DERVIŠ
SUŠIĆ

UHODE

BIBLIOTEKA SAVREMENICI

Urednik
RISTO TRIFKOVIĆ

DERVIŠ SUŠIĆ

UHODE

»SVJETLOST«, IZDAVAČKO PREDUZEĆE, SARAJEVO
1971.

Moj gospodaru,

zemlja zvana Bosna nesrećna je zemlja koju ne vrijedi osvajati, još manje držati, ali se može podnijeti kao prijateljska. Time nam ne bi smetala, a služila bi bar kao sigurno konačište na prolazu. Ona nije kraljevstvo u našem smislu. Kralj je sprdnja poludivlje baronijade. Gospoda strepe jedan od drugog. Puk fanatično mrzi i kralja i barune. Sa četiri strane, Vama već poznati aspiranti — podmeću, izazivaju, napadaju i otimaju. Ovo je zemlja suza, pokolja i užasa. A lica ovog svijeta su mirna, razgovor se vodi sporo i o prošlosti se govori s ponosom, a o budućnosti s nadom.

Čudesa!

Muškarci su neka mješavina Slavena, Ilira, Kelta i Romana. Kod kuće ne vraćaju mačeve u korice — za pojilo, za ispašu, za prijek pogled, za ružnu riječ. Na evropskim turnirima zadivljuju zdravljem, snagom, elegancijom i ratničkim vještinama. U vlastitim kućama — nehatom, lijenošću, sujetom i prljavštinom.

Mahom su patareni. Sloj posvećenih živi isposnički i ispašta za ostale koji uživaju u paganskom komoditetu.

Žene su im visoke, ćutljive i teške, bez šarma. Moram priznati da ipak ima nešto privlačno u njihovom mrkom kamenom dostojanstvu.

Umiju biti kraljice i sluškinje. U dvor u koji uđu, donesu korist i mir, ali — vedrine nema. Preporučio bih najmlađu Kotromanićku za Vašeg nećaka princa Eduarda. Samo bi njena bosanska ozbiljnost ukrotila njegove žudnje za rasipanjem i orgijama.

Neka se Gospod smiluje ovoj zemlji. Dok ona sebe ne nađe, mi u njoj nema bogzna šta da tražimo. Osim gostoprimstva na našim proputovanjima prema Istoku.

... horribile visu ... jer ta zemlja Bossina, kao stjecište najogavnijih heretika, zaslužuje kaznu ... Povremeno se okupljaju u šumama, navodno da se mole, a, u stvari, prinose žrtve satani i tada, opsjednuti njime, odaju se bjesnilu i svakojakom razvratu.

... se vidi, naši manastiri su ... oko njih more mržnje i satanskog mraka ... ubistvima, boleštinama, svakojakim inim mukama prorijeđena braća drže se kao odlučni bra ... Od danonoćne borbe s nečastivim znanje im je ništavno, ali im je vjerovanje dostojno pohvale. Kao dobri poznavaoci prilika koje su više nego strašne, oni su mišljenja, što i ja potvrđujem, da treba učiniti sljedeće, i to čim prije jer periculum in mora:

oružjem preorati ovu zemlju, ence recidentum est, ne pars sincera trakatur,

bana sadašnjeg, prevrtljivog i lažljivog, kazniti konačnom kaznom pravde, a gospodu velmože naučiti da kazna božja počinje na zemlji,

satanine sinove u kostrijeti koji zavode plebs na put pakla, žive spaliti javno da bi se zavedenima i oholima dostojno pokazala ... ecclesiasticum, a učiniti to brevi manu .. . Cloacas Augiae purgare, debellare superbos ... tako in saecula saeculorum učiniti ovu zemlju privrženom svetoj Matici, a rezultati će opravdati strogost.

... sveti pohod sa sjevera i zapada, pod uslovom da se predaja ne prima. Budimu čim prije zapovjediti, a zatim ... in maiorem Dei gloriam ...

Četrnaest godina, a ništa ... ništa ... ništa ... i kad vjeruju, ne vjeruju, i kad se protive, smiju se. Našom molitvom svom se bogu obraćaju. Ja ne mogu ... se gasim ... iako mi vjera istim žarom podstiče namjere, i ne odustajem, ja padam ... riječ božja ne može da dosegne do duša ovog satanskog krda.

Umoljavam, opozovite me, pošaljite me negdje gdje ću živ izgorjeti za blagu riječ Isusovu, dižite me, dobra braćo, odavde, jer mi se od mraka oko mene povremeno mrači um i prokleti satana me začikava i mami u svoja maglena skrovišta. Pomozite dok još mogu zamrlim usnama sastaviti božje ime!

Neka Allah uveća slavu Ishak-begu! Nalazim se u Pavlovoj zemlji koju još zovu Bosna. Vidio, čuo, provjerio, utvrdio. Usuđujem se preporučiti nekoliko istina neophodnih našoj stvari.

Oni su teško pobjedivi, ako su jedinstveni. Pobijedićemo ih ako se vežemo s jednim protiv drugog. Treba se hitno primaći njihovoj istočnoj granici i odatle birati i po potrebi mijenjati saveznike i protivnike.

Kmetu njihovom i sitnom plemenitašu zatvorene su sve kapije u obilje i sigurnost. Te kapije treba otvoriti. Hiljade prebjeglica spoznaće uz nas prednosti službe nepobjedivom carstvu i vojsci islamskoj, neka joj Allah ustostruči pobjede. S tom novom vojskom biće nam otvoreni putovi na zapad i sjever.

Pavlova zemlja ili Bosna može se, dakle, razoriti novcem, i dokazima o ličnoj, imovinskoj i svakoj drugoj sigurnosti pod okriljem naših zakona. A zatim se brzo izgraditi, i to njenim izvorima blaga i građe jer ovo je zemlja vrlo bogata, o čemu ću podnijeti poseban izvještaj. Tako ćemo učiniti nama korisno, a bogu ugodno djelo.

... sablja neka sudi kratko, ali brzo i temeljito, a potom zakon siguran, jasan, s čvrstom rukom. Vjerni će

postati gospoda darivana darežljivom rukom onog koji udara posljednji pečat.

A sad neka mi bude dopušteno da izređam podatke o putovima, naseljima i razdaljinama kao i o ostalom što potvrđuje na početku iznesene istine, a što treba imati na umu kad, ako bog da, dođu na red ova zemlja i... a nebom zavijore nepobjedivi tugovi carstva...

...pa ko me opanjka kad kriv nisam? Ko viđe da činim, što ne činim? Moja izvješća bila su uvijek tačna, a svaki moj korak i čin u skladu sa zakonima vjere i potrebama carstva. Zašto si mi poslao Rubejida, sina Balabanovog, s crnim gajtanom za moj nedužni vrat? Ja sam Rubejida, sina Balabanovog, svezao i u izbu zatvorio. Čekam tvoj odgovor. Uvjeri me da je posrijedi pogreška. Inače ću ja ovaj tvoj crni gajtan saviti oko vrata Rubejidu, sinu Balabanovom.

Toliko godina gnjijem ja među ovim svijetom bez vjere — osim drvenog znaka, bez zakona — osim mača i običaja, bez vedrine — osim sumnjičavog smiješka. A ti meni, na sva moja izvješća — šutnju, na sve moje ocjene — prezir, na sve moje predloge — sitan novac bez podrške.

Preostala mi je slijepa vjera u svrsishodnost uzvišene zapovijesti koja me uputila ovamo. Da njome hranim razbor poremećen od umora, i dušu teško oboljelu od sumnje i tišine.

Neka te Allah sačuva moje mržnje. Budeš li odveć revnostan gajtanlija, poslaću ti malo ovdašnjeg zraka u lobanji tvog plaćenika. Ubija brže od bijelog praška u tvom prstenu. Od njega spasa nema. Osim za domaće i one koji im nisu stranci...

S Kosova su poletjeli izbezumljeni glasnici da jave o slomu i pokolju. Za njima drumom preko Hotče i Borča gomilica najbržih bjegunaca. Iza njih, nakon čitava dva dana, prepolovljena šutljiva vojska pod zaptom strogog vojvode Vlatka Vukovića. Za vojskom izranavljene sustalice koje žure da stignu vojsku.

Sustalice urjeđaše.

Drum opustje.

Krajem septembra nisu se vidjeli ni dronjci ni otpaci vojske u povlačenju. Ni leševi u putu pomrlih bojovnika nisu se mogli vidjeti. Jer i čovjek, najveća izjelica, nečiji je zalogaj.

Sad su putnici išli u oba pravca kao i prije Kosova.

Sredinom oktobra na drinsku skelu kod Hotče stade neobičan putnik. Iako dobro naoružan i bogato odjeven vlastelin, sam je jahao, sam držao tovarnog konja za povodac. Radoznaloj straži na prevozu pokaza medaljon i odmah ga vrati u njedra. Kopljanici se pokloniše. Jer, čovjek koji pokaže ovaj kraljevski znak, ne smije biti pitan ni ispitivan ni za ime, kamo li za nešto drugo. A takav putnik obično nema volje ni vremena za razgovor na usputici.

I sretoše se i rastadoše u šutnji.

Dabiživ Vojsalić žurio je u bosansku prijestonicu da kralju podastre opširan i vješto skrojen izvještaj o Turcima koje je dobro upoznao za dvije godine života među njima.

Oktobar sunčan i suh bio je prije konac lijepog ljeta nego početak zrele jeseni. Drugi neki čovjek koji zna kakva je i kolika je bosanska zima, zastajkivao bi uz put da se još jednom nadiše i nagleda ovih ljepota. Kraljev uhoda je nervozno mamuzao konja pod sobom, a tovarnog, psujući, trzao za povodac. Žurilo mu se. Mrzio je puste šume i ružne putove i ljeti kao i zimi.

Bilo mu je dobro samo na obali, u obilju čista prostora i svjetla. Ili u kraljevskim i kneževskim svitama gdje je za njegovu radoznalost i primorsku taštinu vrvjelo dovoljno znamenitih imena, ženske ljepote, muzike i sjaja.

U Bosni, na pustom putu, osjećao je kako mu živa misao tine, a moždina se hladi od nekakve nepojamne zebnje. Na kapiji kraljevog dvora ili pred dragim smiješkom kraljice Doroteje zebnje bi nestalo. I Dabiživ je opet postajao veseli otmjeni pustolov i slatkorječiv dvorjanin i udvarač.

Otac mu je bio sitan a nasmijan bosanski vlasteličić koji je nekad davno, pred Ugrima, pobjegao u Dubrovnik i tu ostao zaljubljen u vino i sunce. Brđanin, pijandura, hvalisavac i vrstan učitelj mačevanja u bogatom gradu, brzo je našao ženu govorljivu i marljivu dubrovačku siroticu, koja mu rodi sina, i na čijim rukama izdahnu pijan i veselo začuđen iznenadnoj slabosti u tijelu.

Sin je odrastao u Dubrovniku kao siromašniji prijatelj bogate djece čiju je naklonost morao zarađivati snažnijom rukom i gipkijim jezikom. Vlastela dubrovačka iškolovaše ga za uhodu i utrpaše ga oholom vojvodi Hrvoju na dvor kao pismenog dvorjanina. Bosanska kraljica Doroteja shvati kakvog ljepotana ima moćni grubijan, pa ga nešto novcem, nešto nagovaranjem otkupi za bosanski dvor. Od položaja visokog kraljevog uhode do kraljičine postelje nije bilo daleko.

Služio je vjerno Tvrtka. I redovno izvještavao dragi Dubrovnik o svemu što se na dvoru događa.

Ko bi ga sreo i vidio, vjerovao bi mu. U velikim živahnim očima bilo je toliko sunca i čistog neba da se u njih nije moglo sumnjati. Školovan šarm i vješta riječ zaobljavali su utisak o lijepom i dragom biću.

Ali u Bosni uvijek ima dovoljno očiju koje vide.

Dok je jahao dolinom Drine prema Ustikolini, još je mogao požurivati konje i nadati se da putuje brže nego prosječan putnik. Kad drum pođe uz strminu, konji usporiše. S usponom, u sedlo mu zasjedoše još veći umor, dosada i nemile misli.

U po strane sedlanik poče zazirati. Bočio se, kolačio crvene beonjače prema gustišu, ukoske izmicao uzbrdo.

Tanak sladunjav vonj lešine u raspadanju usuka se u nosnice. Taj grozni vonj pratio ga je preko Kosova do Lima. Hiljade leševa bile su pokupljene, pokopane ili spaljene. Ali je od mrtvih ljudi i konja što ih površni zarobljenici nisu otkrili ni sklonili, lebdio zemljom i nebom, izvirao iz bilja, iz krošanja, iz vode zadah od koga se nije moglo odbraniti. Nije pomagala ni marama preko nosa i usta. Zadah se osjećao kožom, gotovo se vidio kako se vuče kao bijeložuta izmaglica. U želucu, u jednjaku, u grlu rasle su guke koje je valjalo izbljuvati.

Eto, opet!

Jeste, ljudski. Neko nekog ubio i bacio s puta. Ili se bolestan putnik srušio iz sedla...

Zadah ga podsjeti da nema više Lazara, ni vojvoda, ni grube srdačne vlastele, ni vina, ni lova po pitomini, ni jedrih a zaljubljivo zbunjenih Kruševljanki. Ali, nema i nečeg dragocjenijeg od njih. Smrt kao da se nasmijala i jednim mahom krila opustošila njega samog. Navukla mrko nebo nad njegov um. Nema... Nema. Ni Splita. Ni Zagreba. Ni Budima. Ni Klisa. Ima ih, ali ih nema u njemu. Niti će biti.

Sve to što je bilo, te uspomene na radosti i užitke, ti dragi razlozi da se živi, sve je ošinuto mrazom u korijenu. Sve kao da i jest i nije bilo.

Bolesna utučenost slijegala se na uhodina ramena kao olovna kabanica.

Sjeti se da je sličan osjećaj imao nekoliko puta ranije i to uvijek u povratku iz srećnijih zemalja i sunčanijih gradova u Bosnu, u ove zelene vlažne polutmine. Tada je samo bivao zbunjen. I odupirao se nadom. Sad ga je osama boljela. A nade nije bilo.

Vraćao se kralju s dragocjenim podacima o Turcima. Brinulo ga je to što dolazi na svoju ruku, nepozvan, iako je slom vojski na Kosovu bio sasvim dovoljan razlog da se javi i posavjetuje o novim zadaćama u drukčijim prilikama.

Podbadao je sedlanika, trzao za ular tovarnika i žurio da se što prije domogne prijestonice. Muk u utrobi, otrovan i kamen, širio se i potpirivao strah. Žurio je kralju, a mrzio mu zemlju, strahovao od zbilje njenog čemera i od šutnje mračnih šuma.

Mogao je Dabiživ i ranije da se vrati. Međutim, kuća i dućan što ih je dubrovačkim novcem zasnovao i robinja Zulejha koju mu je darežljivi sandžakbeg poklonio, vukli su ga za peševe da ostane, da odgodi odlazak. A i vrenje na jugu srpske države uvijek je kotilo novine čiji je kraj valjalo dočekati da bi se mogao poslati cjelovit izvještaj i u Bosnu i u Dubrovnik. Ali je u dućanu, u postelji i gradu stala da se gnijezdi dosada. Jeseni su kao mrtvaje vremena trajale, neizdržljivo mokre i vjetrovite, zime morile toliko da su i mirne životinje počinjale da lude od nesnosnih bjelina i nekretanja.

Dućan je predao susjedu Dubrovčaninu, ovlaštenom da može zastupati i bosanske trgovce. I požurio u Bosnu, sprva — s namjerom da dvogodišnji boravak među ne-

prijateljima kruniše kraljevom nagradom i užicima dvorskog života.

A sad eto, na domaku dvora, otkrio je da ni kralj, ni dvor, ni Doroteja nisu taj razlog. Želio je protući se kroz Bosnu do mora. Do sunca.

Smišljao je kako da prevari kralja i izmami dozvolu da se nastani u Dubrovniku, i kako da prevari dubrovačku gospodu da mu povjeruju da mu na strani više nema stanka i da je vrijeme da počne službu u dragom gradu.

Ali, koliko god bio uhoda od zanata, Dabiživ je ipak ispao smiješan i sitan tamo gdje to ne bi ni u snu snio.

Sandžakbeg skopski je znao za mnoge njegove poslove i namjere. Zulejha je, uhodeći Dabiživa u kući i postelji, otkupljivala dva brata utamničena u Koniji.

Tvrtko je i poslao Dabiživa prije dvije godine među Turke ne bi li se jednom riješio ovog levantinskog ljepotana koji se poslije svakog povratka u Bosnu sve bezobraznije motao oko kraljice. A bosanske uhode u Dubrovniku sumnjičile ga sve ubjedljivije da je plaćenik dubrovačke vlastele. Pa su njegovi izvještaji primani u dvoru kao otpaci cjelovitijih i dubljih, poslatih Dubrovniku.

Srdio se na se što dozvoljava nemiru da trza njime na svaki šum i jek. Pokušavao da se nasmije strahu bez razloga i da ga objasni tištanjima načete utrobe. Ali su nemir i strah svilali kroz damare. Iskusna životinja u njemu slutila je nesreću.

Vojvoda Pribil Zlatonosović sjedio je u svojoj odaji, pored ognjišta, pruženih bolnih nogu. Godine, vojevanja, vode, mokrine, slaba obuća navukli su mu teške otoke od nožnih prsta do koljena. U svakom zglobu, a naročito u cjevanicama, povremeno je osjetio nepodnošljiv bol. Mo-

mak dvorskog vidara, hitra potrkuša i ulizica, vojvodin doušnik, nabacivao je na rutave otekle noge vojvodine toplu ilovaču u koju je utrvena ječmena pljeva. Vještim rukama dvorska ulizica je vajala preko vojvodinih oteklina čizme od crvenog tijesta. Vojvoda se kostobolno hvatao za koljena. Ali, lice ovog grubog ratnika, glavosječe i kraljičinog zaštitnika dok je kralj na putu, nije nijednom borom i nijednom sjenom bilo prisutno ovom činu oblaganja. Umoran, mrk, od nesna podnaduo domaćin, pratio je svoje misli i račune. Katkad bi prostenjao njihov daleki jek.

»A veliš, prešao je Praču?«

»Prešao, prešao, gospodaru. Jučer u podne.«

»A veliš, biće skoro ovdje?«

»Biće, biće.«

»Aha! A veliš, i iz Skoplja javljao Latinima za naše razgovore s Turčinom?«

»Javljao, javljao. Kune se Jurajev sluga. A poslao Juraju u Olovo pare, a Juraj pare Hranićima, a Hranići našem presvijetlom kralju, te pare, tobože za vojsku, a kralj naredio — neka Juraj i dalje vadi srebro i olovo i da se domaći ne miješaju. Nije tebe, gospodaru, spomenuo, ne mogu duše griješiti. A sigurno je mislio na ono . . .«

»Aha! Eh! A veliš — da se domaći ne miješaju? Dobro. Bogami, dobro. E pa vidjeće svoje dobro. A veliš, kraljica čeka ljepotana?«

»Čeka. Čeka.«

»E neka čeka. Doći će. Doći, jakako. A zatim — otići. Šta ćeš, božja volja. Tako mu pisano. A ti, ne pritiskuj mi članke, glavu ću ti otkinuti, magarče!«

U času kad su vojvodu oblijepljenih i umotanih nogu ponijeli u postelju, Dabiživ se drumom uz rijeku primicao prijestonici.

Spustiše mu most preko opkopa. On ujaha opsjednut zebnjom kao da silazi u grobnicu. Poznati kopljanici i niže starješine pozdravljali su ga kako je propisano. Ali

se niko ne osmjehnu iskrenom dobrodošlicom. Niko ne uporedi s njim da radoznalo upita, da usrdno pomogne. Nekako prebrzo su odlazili svaki svojim poslom, kao krivci.

Da je Dabiživ stigao, čula je gospođa Doroteja, supruga kralja Tvrtka, prije nego što je on uzde svog konja predao posluzi. Čekala ga je s nestrpljenjem vladarke koju je u Bosni slušalo sve osim boga, muža i vremena. Pustila ga je da se odmori, da ruča, da se okupa, preobuče i pripremi za posjetu. Trebalo je već da čuje tih škrip njegovih čizama pred vratima.

Dvije duge godine nije vidjela dragog prevejanca. Bila je gotova da vikne — ta, ulazi već jednom! Poslala bi dvorkinju da ga zove, ne nego da ga strogo ukori što sebi dozvoljava toliku neučtivost, u stvari, svirepost što je kraljicu tako dugo i nepravedno ostavio samu.

Grčevito se držala za naslone zaustavljajući tijelo da se ne ustremi k njemu kad ga vidi, da ga ne obori, izgrize, ili da, grleći mu koljena ne zaplače — pa gdje si za ovoliko, pobogu!

Sve je bilo udešeno za tihu orgiju. Kralj je na putu u Hum s vojvodama i svojom naložnicom. Dvorkinje su u sobama. Straže na kapiji i na kulama. Odaja namirisana. Prozori zastrti. Kraljica okupana, očešljana tako da joj on jednom blagom kretnjom dlana može rasuti kose niz leđa, a odjevena lako za gozbu i blud. Samo da se on pojavi.

Još jednom je zabrinuto zagledala međuprstje lijeve šake po kome je jesenas počeo da cvate svrbljivi suhi majasil. Učini joj se da se pojavila nova naprslina, htjede da podigne šaku bliže očima, ali — Dabiživ je već stajao kod vrata.

To nije bio čovjek kog je znala i čekala. Otišao je mlad i opčinjen njome. Vratio se zreo, nepodnošljivo uman i čestit. Pretrnu: izgubila je ljubavnika, a dobila mudrog dvorjanina. Izuzev gubitka prijestolja, za kraljicu veće nesreće nema.

Dabiživ priđe, pokloni se, poljubi joj studene ruke, pa koljena. Zatim reče glasom mrskog službenika iz pisarne:

»Gospođo, čuli ste za silan pokolj na Kosovu? Ja moram zorom na put da stignem kralja.«

To je zvučalo kao opomena iskusnog diplomate plaćenoj naložnici da večeras od njega ne treba da očekuje uobičajenu ljubavnu revnost. Kraljica zaplaka nad samom sobom, nesrećnom i ostavljenom. Nekoliko časaka jecala je kao za mrtvim vjerenikom. Tješeći je Dabiživ slučajno pođe dlanovima uz njena bedra. Od tog dodira kraljica živnu. Nada zaiskri. Njegove oči prelijevale su umornim smiješkom nekadašnja žestoka izvorišta pohote. Trebalo je podstaknuti ga . . . Kraljica se nasmija i gladno uhvati momka za kose.

»Šta se mene tiče Kosovo? Ja tebe čekam . . .«

Osjetila je tačno kad je u njemu popustio taj neželjeni grč od briga i, srećna, zaključila da je u pitanju samo služba, a ne i druga žena.

Svojom požudom natjerala je i njegovo tijelo da zaboravi gdje je bio i kud je sutra naumio. Bacila se na njega, grizla, kidala, lizala, rvala se i opet bila srećna što je slabija, što je on vješto i grubo sapinje, savija u klupko, krši i pali na još veću pomamu.

U mraku, u razrivenoj vreloj postelji on je opet bio draga prepredena zvijer.

Kad se izdovoljila do drhtavice u plećkama i bedrima, prevela ga je golog preko sobe u kupatilo, oprala ga od ruba kose do nožnih članaka, a zatim, i sama mokra, uvila i sebe i njega u platno i vratila se trkom u postelju.

Izdovoljena, voljela je da dugo ćuti i osluškuje kako joj se iz karlice razlijevaju po tijelu i stižu u svaku žilicu mir, snaga i sigurnost. U teškim zagušljivim noćima oko

kraljevskog Bobovca, samo je ova postelja s Dabiživom bila krug svjetla i povjerenja. Svim čulima gladno je srkala obilja kruga. Za njenim potiljkom u sjeni iskustva čučala je budna vučica spremna da se razjarena pokolje s onim ko iz pomrčine na tu kružnicu nasrne.

Ćutala je i disala mirno, gladeći nesvjesno momkov mišićav trbuh. Vrijeme oko nje je mirovalo kao zaustavljena ljuljaška na suncu. Njen dragi skitnica, lažov i razbojnik ćaskao je o dogodovštinama u turskoj zemlji. Nije mu upadala u riječ da ne bi svojom nezgrapnom mješavinom bugarskog i bosanskog jezika izazvala njegov podsmijeh.

Kad kraljica zaspa, Dabiživ odahnu.

Doroteja bijaše već poprilično opustošena sofra. Kraj nje se moglo i o poslovima razmišljati.

Živjeti s Đurđijankom koja je prethodno u osmanlijskom haremu svještila zanat ljubavi, pa zatim leći s jednom nesrećnom prezrelom kraljicom, i to bosanskom, u najmanju ruku je neprijatna obaveza koju samo neiscrpna muškost ili osjećanje sažaljenja može dokraja podnijeti. Jer, razlika između mazne Zulejhe i ove Doroteje jeste kao između tananog kadaifa i komada bajate ječmenice u vojničkom torbaku.

Trijezno je u sebi sakivao izvještaj što će podnijeti kralju. Opterećen gustim čestakom podataka, a da se u njih odmah sprva ne zaplete, počeće dostojanstveno —

moj gospodaru,

Turci dolaze. Oni će sigurno doći. I pobjede na Pločniku i kod Bileće i slom na Kosovu samo su sitni vjesnici oluje koju niko neće zaustaviti sve dok se same unutrašnje sile te napasti ne izmore i iscrpu. Hoće li oni stići na granicu tvog kraljevstva sutra ili za pedeset godina, nije bitno. Tvoje je da što prije oglasiš uzbunu u hrišćan-

skom svijetu, da se izmiriš sa Sigismundom, papi darove da pošalješ, Poljake, Mlečane, Francuze, Dubrovčane, Španiju... da okupiš. Odmah, odmah, da se sa svih strana svim sredstvima napadne Turčin. Ako se to ne učini, turska krivošija će prerezati grkljan Evropi. A Bosne neće biti.

Oni dolaze. Oni će sigurno doći. Prevariće nas slatkim riječima. Opsjeniti zlatom. A zatim isjeći oštricom od koje lijeka nema. Snaga im je u jedinstvu, u jedinstvenoj namjeri da nas porobe i u čudnom zakonodavstvu koje i sebru daje pravo da postane prvi vojskovođa. A može se dogoditi da i prije nego što se njihova sila zaljulja prema nama, nas pokolju i popale naši kmetovi, seljaci, zanatlije i sitno plemstvo u opancima. I tursku silu dovedu ovamo kao mladu nevjestu.

Naše gradove će novi gospodar prekrojiti, imena im promijeniti, a tragove o nama prekriti kamenim pločama po kojima će idućih hiljadu godina kucati potkov njihovog konja.

Tako je Dabiživ kovao uvod u svoj izvještaj kralju. Kao i sve uhode, bio je opterećen taštinom da pretpostavljenome, umjesto uredno složenih podataka, iznese svoje dubokomislene poglede na stvar. Vjerovao je da će kralj biti toliko zadovoljan da će mu dopustiti premještaj u Dubrovnik.

Kraljica se promeškolji i kliznu rukom, i u snu gladnom, u međukrak. Ruka joj osta na njegovom bedru.

Obradova se kad uvidje da se nije probudila. Radost zasićenog mužjaka što se ljubavnica smirila, može se mjeriti samo s veseljem praznog oblaka kog su visinski orkani konačno ostavili na miru. Nekad bi u ovom trenutku uhoda već ustajao. Sad je zaključivao da je mudrije popričekati. Za to vrijeme mogao je opet razmisliti o svom izvještaju kralju. Vrati se početku.

Moj gospodaru,

Turci dolaze. Turci će sigurno doći. Snaga im je u jedinstvu i čudnom zakonodavstvu... A može se dogoditi

da i prije nego što se njihova sila zaljulja prema nama, nas pokolju i porobe naši kmetovi, seljaci, zanatlije, sitna vlastela u opancima... i tursku silu dovedu ovamo kao mladu nevjestu.

A u Dubrovniku neizmjerna svjetla pljušte po vodi i kamenu, dah je lak, krvotok ubrzan, ljudi vedri i srdačni pod čistim i srećnim nebom.

Dopustiće kralj.

Hoće.

Može.

Mora.

Kraljica se opet promeškolji, skupi koljena i stade kao dojenče zavlačiti lice njemu pod pazuho.

Bio je srećan da ne mora slušati ženine jadikovke, pričane sakatom mješavinom bugarskog i bosanskog jezika, kojim je počinjala i završavala svoja ljubavna odmorišta s njim.

Bila je kći Ivana Stracimira, a unuka Aleksandra, cara bugarskog. Otac, alkoholik i petljanac, doživi isključenje iz nasljedstva i s carskom titulom i bijednim prihodima bi satjeran u Vidin. Stric njen, a brat očev, Ivan Šišman s prijestonicom u Trnovu, drmao je carstvom. Doroteja je rasla u vazduhu zatrovanom svađama roditeljskim, tučama rodbinskim, očevom pijančenju praćenom bjesnilom i batinama, u siromaštvu u kome su svi i lopovi i pokradeni, u neslozi kakva može da provri samo u kraljevskoj kući punoj dronjaka.

Rođena preosjetljiva, sve više se od tog jada i otrova oko sebe povlačila u se, u dugu nezdravu šutnju koja je ponekad provaljivala neprirodnim gnjevom i svirepošću. Mrzila je mačke i uživala zlostavljajući ih. Tukla je staru dadilju bičaljem po tjemenu. A noću pred ikonom čupala kose kajući se zbog zloće i zaklinjala se materi božjoj da

će se udati za divljeg čobanina iz Homolja i ljubeći mu noge i krvničku pesnicu okajati grijehe. Ujutru, bilo je dovoljno da čuje roditeljsku svađu, pa da je spopadnu obamrlost ili šutnja ili osvetničko bjesnilo.

Dabiživ je od nje saznao sve o provali Ugara pod Ludovikom u Bugarsku i o sramoti što su je ona i njeni doživljavali tih dana. Gotovo sladostrasno pričala je o mukama drugih, a podsmješljivo o — svojim. Nevolje i ponižavanja nastavili su se na Ludovikovom dvoru, u Budimu. Dok je s porodicom ležala u kamenim tvrđavskim zindanima, jedne večeri izveo je oficir napolje i za tvrđavskim zidom silovao. Zatim je lijegala pod sve više činove i čuvenija imena dok nije dospjela do Ludovikove postelje. Tu bi ponekad zamijenila kraljicu Elizabetu, kćerku bana Stjepana Kotromanića, rođaku Tvrtkovu. Sumnjičavoj i lukavoj Elizabeti nije bilo teško da dokuči kakvu suparnicu i po ljepoti i po iskustvu može imati u ovoj zgodnoj i pronicljivoj djevojci. Zato svojom poslovičnom vještinom brzo uvali bugarku svome rođaku Tvrtku. Time se riješila opasne protivnice, a Tvrtka čvršće vezala za Budim.

Sve je to Dabiživ više puta čuo, i došao je bio dotle da se, ne slušajući, zabavlja brojeći one s kojima je ova žestoka žena morala leći dok nije stigla do surih zidina Bobovca u surovoj Bosni, do kraljevske krune i postelje koja sirotinjski, ali prisno miriše na ovčiju sjerinu i sasušene latice šumske ruže.

Sad je, srećom, spavala.

Zadovoljan sobom i izvršenim zadatkom u turskoj zemlji, sit kraljice i željan kraljeva priznanja i dopuštenja da ide u Dubrovnik, Dabiživ učini nepopravljivu grešku: napusti kraljičinu postelju, žureći da podvori kralja.

Kad se probudila i vidjela da Dabiživa nema, naljutila se — šta, zar taj razbojnik misli da sam ja snaša koju gospodin može ostaviti kad hoće?! Baš ću mu počupati kudrave zulufe!

Ali kad saznade da je on i otputovao, razgnjevi se, pokida dvije ogrlice s vrata i razbi skupocjenu vazu, po-

klon darežljivih Dubrovčana. Naredi da joj dovedu vojvodu Pribila.

Vojvodu unesoše na nosilima.

»Otišao. Pobjegao!« zavrišta kraljica lijećući od zida do prozorâ okrenutih niz kotlinu niz koju je odbjegao ljepotan.

»Ko? Ko je pobjegao, zaboga?« uspravljao se tobože zaprepašten vojvoda. A u tom trenutku znao je tačno i dokle je putnik stigao.

»On. Dabiživ. Vratite! Odmah... natrag da dođe. Treba mi. Razumijete li, treba mi.«

»A veliš da ga vratimo? gospodarice naša milostiva, bog ti pomogao, a kuda je otišao?«

»Za kraljem. Za njim, sigurno. Prema moru. Vratite, šta čekate!«

»Aha! E pa kad naređuješ, gospodarice milostiva, vratićemo ga. Dobro, bogami dobro. Baš ćemo ti ga vratiti. Dète, djeco, snesite me dolje, kad gospodarica naredi, valja izvršiti!«

Tri konjanika stigoše Dabiživa na putu uz ivan-planinske bukvike i proplanke. Podoficir projaha tik uz njega, pozdravi, pa se naglo okrenu i vrhom mača rascijepi uhodi čelo.

Mrtvog momka svezaše preko sedla i vratiše ga.

Vojvoda obilno darova trojicu vojnika i odmah ih posla u službu na svoje imanje u Papraći, da bi ih sačuvao od kraljičinog gnjeva. A kraljici reče da se Dabiživ odupirao, da je jednog vojnika ubio, drugog ranio, da o svemu ovome kralj ne smije ništa saznati, jer...

»... jer, gospodarice naša milostiva, ako gospodar čuje da mu je jedan konjanik ranjen, a drugi ubijen, pitaće a ako upita, ja moram reći, a ako moradnem reći, i ova tvoja postelja biće na riječ nabodena, pa tako... odosmo i ti i ja niz najvišu kulu strmoglavce. Najbolje je da se sve prećuti. Nema druge ni tebi ni meni. Plači, a ćuti. Tako nam je pisano.«

Kraljica se onesvijesti.

*

Kad se kralj Tvrtko vrati s puta, kraljica mu u postelji oprezno i okolišno ispripovjedi kako je njegov uhoda Dabiživ nađen mrtav na putu između Raštelice i Ivan-planine. Umorni kralj jedva se sjeti ko je taj Dabiživ. Ne požali za njim, uvjeren da o Turcima i sam zna više nego što bi ta vesela skitnica umjela ispričati. A i jedan bezobraznik sklon skandalima po dvoru — manje!

Kraljica naredi da se uhodino tijelo sahrani u strmoj strani naspram njenog prozora. Najvještiji klesar izradi, po kraljičinom naređenju i nacrtu, najljepši nadgrobni spomenik od najboljeg kamena. Kraljica se zatvori u svoju odaju. Povazdan bi sjedila kraj prozora i plakala. Kralj je mislio da mu supruga pati od čežnje za zavičajem, pa je ostavljao dovoljno dugo samu dok je tugovanje ne ubije ili dok joj samoća ne dojadi.

Sasvim slučajno, druge godine po uhodinoj sahrani, saznade kraljica od jedne dvorkinje, da je u dvoru, među ženama bilo nekoliko mladih koje je veseli pokojnik obležao. A jedna je i njegovo dijete u naramku odnijela svojima u Kotor. Dugo i strogo ispitivala je Doroteja poslugu i utvrdila da je dvorkinja govorila istinu. Tada naredi da se kameni spomenik na uhodinom grobu razbije i izmrvi.

Gledala je s najvišeg bedema kako dva majstora u bijelim rubinama razvaljuju kamenu kuću teškim čekićima. Učini joj se da to rade sporo kao od nevolje, posumnja — možda su i oni saučesnici u velikoj njegovoj prevari, koji žale za njim. Dotrča ostavivši pratilje daleko iza sebe i zavrišta:

»Brže!«

»Jače!«

»Brže!«

»I ovo, i ovo! Sitnije! U prah! U prah!«

Na njenu zapovijest kameno zrnje i mlivo prenesoše pred dvor i prosuše po stazi od kapije do klupe pod jasenom. Od tog podneva kraljica je često šetala tom stazom, u stvari vrtjela se po njoj zabijajući oštre pete u šljunak, kao u dušmaninovo meso, a kad bi se umorila, srušila bi se na klupu, tukla pesnicama po kamenom naslonu i stenjala.

»Kurvo! Zvijeri! Dragi... Što me ubi?«

Na toj klupi obolje od kiše, studeni i čemera. I umrije kunući i uhodu i Bosnu.

Ja sam, gospodine, porijeklom od jednog ogranka plemenitih Dinjičića. Nastala mi je dvadeset i druga, a već sam posahranjivao zaklane roditelje, izbodene stričeve, svojtu pomrlu od gladi ili vrućice. Sâm ja hodim kao živa rana od zabune i nesmisla. Bez cilja, bez jasne namjere, vrljam ja gonjen strahom i srdžbom kao ojađen crv ili razjarena zvijer. Ima nas u ovoj poremećenoj Bosni mnogo takvih. Jedni bježe Turčinu, to jest vašima, drugi Ugrima i đakovačkom biskupu, treći se priključuju vojsci koja prva naiđe i dovoljno je jaka da može da pljačka. Ja sam neko vrijeme živio u jednoj družini, ali sam se otkinuo brzo, jer nisam podnosio krvološtvo rulje i samovolju nametljivog starješine.

Morao sam nekud i nekome. Jer, od straha i osame bili su mi počeli na javu izlaziti vampiri i keziti se i salijetati me da se skinem go i pođem s njima u gustiš, u pećinu, u ludi i ognjeviti mrak. Da bi me iskušao ili okrenuo na pravi put, ili kaznio za nepisan spisak glava na mom maču, bog me uputi ka tvrdom gradu Borču, stolici velmože Pavla Radinovića. Da budem konjušar. Ili pratilac. Jer, gospodine, prvi zakon gladi je najesti se, a onda se može raspraviti o časti, vjeri i ostalom.

Na kamenu sjeđaše mlada plemkinja, a spram nje stajahu tri uhranjena dodvorljiva viteza. Ne mogah ih nadaleko obići, pa smjerno skinuh kapu. Zaustaviše me. Ispitaše me. Vitezovi me počeše unižavati da bi se pred ženom uzvisili. A žena, umna i stroga, uze me braniti. Njeno oko davalo mi je znake da prođem ili da se vratim, da izbjegnem kavgu. Ali, kao i njima, i meni je ljepota njena bila dovoljan razlog da mi ponos plane ohološću. Rekoh dvije-tri oštre. Oni nasrnuše na me. Žena se izvi prema njima da ih golim gotovo djetinjim rukama spriječi. Više njene glave kresnuše naše oštrice. Vidio sam kako vrh jednog sječiva brzinom misli stremi ka mom čelu. Mogao sam ga izbjeći, ali je trebalo grubo odgurnuti ženu u stranu, a ja bih prije oskrnavio sveti gaj ili popljuvao roditeljski prag nego tom tijelu nanio bol. Primih udarac.

Eto, gospodine, tako ste me našli krvavog i izubijanog. Vidim da ste stranac, nevjernik, s vašima sam se tukao. Ako namjeravate da me ubijete, učinite to odmah. Zahvaljujem vam što ste me okupali, previli i preodjenuli. Ali, ja vas mrzim. Vi ste antihrist. Ljudi s vašim znakom ne dolaze u Bosnu s poštenim namjerama.

No?

Turčin se osmjehnu. Namignu mladom vidaru. Ovaj na dlanu prinese bijeli prašak ranjenikovim nosnicama. Trailo ne stiže ni da se začudi. Zaspa. Turčin nabaci pero ćebeta na njegova prsa. Zatim naredi da se karavan raspremi i da se tu, iako je još do mraka ostalo više od dva sata vremena, ušanči logor i pripremi za konak. Momci se razletješe. Turčin sjede više glave ranjenikove. Netremice je gledao u lice po kome su se topili i pretapali mliječni odsjaji djeteta i mrke sjene razbojnika.

*

Kralj bosanski Stjepan Ostoja jeo je više i pio brže. Mudrom savjetniku iz Dubrovnika bilo je jasno da je ova kraljeva proždrljivost znak pritajenog straha i svijesti o nemoći. Pokušavao je da mu predoči opasnosti naglog gojenja. Punim ustima kralj je odgovarao:

»Ručam jer ne znam hoću li stići da večeram.«

Vladao je jedva. Sile koje su razarale Bosnu i spolja i iznutra, valjale su se, sukobljavale i trle na ovom tlu u najvišem naponu bjesnila. Kralj se uzdao još samo u boga i slučaj. I nastojao da čim prije utoli neizmjernu glad i žeđ prepune utrobe. Gubeći prisebnost, činio je greške. A kraljevske pogreške ni kraljevstvo ne može ispraviti. Među one teže što ih je Ostoja počinio, spada i to što je dopustio dvojici turskih trgovaca da tri ljeta, od Đurđeva do Mitrova dne — kupuju jedan konje, drugi goveđe i bravlje kože, jedan ovdje naspram dvora, a drugi u Solima, u blizini županove kuće. Dozvole je kralj smatrao beznačajnim ustupkom turskom vojskovođi čije su predstraže arlaukale oko istočnih granica bosanskih.

Star dvorjanin u pratnji dva konjanika dočeka karavan na dvije milje prije prijestonice. Starješini grupice domaćih vojnika, koji su karavan pratili od Vrhbosne, reče da se vrate. Rukom dade znak čelnom u karavanu da ga slijedi. Na čistoj ledini povisoko iznad rijeke, odakle su se vidjeli i grad i predgrađe, stade, uprije prstom u zemlju, reče glasno:

»Ovdje!«

i odjaha bez pozdrava.

Momci iz karavana, kao da su sad iz postelje, a ne s teškog puta, revnosno se rastrčaše da sagrade logor.

Ismail, gospodar, osta stojeći.

Nijem, začuđen, nezadovoljan, gledao je čas u brzu neljubaznu rijeku, čas u modru krišku neba koju su mu

ostavile dvije grozne debele strane brda. Tjesnac je bio uzak, a okomite stijene i šume s mrljama njiva i livada, moćne i surove. Izgledalo je da su i tvrđava na kamenitom brijegu koji oblijeva voda s obadvije strane, i podgrađe, i voda, i sve živo bijelo, zeleno i mrko, dokle oko dopire, sapeti zanavijek u ovaj klanac da ispaštaju neku neoprostivu krivicu od praiskona. I da svako ko tu dođe i tu zalegne, mora primiti na se dio golemog tereta što ga ova vlažna tjeskoba sobom nosi. Kao kaznu. Kao zakon.

Koliko pitomina i prijatnih dolina od Vrhbosne dovde, a ipak, eto, prijestonicu su sakrili u ovaj čemer i nedođiju! Je li to lukavstvo ove neobične zemlje o kojoj je od ranijih uhoda slušao, da najveće dragocjenosti sakriva na najružnija mjesta! I da radoznale strance i neželjene goste mami upravo tamo gdje će sami uvidjeti da treba što prije da odu, uvidjeti prije nego što ih štogod iz ovih mračaja ne mlatne po potiljku!

Navikao na druga podneblja, na kojima se i kad su tuđa bila, lako prilagođavao, čudio se osjećaju tuđine. Nebo jeste nebo, ali i nije svačije. Zemlja jeste zemlja, ali — kakva! Kome li se ovako mrka i teška materinski smiješi? Očigledno, radi to rijetko i rijetkima. Ptice, ah, te ptice siromašnih boja, čuče, ne pjevaju, čekaju, osmatraju dolaznika, naglo s krikom uzlijeću, i u visini, umjesto da pjevaju, klikću ostalom svijetu: pazi se! Voda nekakve oštre blijedozelene boje bijesno šiba niz strminu kao prijetnja: ko zagazi nezvan, ode niz maticu i spasa mu nema.

Lutajući vidom koji nikako nije mogao da se snađe i s okolinom izmiri, Ismail vidje kako Trailo čučeći razmotava krpu i po njoj ređa hljeb, grumenje sira, smotuljak soli i crnu parčad mesa. Kao preosjetljiva divljač, momak osjeti po sebi klizanje tuđih zjenica. Četiri oka ukrstiše se kao četiri tanka koplja. Ismailu se učini da i ovaj skitnica uvezane glave ne jede nego baje i tjeskobi dodaje svoje kletve i molitve da istraje, da bude još vlažnija i nemilija. Ismail pobježe vidom. Uzdahnu: jeste čovjek, ali kakav! Iskren kao otvoren dlan, a oprezan, a sumnjičav, a mrk ... čovjek odavde, iz ovog jada od surovosti i sumnje.

Veliki uhoda Ismail osjeti grč u dubini utrobe i laku omaglicu koja izavrije iz žilišta mozga. To mu se posljednjih mjeseci događalo kad god bi zasjetio nemoć pred golemom preprekom. Ovdje za to nije bilo nikakvog jasnog razloga. Samo saznanje da je pogriješio što od starješina nije izmolio drugu zemlju i drukčije nebo.

Već do večeri niče logorište na livadi naspram dvora u Bobovcu. Sutradan svjetina se rano sjati da vidi čudo, da zadovolji radoznalost i procijeni korist od te novine.

Prvog dana mogli su se vidjeti samo trgovčevi veoma spretni momci. Radili su bezglasno kao da svaki u uhu nosi tačnu i jasnu zapovijest. Kad osim glavnog i drugi čadori biše gotovi, momci prokopaše jarkove, utabaše prilazni put i staze poveznice, podigoše svojim konjima nadstrešnicu i prostran mejdan s direcima za vezanje. Vidjelo se — došli ljudi koji svoj posao znaju i kojima zapovijeda strog i vješt starješina.

I ovaj logor potvrdi da su Turci svijet bogat, složan, marljiv i veoma učtiv. I da treba samo prekoračiti k njima, pa si se riješio briga i strepnji, a putevi ti se otvorili na koju hoćeš stranu.

Trećeg dana pojavi se pred velikim čadorom Ismail. U pratnji jednog momka obiđe naselje. Ne reče ništa. Ne pohvali. Ne pokudi. Momci ne prekinuše posao. Ne pozdravljahu. Kao da je u Turaka najveći izraz poštovanja starješini bio — izvršiti njegovo naređenje.

Kad završi pregled, Ismail sjede pred svoj veliki čador na — kožom pošiveno šiljte. Visoki Trailo u bijele zavoje uvijene glave, u turskim čakširama i čizmama, a u suknenom koporanu domaćeg kroja, sasluša kratku zapovijest, pa se uputi pletenoj ogradi i vratnicama na koja su pritiskivali radoznalci. Čistim jezikom Bošnjaka manje vašarski i trgovački, a više vojnički, viknu:

»Ko je doveo konja na prodaju, neka uđe!«

Tako poče posao na ovom dlanu ravne zemlje među debelim strmim brdima. Konja kog bi momci odabrali, sporazumijevajući se samo pogledima i pogdjekojom riječju na turskom, dovodili bi najzad pred Ismaila. On bi pogledao u paripa, pa u momke i odsječno presudio:

»Može«.

O cijeni nije pitao. To su radili mlađi po njegovim ranije utvrđenim mjerilima.

Savjetnik Dubrovčanin upozoravao je kralja: treba čim prije otjerati Turčina. On nije trgovac. On je uhoda visokog ranga. On je iskusan oficir. Njegovi momci su vojnici. Momak, Bošnjak porijeklom Dinjičić, razbojnik je, plaćeni ubica.

Ko je imalo imao posla s Turcima, lako će otkriti da su ovi njihova prethodnica, a ne kupci i preprodavci.

Ostoja, iznerviran, željan teške hrane i sna, dreknu na savjetnika da ga ne uznemirava i ne nagoni da juče-rašnju odluku danas mijenja. Dubrovčanin se povuče i u svoj tajni libar zapisa: »Turčin zasjeo. Ovo kraljevstvo ima samo prošlost. Budućnost mu je pojedena.«

Seljaci, skitnice, vojnici, naoružani ljudi čije je oružje govorilo o plemstvu, a bose noge o beskućništvu, uskoro prestadoše zijati u šarene čadore. Svileno naselje nasuprot tvrđavi postade obično trgovište. Karavani poludivljih konja duge dlake, kratkih nogu i mišićavih prsa krenuše za Hotču i dalje. Pratila su ih tri trgovčeva momka i Trailo Dinjičić s nekoliko domaćih najamnika.

Ovi mladići iz Birča koji su prvi pošli, bili su sprva nepovjerljivi — kome služe, koliko će put trajati, šta ih

sve čeka, hoće li biti na vrijeme isplaćeni. Doček u Hotči opsjeni ih i izmijeni. Otišli su u dronjcima i sumnjičavi, a vratili se gordi na novu odjeću, sjajno oružje i preplaćenu uslugu. Ni vjera, ni oprez, ni prijetnja nisu bili dovoljni da im umanje oduševljenje i privrženost.

U povratku Trailo navede družinu ispred Borča, ne bi li vidio ženu, kazao joj ljubav, a pokazao sjaj i moć. Žene ne bi. Samo dva stražara koji zavikaše da je zabranjeno zaustavljati se i zijati u kapije i bedeme.

Dubrovčanin savjetnik upozorio je kralja da domaći mladići koji odlaze na istok, i odjećom i oružjem i riječju veličaju moć Turaka i da Turčina treba što prije otjerati. Ostoja nevoljko odredi dvojicu iskusnih dvorjana da krišom nadziru trgovca. Međutim i ta dvojica dvorjana i još četvoro u dvoru bili su godinu dana ranije kupljeni. I javljali su da su trgovac i njegovi momci čestiti ljudi. Ne sastaju se ni s kim osim nakratko s prodavcima. Nikog ne zovu. Nikome u posjetu ne idu. A voljni su da kralju i inoj gospodi bosanskoj učine podvorenje i da pomognu koliko mogu i koliko gospoda zahtijevaju. Ovakvih se trgovaca može samo poželjeti, rekoše nadziratelji. Sušta su suprotnost od Dubrovčana koji se upliću u sve i mrse ionako zamršeno stanje u napaćenoj kraljevini. Rečeni Ismail-aga čak tvrdi da mu je najveća želja, stalno prisutna u molitvama, da između Bosne i turskog carstva bude dogovoren trajan mir, na sreću trgovine koja zbližava ljude i uvećava obilje.

Kralj odahnu.

Bogata ali ne i kabasta odjeća činila je snažnog i lijepog četrdesetgodišnjaka Ismaila nešto višim nego što jeste. Od čovjeka ovakvog stasa, bogatstva i uticaja bilo

je očekivati svečanu sporost i dostojanstvo bogatuna s istoka. Međutim, Ismail je ustajao hitro, koračao krepko, a odluke donosio brzo sa smiješkom čovjeka kome kao da i nebo i zemlja i vladar idu naruku.

Radoznalci su zaključili da je to zdrav i mudar gospodin savršeno ispravan i nepokolebljivo učtiv. Govorio je jezikom Bošnjaka, ali nekako pjevno i kliktavo s dosta turskih i levantskih natruha. Rijetke zapovijesti iskakale su mu strogo i neporecivo, a momci ih izvršavali kao da su na vojničkom vježbalištu. Međutim, o turskoj vojničkoj strogosti i zaptu, po Bosni se dotle napričalo toliko da je ovaj odnos izgledao prava porodična ljubav.

Ismailova posluga izazivala je divljenje. Mladi ljudi gotovo istih godina i rasta, poslušni i neumorni, znali su sve što treba znati i o konjima i o ljudima. U cjenjkanju nisu se uzbuđivali. Nisu vrijeđali. Nisu potcjenjivali ni robu ni prodavca. Ko im je prodao konja, ubrzo je uvidio da niti je prevaren, niti je njih prevario. I pamtio je njihovu ljubaznost. Ali, van pregleda konja i razgovora o cijeni, te ljubaznosti nije bilo. Iz osmijeha prepunog opreza nije se mogla izvući nijedna riječ.

O Ismailu i njegovoj posluzi potekoše priče. Sitniji svijet stade se otimati o plaćeno mjesto u njegovim karavanima.

Trebalo je da Ismail bude zadovoljan Trailom. Siromašan domorodac želio je da se sveti svojima bogatstvom i naglašenim pripadanjem najmoćnijoj sili svijeta. Njegov trud premašao je revnost skorojevića. Njegova poslušnost bila je čista, bespogovorna i sigurna kao da izvire iz vjere o svetosti čina. Grubost prema domaćim momcima kazivala je da ne želi da ga bilo ko bilo kako poistovećuje s njima. S nešto novca i toka na prsima trgovac je držao momka na nevidljivoj srebrnoj uzdi i radovao se njego-

vom neočekivano brzom razrastu. A ipak ga nije volio. Nešto je upozoravalo iskusnog uhodu da bude oprezan. Jer je u crnilu momkovih očiju, negdje za čeonim zidom, ležala nekakva mukla i podmukla nevjera. Neki živ i opasan nakot ove tjeskobe koja odasvud pritiskuje.

Trailo je u Ismailu nalazio poštovanog a savršenog učitelja s čijih usana kapaju med i mehlem, a iz čije darežljive ruke sipa novac prije nego što je i zaiskan. Zbunjivalo ga je to što je katkad ispod površine muškog gospodarovog govorenja čuo nekakvo nejasno neprirodno maženje, kao zov na sladak grijeh. I gledao bi ga tada trgovac neobičnim očima u kojima je bilo i pogane gladi i straha i ljubomorne prijetnje. Katkad samo. Inače, sav njegov govor upućen Trailu bio je izatkan od umnih rečenica, sve sama tačna ocjena, koristan savjet, otvoreno pitanje ili uputstvo za sutra. Dušu Trailovu plavilo je ogromno osjećanje ponosa od blizine tako mudrog, tako moćnog čovjeka.

Od službe njemu, Trailo je postajao ćutljiviji i razboritiji. Na čistom čelu momka gladnog slave i sjaja, brzo se slijegala zbilja čovjeka koji zna više nego što smije reći. Taj mali teret podnosio je kao igru u kojoj treba biti samo malčice oprezniji. Sve ostalo je sladak napor i zaslužen užitak.

Jednog podneva Trailo bi pozvan u veliki čador na ručak. Momci su znali da u takvim trenucima treći, po cijenu glave, ne smije unutra.

Dugo potrajaše šutnja i tišina. Onda se pero na ulazu naglo otvori. Ispade Trailo gologlav, oznojen, zbunjen, stade pljuvati oko sebe, uhvati se za kose, obrnu se kao da bi da zovne koga u pomoć, pa sjede i poče da se smije i udara pesnicama po glavi. Za njim se pojavi Ismail i s ulaza viknu oštro:

»Budalo! Unutra!«

Trailo ga je gledao kao čudovište ili komedijanta. Ali kad ču ponovnu zapovijest, opraši dlanovima čakšire, zabaci kosu i uđe neodlučan, smijuckajući se i šireći ruke od čuđenja.

Niko stran ne vidje niti saznade šta se dogodilo. Momci, koji su znali, ne pokazaše to ni migom ni riječju.

Odsad je Ismail nestrpljivije iščekivao Trailov povratak s puta. Ručkovi udvoje trajali su duže. A Trailo dobijao veću plaću i povjerljivije poslove.

Pa ipak se ne sprijateljiše. Ismail nije mogao da odgonetne upozorenja slutnje da s Trailom treba biti oprezan, kao što se treba čuvati podmuklosti ovih brda i zasjeda po njihovim klancima. A Traila je često morila nedoumica — kakav je to satanin sin: čas velik studen dalek gospodar kao bog, čas prljav ogavan grešnik kog treba popljuvati i u rijeku baciti.

Nepun mjesec prođe od trenutka kad Ismail razape čador naspram dvora, a dvor poče da se ljulja. U Bosnu banu Tvrtko Drugi, da preotme bosanski prijesto. Njemu i Turcima koji su ga doveli pridruži se i Hrvoje. Nesrećnoj zemlji bio je mnogo i jedan kralj. Sad je imala dva. Oni odmah zakrviše.

Izgledalo je da je Ismail ravnodušan prema sukobu i da se sav usredsredio na kupovinu malih izdržljivih konja. Ali je savjetnik Dubrovčanin upozoravao kralja da se iz trgovišta tkaju niti mnogih sadašnjih i budućih nereda i krvoprolića u Bosni. Kraljevi izvjestioci kazaše drukčije. Kralj povjerova njima.

Dan se u naselju svodio kraju kao na kakvom tihom katunu gdje nema ženskog blebeta i dječije cike i plača. Muška šutnja ubrzavala je smiraj. S prvim mrakom zatvarane su vratnice. Na sredini trgovišta paljena je velika vatra pored koje su svu noć na smjenu bdjeli ćutljivi

momci da vuci ne uskoče u slabo ograđene konjušnice, da neko nepozvan ne propuže ispod plota.

Upravo tada u trgovčevom logoru počinjao je život, nevidljiv ni s dva lakta daljine. Učtivi nasmijani trgovac postajao je užurban oficir i pogranični upravitelj kome je vrijeme uvijek oskudno a ljudi nepopravljivo spori. Njegovi momci oblačili su se za put, primali uputstva, odlazili, vraćali se nečujno te ili do nekoliko noći, sami ili dovodeći razne goste, plemiće izdaleka ili njihove povjerljive ljude, turske uhode koje je trebalo dalje proturiti kroz mrak do prvih prihvatnica, zakrabuljene dvorjane i žene, stare i mlade.

Pred svitanje nečujna strka bi prestajala. Pa je na prvom danjem svjetlu logor izgledao kao i svako privremeno podgradsko trgovište koje se polako priprema za rad i pazar.

Trgovina nije bila naročito živa, ali je trgovac znao da od deset kupljenih konja, spremnih za put, napravi karavan kao da ih je trideset. Utisak velikog prometa bio mu je potreban da bi bučnim danom prikrio bremenitu noć.

Služeći trgovcu, Trailo je zaboravljao boga i patarenske molitve po lugovima i proplancima. I kad bi se moćni zaštitnik žalio na vlagu, na strahobe šumske tišine u noći ili kao premoren amidža stao da se vajka na umor i nesanicu, i tada je Trailo klečao pred njim naoko zaljubljen u ovog čovjeka kao u svetinju.

Momak se neshvatljivo brzo prilagođavao i poslu i gospodaru. Ali — ima, zaključivao je Ismail, mora da ima nešto nepošteno, nešto izdajničko u nemiru možđana što ga te oči kriju. Nešto napregnuto kao dugo skrivana netrpeljivost. Ili taština koja iznutra nestrpljivo kuca na obruče stege i obzira. To je još bila samo tanka zebnja gospodarova, kao od zvijeri koju ne vidiš, ali znaš, damari viču, damari vrište da je ona tu negdje u gustišu i da te gleda, njuši, prati i oblizuje se. On će vjerovatno posve preći na našu stranu, računao je Ismail. Biće hrabar, biće revnostan. Neka postane i janjičarski aga, zaslužiće, ali

ostaće u njemu to nešto što upozorava da je spreman na nož u leđa, na nevjeru.

Sjedeljke udvoje postajale su češće. Trailo se navikao na povremene izlive gospodareve neprirodne ljubavi i radio to kao nužan a prljav posao. Zbog te naopake bolesti i zbog sve češćeg vajkanja na vlagu i tišinu, sjaj svemoćnog i bodrog gospodara tamnio je u Trailovim očima. Novi Ismail postajao je čovjek koji je također nečiji podanik, a koga satiru brige i spopadaju napadi malodušja i sjete.

Nikad nijednim migom nijednom kretnjom oprezni momak nije nagovijestio da bi mogao zloupotrijebiti slabosti gospodarove. Naprotiv, ukazivao mu je i dalje sva poštovanja na koja više nije bio obavezan jer nije bio sluga, nego podređeni saradnik. Ipak, nije mogao prevariti iskusnog uhodu. Ismail je i dalje čuo i vidio tamne bljeske nečeg nesigurnog za čelom, za glavom, za zjenicom Trailovom.

Uz nadzor Ismailov, Trailo je okupljao mlade domaće siromahe, odabirao i odabrane odgajao šakom, novcem i putovanjem. Na putovima u Hotču i dalje mladići su učili da ima kraljevstava moćnijih od bosanskog, da ima gradova ljepših od Bobovca i da ima vojski u kojima se hrabrošću i posluhom može brzo postati bogat i slavan. Za dva putovanja mladić bi shvatio da bi mogao da bude bogatiji od Ismaila i moćniji od Hrvoja kad bi . . . ali o tome se moralo ćutati. I raditi sve više, sve brže i sve opasnije. A posla je bilo za svakog ko je htio i umio da ćuti, da radi i da se nada.

Divljačni momci iz šuma uživali su ne samo u sjajnoj opremi, novcu u njedrima i redovnom masnom obroku, nego i u pripadanju i potčinjenosti jakom i sigurnom iza kog je stajalo neizmjerno silno carstvo. Brzo su naučili

da im sjajno sutra zavisi uglavnom od volje ovog gospodina tako sigurnog u svakoj riječi, u namjeri i zapovijesti.

Samo je Trailo znao da Ismail nije uvijek ni jak, ni u se siguran.

Noćni život bio je složeniji i važniji od danjeg. U velikom čadoru, koji je zbog Ismailove neshvatljive zimomore bio uvijek topal, držani su konci mnogo čega što se događalo po Bosni, u dvorovima dvojice kraljeva — suparnika, velmoža Hrvoja, Sandalja, Radinovića, Zlatonosovića, u njihovim pisarnicama i u bračnim posteljama, u riznicama i u kuhinjama.

Gorih prilika ni u dvoru ni u Bosni nije se pamtilo. Niti je ikad bilo više dima, požara, ubistava, pokolja i mržnje.

Kad se primače Mitrov dan, Turci saviše čadore i odoše, ostavivši za sobom praznu ledinu, utabanu i čistu.

Trailo otprati gospodara do Drine, pa se vrati. Siđe na zimovnik u Sutisku, kovaču Radanu koji je imao jedru svastiku raspuštenicu. I bio siguran jatak turskih uhoda.

U rano proljeće 1415. godine pojavi se opet Ismail. Trailo mu iziđe u susret.

Sreli su se u Hotči. Ismail je bio napregnuto srdačan kao da smiješkom krije bol. Taj smiješak prevari Traila. U hodu kraj vode, on skorojevićki neotesano upita gospodara:

»Vjere ti, čestiti Ismail-aga, odakle li dolaziš, i imaš li kuću i... kako su ti tvoji u kući?«

ali ne stiže da dovrši jer po trgovčevu pogledu shvati da je pogriješio.

»U našem poslu radoznalost je uperena samo prema protivniku.«

Smiješak sletje s Ismailovih obraza i usana. Do večeri jahao je sam na čelu, ne puštajući nikog da uporedi s njim. Tek na prvom konaku, u sumraku kraj ognjišta, kad ljudska duša opkoljena neizmjerima noći, ubrzano traži bližnjega, Ismail više uzdahnu nego što reče:

»Iz sunčanih, iz veselijih krajeva sam ja. Po govoru, reklo bi se — ovdašnji. A stranac sam. Stranac.«

I ništa više.

U čadoru naspram dvora, razapetom na istom mjestu i na isti način kao i lani, prvog dana sjedoše na dug i povjerljiv razgovor. Tek za večerom Ismail otkri da je molio svoje starješine da ga više ne šalju u Bosnu, jer teško podnosi vlagu i tišinu. Ali, eto, valjda je njihovo povjerenje prema njemu i njegovom dragom saradniku Trailu toliko, da za ovu zemlju, toliko značajnu za turske namjere prema zapadu, nisu našli sposobnijeg. Trailo i ne zapamti dobro ovu žalopojku. Niti primijeti da Ismailova pružena ruka podrhtava. Bio se zanio novim velikim izgledima na više novca i veći čin.

Zima je bila zamela Bosnu neprohodnim smetovima. Klanja i paljevine bijahu omanjili. Ali, kao da trgovac Ismail na rukama donese sve nesreće ovog svijeta. Nepun mjesec nakon njegova dolaska, u Bosni nasta užas.

U Usori i Solima logorovala je ogromna Sigismundova vojska i, dolazeći i smještajući se, otimala i klala. Opasnost od Sigismunda privremeno složi bosanske velikaše. Videći da je Sigismund naumio cijelu Bosnu poharati, i da mu sami neće odoljeti, pozvaše tursku pomoć. Turci kao da su znali da će biti pozvani, banuše neočekivano brzo.

Sigismund pođe uz rijeku Bosnu zatirući sela i plemena. Neprimjetno, svu odbranu preuze iskusni sandžakbeg. Po njegovom nagovoru koji je imao svu težinu neporecivog naređenja, i bosanska vojska zajedno s Turcima odstupala je uz rijeku.

Tek u lašvanskoj klisuri Turci se odlučiše na bitku. Desetog avgusta zbi se odsutni lom i pokolj. Sigismundova vojska bi uništena. U ropstvo padoše i takve vojskovođe i plemenitaši kao Ivan Gorjanski, Ivan Morović, Pavle Gorjanski, ban Pavle Čupor. Najveći dio plijena Turci pokloniše bosanskoj vojsci. Sebi uzeše samo mlade zarobljenike.

Turci ostadoše u istočnoj Bosni kao saveznik koga se nesrećna zemlja neće moći otresti. Kraljevstvo spade na uzak dio stare Bosne. Ostalo su samovlasno držale osione velmože režeći jedan na drugog a ulagujući se svi zajedno vrhbosanskom sandžakbegu.

Još se pobjednici nad Sigismundom nisu oporavili od mamurluka, ni prikrajčili sve hvale o svojim podvizima, a između kralja i plemstva nasta rat. Pavle Radinović, gospodar Birča, Romanije, Sjemeća i planinskih krajeva na jug do Gacka, mrzio je Turke i naginjao Sigismundu. Ismail dobi nalog da ga makne.

Vijesti i dokazi o Pavlovoj pripremi da dovede Sigismunda u Bosnu, stigoše u dvor iz Ismailovog čadora. Dvadeset i četvrtog avgusta izjaha kralj sa svojim rođakom Pavlom i njegovim sinom u polje. S njima su bili Sandalj Hranić, vojvoda Vukmir Zlatonosović, župan Dragiša Dinjičić, knez Vuk Hranić i vojvoda Pavle Klešić. Iza njih su lakim kasom jezdile njihove pratnje izmiješane i razgovorne. Kod Parene poljane Sandalj iznenada isuka mač. Kralj naredi da se Pavlov sin Petar sveže i vrati u dvor. Pavle shvati šta mu se sprema i — podbode konja.

Jedan časnik koji je preko Traila redovno dobijao »hranarinu« od Turaka, stiže vojvodu i jednim sijevom sječiva, slijeva, ukoso, odreza mu glavu... Kralj baci ubici nekoliko srebrenjaka, pa se s ostalim vojvodama vrati u dvor.

Iste večeri Pavlovi sinovi i rođaci dobiše iz Ismailovog čadora vijest da je veliki roditelj ubijen, i da bi Turci pripomogli ako ko pođe da osveti vojvodu. U zemlji Pavlovića poče se kupiti vojska i spremati pohod na kralja i Sandalja.

Izvještaj o pripremama Pavlovića za rat stiže na vrijeme pod čador Ismailov. Trgovac nagradi glasnika, a Traila pozva na dug i srdačan razgovor, udvoje.

Kasno po podne Ismail iziđe iz čadora, sjede na svoje pošiveno šiljte, a rukom dade znak Trailu i ostalim da ga ne uznemiravaju. Do pred mrak zurio je u sure bedeme prijestonice bosanske. Onda se naježen od svježine i vlage vrati u čador. Nije večerao. Nije lijegao. Sjedio je ogrnut teškom konjičkom kabanicom pri svjetlu dviju svijeća strpljivo podnoseći svoju tugu i razornu mučninu koje su ga sve češće spopadale.

Za one koji su ga rjeđe sretali bio je i dalje ljubazan stranac. Za Traila i momke, međutim, on se ubrzano mijenjao nagore. Sve češće je ostajao sam, zanesen, umoran čovjek koga iznutra nagriza i truje čudna boljka.

Rođen je na jugu, a odrastao po primorskim gradovima, u suncu, u vrevi vedra i glasna svijeta. Školovao se po dvorskim učilištima blizu sjajnih mimohoda i svetkovina. Živio u gradovima juga i istoka među saradnicima i protivnicima koji se podnose kao laka odjeća.

Bosna mu je bila nemila zemlja u koju kao da je došao tuđom greškom ili svojom krivicom. Sve teže je podnosio njen oštar vazduh, nesnosnu sveprisutnu vlagu iz mračnih šuma i sve bolnije se ježio od gluhog jeka nepojamne tišine što se u gromadama navaljuje na čula i mozak. Sve manje je jeo. San mu bivao sve kraći i nemirniji.

Još je Ismail-aga uspijevao u svemu što bi naumio. S istoka su stizale škrte pohvale i obilan novac, ali i sve

veći zahtjevi. On se borio, mrsio, zavađao, obmanjivao, ubijao, i izlazio pred čador naoko svečan i svjež da u tišini posmatra još neosvojene kule i bedeme bobovačke. Ali je Trailo bio siguran da veliki uhoda, koji smjelo i sigurno utire put svojima u Bosni, kopni, savija se i smanjuje u malog čovjeka koji žudi za odlaskom, za bjekstvom od nekog protivnika kome nije dorastao i koga se kriomice boji.

Dok je gospodar pobolijevao, Trailo je dozrijevao. Naučio je zanat bespogovorne poslušnosti i koristio se prednosti pripadanja velikoj sili. U momku se slijegalo strahopoštovanje prema svemoćnom carstvu turskom kome su mnogobrojni Ismaili bili samo vrsna, ali i lako zamjenjiva prethodnica. Čvrsnuo je u vlastitim očima, i bez stida ili straha od božje kazne, hvalisanja počinjao sa »mi« i »u nas« misleći na se, Ismaila, Barak-bega i tursku vojsku i upravu. U turske deftere već je bio upisan krupnim slovima. S njim se računalo. On je to znao. I sve bolje, lukavom skromnošću krio oholost i nadu da će jednom, ako Allah bude milostiv, zamijeniti Ismaila, ne ponovivši njegove greške, a udvostručivši svoje vrline.

Žal za ženom iz tvrdog Borča javljao se sve rjeđe. I to obično s nezadovoljstvom poslije usputnih susreta s neopranim kmeticama i brbljivim sluškinjama po konačištima. Sve češće je o ženi mislio na način svojih pretpostavljenih. Negdje daleko na istoku čekala je krhka blijeda sultanija u svili, u tankoj izmaglici od mirisa, čežnjiva, meka, podatna ... Za nju takvu vrijedjelo je strpiti se i sačekati da Ismail učini pogrešku. A pogreške uhoda kažnjavaju se samo jednom kaznom.

Ubistvo Pavla Radenovića razgorje sve stare razmirice. Sinovi Pavlovi Petar i Radosav dozvaše Turke u pomoć da bi se osvetili kralju i Sandalju. Turci provališe čak do granice Dubrovačke Republike. Četama Pavlovića

bi dopušteno da do mile volje pljačkaju kraljeve i Sandaljeve zemlje.

I u samoj kraljevoj porodici izbi rat. Kraljica Kujava bila je rođaka Pavlova. Prijetila je da će zaklati vinovnika rođakovog ubistva. Kralj, bojeći se noža ili otrova ženinog, prijevarom odvoji suprugu od sebe i zatoči je u vrandučku tvrđavu. Tu joj glasnik pročita kraljevu poruku da se rastavlja od nje. A ženi Jelenom Nelipićevom, udovicom nedavno preminulog Hrvoja Vukčića. Ali, Kujavin sin Stjepan odvoji se od oca i pobježe sandžakbegu u Vrhbosnu. Na Pavlovića strani nađoše se i on i svi oni koji su se nadali da će prije rasula kraljevstva moći nešto ugrabiti.

Izgledalo je da će se Bošnjani sami u temelj zatrti, a turski vojvoda sa štapićem u ruci ušetati u Bobovac i sjesti na šiljte što mu ga je prostro tihi, a neumorni Ismail.

Još bi urijetko koji seljak doveo konja. Momci bi ga pregledali, i predveli i čovjeka i konja pred gospodara. On niti je vidio konja ni čovjeka. Ravnodušno bi rekao — može!

i opet se zanio svojom žudnjom za odlaskom, za bjekstvom iz ove vlage i tišine.

Dugo već nije zvao Traila na grijeh. Radio je samo gonjen navikom i Trailovom revnošću, sve češće pristajući na njegove prijedloge, sve rjeđe spreman na napor složene zamisli i brzog djejstva.

Savjetnik Dubrovčanin bio je obaviješten da trgovac pobolijeva. Poturi mu vidara. Turci ga ne primiše. Potplati mladu dvorkinju da se nametne. Ljubazno je s vratnica vratiše.

Lukavi savjetnik se odluči na neobičan potez.

*

Na logorsku tratinu ispade dječak crmpurast i bjelozub. Dovede bijesnog ždrijepca. I dječak i parip, u stvari, uigraše u trgovište.

Ismail je sjedio pred čadorom ogrnut teškim ćurkom, zanesen snovima o toplom jugu i obalama. Njiska ždrijepca i zvonak dječakov glas dopriješe do njega kao blagosloven rez radosti u ove debele denjize šutnje i vlažne modrine. Prije nego što je gospodar dobro vidio i shvatio ko je došao, dječak je već zaustavljao ždrijepca pred njim:

»Evo konja za tebe, gospodine!«

Momci pritrčaše da otjeraju bezobraznog čobanina ispred gospodinovih očiju. Ali ruka gospodinova dade znak da ne smetaju.

Ismailu je bio dovoljan jedan prelet vidom preko dva zaigrana tijela. Naredi da se konj uzme i da se plati koliko dječak traži. A dječaka zadrža pred sobom.

»Kako ti je ime?«

»Sanko«.

»Odakle si?«

»Iz zemlje Sandaljeve.«

Trailo zausti da ga pobliže priupita o roditeljima i plemenu. Ismail ga ustavi brzim svitkom zjenica. Kad Trailo vidje kako te zjenice gospodarove požudno gmižu uz dječakove gole noge i mišice, shvati da tu neće pomoći ni najoštrije sumnje ni najubjedljivija upozorenja. Povuče se natraške, s iskošenom glavom kako je drže oni koji se povlače, ali se ne mire. Starog grešnika prepusti njegovom grijehu i užitku. A dječak je očito bio stariji nego što se pravio. I gotovo školovano kurvinski se uvijao i lilao u bokovima kao da je znao koga i na šta mami.

Kad nakon pola sata Trailo opet naiđe, vidje: dječak sjedi pred strašnim Ismailom, nešto veselo brblja, a Ismail se kikoće i drži za saruk. Tu razboru nije bilo mjesta.

*

Poslije obilne večere s dosta slatkiša, pripremiše mu odijelo. Sam Ismail stajao je drhtavih nogu i oznojenih dlanova i gledao golo nemirno tijelo kako se kupa.

Prvu noć Sanko prenoći kod kuhara.

Sutradan Ismail ga pozva na ručak. I Trailo i momci povukoše se da ne smetaju.

Uveče Ismail reče Trailu da će dječak ostati u službi, da ga pripaze i da ga ne opterećuju nikakvim poslom.

Momci su se sašaptavali i krili oprezne podsmijehe, ali se niko nije smio suprotstaviti. A dječak se snalazio brzo, ulagivao vješto, šalio bučno, unoseći smijeh i vedrinu u turoban od zbilje logor.

Lijegao je rano. Sam Ismail je nadzirao da li mu je postelja meka i suha i pokrivač dovoljno debeo da ga zaštiti od vlage i hladnoće.

Sjedenja pred čadorom prestadoše. Ismail je cijelo popodne provodio na nogama gledajući kako dječak vježba sabljom ili uči akindžijske vještine na konju.

Gospodar se promijeni. Kao da nikad i nije bio u zavadi s ovim neljubaznim tlem, pa ga zemlja i nebo prigrlili kao svog i dugo očekivanog. Što nikad, bio je srdačan sa svima, a prema Trailu pogotovu. U momkovim očima nije više vidio sutrašnju nevjeru. I obraćao mu se kao bratu blizancu.

Momci se zabrinuše zbog ove nagle promjene. Takva srdačnost s potčinjenima bila je nedopustiva. Ne samo što nije uobičajena, nego što je prijetila rasulom. A u njihovom poslu rasulo je značilo neuspjeh i smrt, ili od protivnika ili od pretpostavljenih. Svejedno.

Jedan od momaka na drugom kraju trgovišta šaptao je na uho tovarnom konju timareći ga:

»Aga je pobenavio. Aga je pobenavio. Biće belaja, jadni moj ahbabu!«

Noći su opet proticale u napregnutom radu, u tišini, ali ih je Ismail veselije podnosio. Zapovijesti nisu bile mrke i kratke. Prateći glasnika u mrak, tapšao ga je, ispitivao da li se dobro odjenuo za put, je li ponio hrane, upozoravao kako da konači ako ga sljedeća noć zatekne u šumi. Sve je to bilo suvišno, jer su momci zanat učili i prije dolaska u Bosnu i odlično ga svještili za protekle tri godine.

Kad jednog popodneva u trci ukrug, dječaka vranac zbaci i sklupčano tijelo osta ležeći u prašini, Ismail kriknu, priskoči i začas prenese dječaka na rukama pod svoj čador. Liječio ga je zajedno s logorskim hećimom i bdio nad djetetom brižniji od majke i vjerniji od ljubavnice.

Dječak ustade, brzo prebolijevajući uboje. Ismail zabrani da se bez njegova nadzora nemirni miljenik pušta na konja.

Sanko bi postao velika radost tabora i gospodara da se tih dana ne počeše valjati nesreće sustižući jedna drugu.

Po zamisli sandžakbega vrhbosanskog bio je pripremljen sabor na kome bi se izmirila bosanska gospoda s kraljem. Tu je trebalo da Trailo s Ismailovim momcima uhvati kralja i kneza Dragišu Dinjičića i njihove glave pošalje u Skoplje.

Sve je išlo glatko, dok Trailo i momci ne pođoše prema kraljevom čadoru. Umjesto na jednog, u mraku natrapaše na četvoricu stražara. Jedva ih savladaše i poklaše. A čador bijaše prazan. Neko je za vrijeme zborovanja dojavio kralju namjere turske.

Na vijest o neuspjehu, Ismail naglo sjede. Ne reče ništa. Ne opsova. Ne upita. Samo noktima zagreba suhu zemlju.

Od te nesreće ne stiže da se oporavi, a dostavljači iz dvora javiše da se Petar, sin ubijenog Pavla, miri s kraljem i drugim ubicama svog oca.

Trailo saopšti tu vijest Ismailu ne mičući od ulaznog pera na čadoru.

»Znaš li šta govoriš?« prošapta Ismail.

»Gotovo je. Složili su se protiv nas.«

Ismail pogleda gore u dubinu čadorske kupole kao da čuje siktaj sječiva. Ili pucketanje građevine koja će da se sruši njemu na tjeme.

Dječak se iza zavjese brčkao u koritu i pjevušio. Trailo koraknu. Pruži ruku.

»Gospodaru, dječak je doušnik. Poslali su ga dubrovčani . . .«

Ismail skoči. Blijed, drhtav.

»To da više nisi rekao. Znaš! To nikako. Ubiću te.«

»To da nisi pokušao!« reče Trailo.

»Dobro, dobro. Izlazi! Izlazi — sad!«

Zbog izmirenja gospode bosanske, Ismail gotovo pomahnita. Vikao je, slao momke danju, primao uhode danju, galamio noću, dostavljače iz dvora zvao sebi javno, prijetio im najgroznijim mukama, zasretao glasnike kraljeve i velikaške, čitao njihova pisma, vapio pretpostavljenima da što prije pošalju makar četu janjičara . . . uzalud! Dvojicu dvorjana, njegovih ljudi, Ostoja otkri i podavi u podrumima. Pomoć neke sitnije potplaćene vlastele kao nekim čudom izostade. Na kojih dvjesta koraka oko logora počeše se smjenjivati budni vojnici koji su pratili svaku kretnju u logoru.

Izbezumljenog Ismaila ništa nije moglo smiriti ni obveseliti. Čak ni dječak koji je ojnao po logoru kao ne primjećujući da se dogodilo nešto dostojno prekida njegovih igara i zadovoljstava.

Shvativši odjednom da je potučen od vještijeg neprijatelja, Ismail se zatvori u čador. Jednu noć i jedan dan nije puštao nikog k sebi. Onda pozva Traila. S kratkom porukom posla ga u Vrhbosnu. Isprati ga do izlaza, vrati se, ali ne sjede, nego nastavi da hoda, iz ugla u ugao, iz ugla u ugao, s rukama stisnutim pred tokom na pojasu, tiho ječeći . . . Povremeno bi stao kod proreza na ulazu, divlje, ludo gledao u tvrđavu, pa opet korak po korak, satima, dan, noć, drugi dan, korak po korak, nijem i slijep.

Momci su hodili na prstima, migom i nečujnom kretnjom se sporazumijevali izbjegavajući veliki čador i nesrećnog starješinu.

Četvrtog dana u podne stiže s Trailom sredovječan tamnoput čovjek, odjeven kao trgovac. Ismail je čuo Trailov glas. Iskorači. Stade pred čador. Pogleda gosta. Gost njega.

Sve bi rečeno.

Ismail ponovo odastrije pero čadora i rukom pokaza gostu da — uđe.

Putnik bezglasno pozdravi. Na njegovom bezizražajnom licu živjele su samo sitne sjajno-crne oči koje su po čovjeku lijegale kao grobni kamen. Sjede na koljena. Ismail je zurio preda se izmiren sa sudbinom. Znao je dobro ko je ovaj gost. Poznavali su ga svi oni koji su prije turske vojske išli u zapadne zemlje.

Gost podiže odnjegovanu šaku i samo jagodicama pogladi crnu kratku bradu. To je bio znak da želi govoriti.

»Znači, tako!« reče tiho.

»Nemam šta da kažem«, šapnu Ismail. »Učinio sam što sam mogao.«

»A zašto si pustio Ostoju i Dinjičića da ti umaknu?«

»Neko im je došapnuo.«

»Ko?«

»Ne znam.«

»Zar ti smiješ da ne znaš?«

»Ne znam.«

»A zašto nisi ubio Petra kad ti je naređeno?«

»Nije naišao na moje zasjede.«

»A zašto tvoje zasjede nisu bile tamo kud je on nailazio?«

»Sam šejtan ga je valjda naputio da prođe jedinom nečuvanom stazom.«

»Ismaile, taj razlog je za bapsko sijelo, a ne za našu službu.«

»Znam.«

»Paa?«

»Čini što hoćeš.«

»Neću još ništa preduzimati. Treba da ustanovimo ko je otkrivao... Prvo, kako je ime tom nekakvom dječaku kog si doveo sebi za zabavu?«

»Sanko.«

»Čiji je?«

»Izginuli su mu roditelji...«

»Odakle je?«

»Tu negdje iz zemlje Sandaljeve.«

»Tu negdje, tu negdje! Šta je tebi? Zar se tako stranac upušta u logor?«

»To je dijete.«

»Nije tačno, Ismaile. To je uhoda kog su ti Dubrovčani namjestili.«

»On? Nije istina!« viknu. Iz istog trzaja kojim je propratio ovaj krik prema strašnom starješini, uvrnu tijelo prema Trailu. Gnjevno, jedva zadržavajući ruku da ne posegne za sabljom, reče: »To si ti dojavio? Gujo! Đubre! Koga sam odgojio!« Pa onda samom sebi. »Ha, to je to. To ja od tebe očekujem od početka. Đubre!«

»Da, on je to rekao«, reče gost. »Ali, on je to dokazao. On nije dopustio da poslovi carstva propadnu na dva tvrda guza jednog kopileta. Stidi se, Ismaile! Ti si proigrao božju milost i carsko povjerenje. Ti si prekršio zakletvu. Je li ti ovaj čovjek glasno rekao svoju sumnju o dječaku?«

»Jest. Ali, Sanko to nije... Sanko to ne može biti. To je ovaj razbojnik nalagao. Možda želi da se dokopa mog položaja.«

»Ismaile, potpuno si izgubio razbor i mjeru. Uostalom, zovi dječaka!«

Ismail iskoči pred čador. Prvom momku na kog naiđe naredi da mu dovede Sanka. Ali da se ne usudi da dječaku učini kakvu grubost ili nepravdu. Vrati se. Savi koljena. Sjede naspram crnobradog gosta. Tresao se. Gušio. Gost je sasvim smireno čekao.

Uđe momak, pokloni se i jasno reče:

»Sanka nema još od preksinoć. Nema ni njegovog konja.«

Gost polako prekri kapcima crne oči.

»Eto tako, Ismaile!«

Kasno po podne gost pozva dva pratioca. Oni uđoše, jedan s gajtanom u ruci, drugi s rukom na drški noža. Nakon nekoliko časaka tišine iziđoše blijedi i nestadoše među malim čadorima.

Jedan momak odnese Trailovu poruku dvorskoj službi da je trgovac Ismail iznenada preminuo i da je on dužan da svu imovinu i poslugu doprati do Skoplja. Iz dvora stiže dozvola za polazak.

Istog popodneva logor savi čadore, potovari konje i krenu.

Mrtvog Ismaila ponesoše na nosilima.

Iza nosila jahao je tamnoputi gost i šaptao molitve za pokoj duše dobrom službeniku i dobrom vjerniku Mehmedu Kotoraninu, zabilježenom u defteru pod imenom — Ismail Jabandži.

Deset godina kasnije na čelu turske prethodnice velikoj vojsci, jahao je Ismail-aga Dinjičić. Kad naiđe preko zapuštenog trgovišta, pred Bobovcem, on pozva tabor — imama i naredi mu da stane na mjesto gdje je nekad bio veliki čador uhodin i da naglas prouči fatihu.

Pošto krenuše, zapovjedi dvojici čauša da upozore sve niže starješine, ukoliko bilo ko uhvati nekog Dubrovčanina, neka mu ga dovede. Živa.

Slušaj, nemoj da zamjeriš što ovoliko brbljam! Dugo sam bez društva. Počeo sam razgovarati s konjima, sa stvarima. I lude mi misli ponekad dolaze od razmišljanja. Recimo, šta ako je ljudski rod samo umno ograničeno lišće na koje diše Neko, lika i oblika neshvatljivog za naš siromašni pojmovni hambar? Ili smo zrnje soje kojom se hrani taj Neko dok živimo ili kad se stanemo raspadati!

Ponekad osjetim kako o meni razmišljaju bića s daljine od nekoliko miliona svjetlosnih godina. Počinjem da ih dozivam, da razgovaram s njima. Kad je ko moj kraj mene, još se držim čvrsto na zemlji. Čim se sklopi samoća, ja . . . odoh . . .

Jesi li kad zavirivao u ovo turbe? Znaš li ko tu leži?

Zove se Mustafa Brainović, jedna vlasenička pijandura, bogohulnik, raspikuća, a svijet dolazi, pali svijeće, šapće molitve . . . a ja, ja održavam turbe, i krišom mu polijevam grob rakijom i ostavljam zalogaje mezeta. Da znaju seljaci, zaklali bi me. Oni misle da tu leži neki hadži Zulfikar.

Priča kaže:

bio učen i pobožan Bošnjak, po imenu Zulfikar. Dobra djela činio, suze sirotinjske utirao. Kad dušman napade carski grad Zvornik, među prvim junacima pođe i Zulfikar da ga brani. Deseti dan bitke, sabljom se protuče Zulfikar kroz bojnu vrevu do najvećeg dušmanskog topa, zagrli vrelu cijev i s topom se surva niz liticu u studenu Drinu. Kad dušman vidje na kakve je junake udario, diže opsadu i pokopavši mrtve i pokupivši ranjene, povuče se za granicu.

Zulfikara proglasiše gazijom i šehitom da ga svijet po dobru spominje.

Međutim..., boš posla! Narod izmišlja priče jer bi bez njih pobenavio od gole stvarnosti. Ili bi bez junaka zanijemio od sramote.

Ljudsko biće nije spremno priznati izuzetnom bratu izuzetnost, osim ako ga sebe radi mora izmisliti, moćnog i silnog, da ima na koga osloniti nemoć svoju. I što manje sebe u sebi posjeduje, sve se više uvlači u drugog. A taj drugi što je dalji, sve je bliži.

Zulfikar je dvadeset godina službovao kao pogranični uhoda. Nagledao se tuđe i nalizao svoje krvi toliko da je njegov odlazak iz službe u stvari bio bjekstvo, iako s carskom dozvolom.

U Kostajnici, za onih nekoliko dana čekanja na isplatu zaostalog beriva, razmišljao je gdje bi se nastanio i ozidao ognjište. U Carigrad mu se nije išlo. Tamo se i čestit Bošnjak pretvara u Osmanliju, pa niti je više čestit, ni Bošnjak, a ni Osmanlija nije posve postao. U Sarajevo nije smio. Bojao se — prepoznaće ga neki sarajevski janjičari kojima je bio vodič pred jednu bitku na zapadnoj granici, pa će misliti da se nastanio u Sarajevu da bi o njima javljao vlastima. I moglo bi mu se dogoditi

da jednog jutra osvane u jarku smrskane lobanje. U selo nije htio. Mrzio je prostrana polja, strah ga trovao od čistina, jer bjeguncu — uhodi u ravnici spasa nema kad ga hajka zaokupi. Raspitivao se... i putnici mu nahvališe jednu kasabu u istočnoj Bosni. A to je ta naša varoš od koje sam i ja pobjegao. U pitomini je, na čistu zraku, kraj studene vode i na blagom suncu. A ljudi su, vele, radini, pobožni i dočekni.

Zulfikar primi zaostalo berivo, dobro opasa oko sebe zlato zarađeno na granici i pojaha konja da traži to lijepo i srećno mjesto.

Žurio je Zulfikar da što prije bane na tu čaršiju, raširi ruke i vikne:

»Dobri ljudi, evo i mene!«

a dobri ljudi ga posade među se, srču kahvu s njim i srdačno ćaskaju o putu i putovanjima, o vremenu i urodu. A niko ni u koga ne gleda sumnjičavo da u kretnji i naglasku otkrije stranca uhodu, pa da sijevne nož ili vrisne hajka.

Jest, vraga!

Takve varoši nema.

Kad je sa sedlanikom i jednim tovarnim konjem stao najzad pred han, bilo je kasno popodne.

Svi ga vidješe. Niko ne pokaza da ga je baš dobro vidio. Pozdravi trojicu. Oni ljubazno odzdraviše i prođoše kao da se s njim viđaju ovih njegovih trideset i osam godina. Handžiju, koji ni revnosno ni lijeno pođe da mu pokaže gdje će otovariti, a gdje noćiti, pokuša navesti na srdačan razgovor kako razgovaraju dva draga susjeda koji

se dugo nisu vidjeli, ali čisti nasmijani starac zapita — treba li mu u sobu još šta osim ibrika vode i pustećije za namaz, pa ode svojim poslom.

Pošto se odmori, okupa i presvuče, siđe Zulfikar u donju prostoriju hana. Nekoliko varošana sjedili su uokolo na šiljtetima, pušili, kahvenisali. Zulfikar nazva selam, ali malo preglasno, presrdačno. Svi prihvatiše redom i tonom koji odgovara ugledu svakog od njih u čaršiji. Ali ne otkriše ničim da su ga danas već vidjeli, procijenili, pročitali, i da je ovaj pozdrav potvrdio njihove sumnje da se radi o čovjeku koji je ili za nešto kriv pred sobom, pa se bratimi sa svakim, ili je neotesan seljak koji se slučajno obogatio, a takva bogaćenja rijetko su kad čista.

Handžija pokaza jedno šiljte, ni u vrhu, ni u dnu. Zulfikar zahvali i sjede, ne osjetivši da mu je presuđeno. Kao ispavan i nahranjen graničar gladnica, bogat kako nikad nije bio, on glasno reče — neka handžija i njemu i svima ispeče po jednu dobru kahvu. Time razgazi i ono malo spremnosti ovih ljudi da mu kao strancu štošta oproste. Očito je bilo da je svaki od njih već pio, ili popio. Glasna porudžbina vrijeđala ih je kao javna milostinja. Naglasak na dobru kahvu uvrijedio ih je — jer šta on misli kakvu oni inače piju. A razljutio handžiju — jer ovdje nema bolje i lošije, ima samo — jedna, najbolja. Opet mu ugledni iz čaršije ničim ne otkriše šta misle o njemu. Mudro su ga pustili da i dalje trupka po kadifi njihovih običaja i pravila kao vo po cvijećnjaku. Čak se počeše migovima sporazumijevati i — zabavljati na račun njegovih nezgrapnih izliva poštovanja prema njima i želje da jednom, nakon naporne službe, postane žitelj ovog carskog mjesta.

Tog dana rodio se nadimak njegov — Zvizgonja, što je otprilike značilo: to je bjelosvjetska neotesana leventa koja je sabljom i krađom nakupila nešto para, pa se zaželjela žene, kuće i odmora. Nije imućan koliko se razmeće. Nije pametan za ugled koji bi želio. Treba ga nagovoriti da kuću gradi podalje od kasabe. Jer kad kojim slučajem počnu nemiri u pokrajini, a njih je bilo svake

decenije, i podignu na noge one kojima su bog i zakon namijenili ćutanje i poslušnost, a oni stanu za sobom ostavljati mrtve glave i svakovrsne štete, ovo su ti koji najviše viču i koji predvode, neka ih Allah odmakne što dalje od naših kuća i dućana! Ali, ne treba ga posve ni odbaciti. Ovakav može da bude dobra mušterija u dućanu, naivan zet — vodonoša, darežljiv zajmodavac i — vesela budala koja će za glasnim bubnjem i svilenim bajrakom rado otići na vojnu kao buljukbaša i zamijeniti nekog pametnog domaćina kome je više stalo do dućana, kuće i žive glave nego do čelenki i gazijskog turbeta nad preranim grobom.

Zabrinu se Zulfikar što se niko od prisutnih niti obradova niti ražalosti njegovom otkriću da želi ovdje da se nastani. Samo poluslijepi Kasim-efendija, sljedbenik hamzevija, reče:

»Neka ti je sa srećom, prijatelju!«

Ali, to je zvučalo kao želja za srećnim putom nekom ko odlazi.

Varošani posjediše koliko i svake večeri i odoše svaki svojim hodom i na svoju stranu, ostavivši za sobom svaki po jedan svakidašnji oglodan pozdrav.

Zulfikar osta sam, više ozlojeđen nego zabrinut.

Kakav je ovo svijet?

Gdje sam ja?

Ne ode Zulfikar ni u džamiju, jer su graničari navikli na kletve, a ne na molitve. Ne ode ni u aščinicu, jer je uhoda — graničar naučio da liježe prazne utrobe. Odhoda malo po pustim sokacima izazivajući podozrenje rijetkih prolaznika, budnih bogomoljki iza prozorskih džambeza i mahalskih pasa koje je dražio tuđ miris stranca. Prohoda, pa se vrati u han i leže.

Mada rastužen od samoće, zaspa brzo i tvrdo.

Ujutro ne pozdravi nikog niti upita ima li gdje kuća ili povoljan miljač za gradnju — na prodaju. Ode kadiji, baci mu nekoliko groša na šiljte, i zatraži svoje pravo po zakonu — da mu se dodijeli komad puste zemlje bez vlasnika, da kuću sagradi i porodicu zasnuje. Kadija pohvali njegovu vjernost caru i hrabrost u službi što se vidjelo iz vojne otpusnice. Nazva mudrim njegov izbor varoši u kojoj će vataniti. I dade mu da bira između dvije ledine, obje jednako daleko od varoši. Jer, kadija je već znao sve o njemu. A on je čovjek koji najmanje želi nesklad i nered u varoši. Zulfikar je jutros svojom neljubaznošću i nadmenim zahtjevom sav mirisao na čovjeka koji neće u jol.

Zulfikar izabra ledinu pod planinom, a tek tada ode da je obiđe. Umjesto da najprije osmotri obje ledine, pa tek tad izabere. Kadija se uvjeri da su njegovi prijatelji imali pravo, i zamalo ne reče za njim —

ejvallah, Zvizgonja!

U nesporazumu pri prvom sudaru, Zulfikar se odjenu šutnjom i inatom, a čaršija još većom opreznošću.

I bez tih mana došljakovih, ima jedno prokletstvo koje prati islužene poslenike ovog zanata i otežava im povratak mirnim i stabilnim sredinama. Naime, ako između bivšeg uhode i nekog čovjeka ili grada nema baš nikakve prepreke, bivši uhoda će najčešće nesvjesno u sebi povući graničnu liniju da bi imao šta prelaziti. Jer samo od prelaženja preko nje može da se nada i u toj napetosti da živi, premda obično od nje i umre. Ako se bivšem uhodi — graničaru ukine i ta linija u njemu, silom ili ubjedljivom riječju ili iznenadnom nesrećom iz drugih uzročnih područja, granica se vrati, pa oko njega zavrti krug. Nesrećnik se jednog dana prestravi videći da, u stvari, nema ni zemlje, ni tuđine, ni granične linije među njima, da je sve varka o kojoj on niti šta zna niti šta saznatljivo ima kome dojaviti. Ni izdati više ne može. Nema kome. Tad on ili poludi, ili sebi prereže vratne žile, ili se da u skitnju tražeći nepostojeću tuđinu u koju će

jednom konačno da prodre i umjesto tuđina da nađe odavno traženog sebe.

To nikad ne biva.

Ali je luda nada dragocjenija od razbora koji ne pruža utjehu.

Iako ravnodušna lica, napola otvorenih očiju i stisnutih usana, kasaba je živo pratila šta radi Zulfikar. Sve je govorilo da kuću gradi nesmotreno brzo, da je zakopao neobično široko, da o građi i mjerama ne zna ništa, da ga majstori varaju, a višak kriju i preprodaju. Niti mu to ko reče, niti on koga zovnu da mu pomogne provjeriti.

Silazio je u čaršiju rijetko.

Dočekivali su ga učtivo. Otpozdravljali slađe nego što su bili pozdravljani. Davali robu i primali novac kao što to rade svi trgovci bilo gdje, bilo kome ko je uredan platiša. U džamiji se razmicali da mu naprave mjesto gdje god je htio. Kazivali tačno i ljubazno što bi ih zapitao. Niko mu nije dao povoda da opsuje, da vikne, da se obrecne. A morao je i viknuti, i obrecnuti se i opsovati, jer je sva ta njihova ljubaznost i dobrota bilo nešto — samo fino namješteno, prazno kao zvek praznog ibrika niz kaldrmu.

Nestrpljivo je kupovao i vraćao se kući srdit, rastresen, potišten. I sve rjeđe dolazio. A u varoške razgovore ostade upisan pod imenom Zvizgonja.

O gradnji kuće niti je pričao, niti je dozvoljavao majstorima da razglašuju. Htio je njenom ljepotom i veličinom da iznenadi varošane, da im napakosti. Ali ku-

ćom se ne mogu iznenaditi starosjedioci čija su ognjišta starija od mnogog grada u Bosni. Ona se ne može skriti u njedra kao dukat, pa najednom na dlanu ispružiti i zapanjiti neobaviještenog.

Kuća mu je bila s onu stranu varoši, pod samim Mrkošem, i danas tamo ima najviše i zvijeri i divljači, kud je krenuo tamo, budalaš budalasti, mogao je i ovdje da kupi, da zakući... ali daj ti utuvi šta pametno u tvrdu glavu inadžijsku!

Zar mu ne bi bilo ovdje ljepše i živjeti i vjekovati? Strana suha i sunčana, vjetra nema, oluje obilaze, pitoma sita Vranovina ispod nas, za leđima brda i svježina, Vranovljanska rijeka, eto niz drum, nikad ni mlaka, ni odveć studena... ljepota božja!

Šta misliš — bi li ti odabrao ovu župu i obilje?

Dabome da — bi.

A on, eto — pod Mrkoš.

Zvizgonja!

Kad graditelji dovedoše Zulfikarovu kuću pod krov, on se presvuče u bajramsko odijelo i stade izvirivati niz drum ko će prvi poslije njega poslati dar na sljeme. Prvog dana ne dođe niko. Drugog dana on siđe u čaršiju, tobože da nešto kupi, u stvari, da kao uzgred kaže dvojici-trojici da je došao do krova. Varošani se čudili, mada su znali i ko mu je šindru rezao i kolika joj je širina, a kolika debljina. Čestitali mu i popili po kahvu kao čast. Ali je i tog popodneva i sutradan Zulfikar uzalud čekao na poklone graditeljima. Najbliži susjedi, dva seljaka, poslaše poklone i posla ih i poluslijepi Kasim-efendija. Ali, niko više.

Trećeg dana Zulfikar opet odjaha u kasabu.

Od podne, pa za sljedeća tri dana dva momka su neprekidno jurcala od kasabe do kuće i natrag. A najgrlatiji neimar je izvikivao —

hvala kadiji kladanjskom...
hvala naibu olovskom...
hvala dizdaru tuzlanskom...
hvala, muderisu knežinskom...
hvala —

mutesarifu, kadiji, trgovcu, buljukbaši, opet trgovcu, pa defterdaru, pa najzad — valiji bosanskom...

neimar vikao, a planina raznosila vijest. Sela povjerovaše. Ali kasabalije — ne. Nasmijaše se i mahnuše rukom: znamo mi te kerefeke!

Sljeme je bilo opterećeno najskupocjenijim darovima. Majstori dva dana jedoše i piše. Cigani iz Gojčina sviraše im dan i noć. Kad dođe vrijeme da se posljednji naramak šindre ukuje u krov, najstariji neimar se pope, okrenu desni dlan suncu — po starom običaju, i viknu —

hvaaaala ti, domaćine Zulfikaru!
Ako ih imao, bog ti grijehe oprostio
i darovao te obiljem svakojakim:
kćerima sultanijama, a sinovima gazijama!
Ime ti se u lijepoj priči spominjalo!
Hvaaala ti od zemlje do neba!

Kad majstori kuću završiše i oko kuće ogradu udariše, Zulfikar sazva veselje. Zakla pet ovnova, otvori deset pletara rakije, pristavi četiri haranije halve i pored njih naniza brdašca lepinja. Iz kasabe ne dođe niko.

On posadi radnike, a sam se zatvori u sobu i stavi bardak rakije preda se.

Odrastao na unđurovskim pustama i po drumskim hanovima, kao kopile jedne rođake Muzafer-bega Pilavije, bačen rano na granicu da otme, osvoji, da izgubi, ali da se osveti, Zulfikar naumi da osramoti varoš. Odluči da se ženi na graničarski, a ne na njihov način.

Izvrijeđan, a osvetoljubiv, tražio je najljepšu i najnježniju da sruči na nju sve svoje pohote i grubosti i time zaprepasti i uvrijedi osjetljivu varoš. Birao je, po-

tajno se raspitivao, uhodio. Najzad, uvjeren da je našao, uze se spremati da je otme drsko, na prepad, kao »jezik« s one strane granice.

... a ta djevojka na koju se ustremio gnjevni Zulfikar rodila se u aginskoj kući. Odgojena je u čistoj odaji i na lijepom zalogaju. Do šesnaeste ne bi zapažena. Mušterije su više mislile na agine oranice i dućane nego na njenu ljepotu. Ali se dogodi nesreća koja je učini neobično poznatom. Sluga — seljače s Jahorine uz pomoć jednog rođaka, zavede je u izbu. Silovaše je i pobjegoše. Potjera ih stiže, pohvata i povješa o jedan orah kraj druma.

Pobožne suhopizde drhtale su od sladostrašća zgražajući se nad zločinom. Ugledni očevi koji povješaše zločince prijetili su bučno sljedećima, a ćutke iza očnih kapaka silovali sve Mevlije ovog svijeta.

Varoš zaboravi zločin, krivce i kaznu, ali ne zaboravi Mevliju. Mnoge ljubopitljive oči puzale su oko nje, mazile je saučešćem i podržavale, samo da bi je mogle zatim iz potaje što strasnije olajavati.

Lukavo saučešće, prenaglašena spremnost da je drugi put bolje brane, i radoznala čeprkanja po pojedinostima zločina, stvoriše od djevojke izuzetnu ličnost koja taj teret nije mogla nositi a da ne plati makar kakvom promjenom u sebi i na sebi. Roditelji postadoše raspamećene sluge hirovita prezrela djeteta. Potajno su molili boga da pošalje koga bilo da je vodi i skine s kuće teret i sramotu.

U nezdravom vazduhu prejake pažnje dozrijevala je Mevlija i sve više se uspravljala lijepa, umna i nepodnošljivo ohola.

Nesrećni Zulfikar nije znao da su i roditelji i njihovi ugledni prijatelji mislili na njega kao spasioca i žrtvu i da

su sve preduzeli da on upravo nju odabere. Dopustili su mu radost otmice. Oni koji su u njemu i zapalili kurjačku žudnju prema njoj, bili su prezadovoljni prateći kako se neotesani balvan polako umotava u tanane a neraskidive konce zavjere.

Trećeg dana Hadži-bajrama, na ženski bajram takozvani, navedoše ga dva siromaha kojima su za tu uslugu platili i on i Mevlijini roditelji, na česmu, gdje je s đugumom u ruci ona stajala u gomilici udovica i djevojaka, za praznik nakićena, ali i za duže putovanje odjevena. Natrčao je s vrancem, dokopao je između uzvrištalih žena, posadio preda se i — odmaglio.

Zadihan, iznio je na rukama uz basamke, ubacio u sobu, zaključao izvana, a zatim sjeo niže kuće s oružjem u krilu a s porugom na usnama da čeka gonioce.

Međutim, potjere ne bi.

Slao je momka da izvidi prema varoši. Momak se vraćao šireći ruke — nema! Slao ga je da s konjem obigra kose. Možda su lukave kasabalije savile krug izdaleka i opkoljavaju. Momak se vraćao sa zapjenjenim konjem opet šireći ruke —

nejma,

nejma nikog, aga dragi.

Pred veče izjaha na brijeg s kog se vidjela u daljini džamija i nekoliko krovova, vikao je —

hej,

čujete li me?

Oteo sam je.

Moja jee. Je li vam krivo? Dođite, dođite svi da vidite šta ću s nje da uradim.

Drumom od kasabe niko se ne pojavi. Zulfikar, zadovoljan što je kasabi utjerao strah u moždine, pođe kući da svoju veliku osvetu nad kasabom dovrši na djevojci.

Poslušna i vješta starica iz najbližeg sela, najmljena za sitnu paru i dva obroka dnevno, nahranila je mladu, okupala je, očešljala i odjenula za đerdek. Kad Zulfikar zakorači u sobu, ona se provuče pored njega napolje, rekavši:

»Neka ti je hairli!«

a to je zvučalo više kao sažaljenje nego vedra želja za dobrim i dugotrajnim užitkom.

Zulfikar stade nasred sobe gizdav i nasmijan sa zlatnom čevrmom u lijevoj ruci. Smislio je već kako će djevojci razagnati strah i uvjeriti je da ovo što čini nije nasilje osionog, nego žeđ zaljubljenog. Neka ne viče, neka se ne otima, nikakvo zlo ni bol neće joj nanijeti. Ona je već njegova žena, a u njegovu ljubav i poštovanje uvjeriće je odmah ova noć i sutrašnji dan. Pruži ruku i zausti —

ne boj se!

ali se zbuni.

Žena ničim nije pokazivala da se boji. Naprotiv, stajala je malo iskošena prema njemu, nepovjerljiva, umorna, iščepana, ali — tanano gospodski podsmješljiva. Zbuni se Zulfikar, ta — on je ušao s namjerom da njoj bude bogat i zaljubljen ašik, ali i pažljiv gospodar. Očigledno, on joj to od početka nije, niti može biti. Ona ga drukčije gleda i dočekuje.

Zvizgonja!

Nije smio prema njoj. Bila je tako daleko i visoko na onaj nepodnošljivi gospodski način. Da bar malo obori oči, da se prestraši. Ili postidi — sjećajući se njegovih šaka na objema dojkama dok je sjedila pred njim u sedlu. Ili da pomisli na svoju golotinju koja će po sobi sijevnuti za koji časak.

Nagonom siromaha, on se iz stava zaljubljenog mladoženje i snažna gospodara povuče brzo u udvoričko lukavstvo. Sjede na seharu, uza zid. Nasmiješi joj se spreman da se izbori za njenu milost tepanjem i obećanjima.

Želio je da ona sama savije koljena i daruje ga radošću što je njegov rob i žrtva. Pozva je prstom. Ona se izmače korak natrag. Istrese iz vezene kese pun dlan zlatnika i pruži joj. Ona strgnu nisku njegovih dukata s prsa i baci mu je u krilo. On ustade razgnjevljen. Ona zvjetlucnu otvorenijim podsmijehom.

Gnjevno smače jašmak s nje. Rvački vješto zabaci je natrag, ali je zadrža na objema rukama da ne udari potiljkom o pod. I začudi se neotporu. Podiže je i mahnito požuri u postelju bojeći se da i sam u tom podavanju ne otkrije prevaru ili nepodnošljiv prezir gospodske ljepote koja je sve gospodstvenija što se više gasi. Strga sa sebe odjeću brzinom razbojnika pritjeranog rijeci čija je matica još jedini spas.

Zaboravi ugasiti čirak.

Grubo joj razmaknu noge koje se nisu ni opirale.

Žena je gledala s jastuka mirno i ravno njemu u oči. Kad osjeti njegovu težinu, zaokrenu glavu i zažmiri. Ležala je opuštena kao da se predaje snu, a ne nasilju. Samo su se ruke kao u mrtvaca kočile duž tijela. On je uhvati za donju vilicu i trzajem vrati joj lice prema svom —

ovamo!

ovamo gledaj!

Gledaj u me, kad ti kažem! I ne žmirkaj tako, ti si moja žena, heej, je li znaš da si već moja, čuješ li me?

Ma, slušaj-der ti, paunice gospodska,

znaš li ti koliko sam ja potrošio dok sam kuću skrojio i sagradio i tebe dovde doveo? Glavuu, glavu sam ja u torbu zbog tebe metnuo, znaš li ti to?

De, otvori oči, i pogledaj me, nisam ni ja medvjed, majku mu, nego sam živ čovjek, zdrav i jak, hvala bogu, na dlanu da te nosim, a i imućan sam, bogme, zemlju imam, kuću imam, mal imam, dućan ću da otvorim, ako bog da, te dvije struke dukata su moje, i nisu pozajmljene, ne boj se, ta šta je to meni — dvije struke dukata, i pet, i deset mogu ja tebi oko vrata nanizati, pih, čudna mi čuda —

struka!

samo me pogledaj,

čuješ li?

Heej, zar baš nećeš?

Gadi ti se, je li?

Kazuj!

Gadi ti se?

E pa krivi tu labrnju koliko hoćeš, majku ti varošku i efendijsku, neću ni ja tebe više milkiti ni tetošiti, deder, razmakni te noge još,

tako,

jallah!

ha?

Boli?

Heej, što si se umlitavila tako, zagrli me, čuješ li, stisni me nogama, slađe će i meni i tebi biti, ženo, ma, šta ti je, budalo?

Kad se izdiže na laktovima i koljenima, vidje da žena leži u dubokoj nesvjestici. Klečao je nad njom go, podignutih pesnica i kleo i nju i dan kad je odlučio da je dovede.

Iziđe pred kuću zgađen, opustošen. Ružna planina nabacivala je na njega vlažnu pomrčinu. Samo još jednom u životu satirao ga je takav nepojaman čemer. Poslali su ga preko granice da iznađe i ubije onog kod koga protivničke družine noćivaju prije nego što upadnu na tursku teritoriju. Bila je to udovica, s dvoje djece. Muž joj je kao karavan-baša ubijen u Petrovoj gori.

Predstavio joj se kao austrijski podoficir Ličanin, koji bježi iz izviđanja. Primila ga je, nahranila ga mlijekom i zobenicom, nije krila čak ni da bi rado legla s njim ako bi ostao na konaku. Dao joj je dva austrijska zlatnika, i zamolio je da ga izvede bar jednu milju do na kosu...

Pucati nije smio.

U mraku — jatagan nije pogodio potiljak, pa je čuo kako žena krklja, trza nogom, pokušava da nešto kaže, ali joj krv iznutra zaliva glasnice. Pozlilo mu je, nije mogao dalje, klečao je kraj nje i povraćao, tresao se i grebao lički kamenjar noktima.

*

Kad je osjetio da se Mevliji vratila svijest, molio je kao da je na samrti, da ga bar pogleda, da mu kaže šta bilo, nagovarao je da ga nazove i tim pogrdnim imenom koje krije iza prezira.

Žena je ćutala zakrećući glavu kao da se s naporom spasava od kužnog zadaha koji bije iz njega.

Prijetio joj je da će je svezati konjima za repove i rastrgnuti, da će je u izbi zadaviti, da će je udariti jataganom po nemjestu, pa neka krklja i mrda nogom do ujutru... Ona je ležala zatvorenih očiju i stisnutih usana ne hoteći da mu kaže ni je li ta šutnja uporan otpor ili potpuna nemoć.

»Viči!« — molio je,

»Ne daj se, bar, da znam...!

Divljao je po njoj, gnječio joj prsa i bedra, grizao mrtve usne, savijao je da joj kičmu prebije, pa izmoren opet sjedao kraj nje da je moli da progovori.

Svitanje ih zateče neizmirene. Ona je ležala kao pobjednik koji se odmara. A on je sjedio kraj nje smlavljen otkrićem da — niti joj je ašik, ni domaćin. Grizao je nokte. Pištao od sramote i poraza kao da ga je moćna sila pretukla i izbacila preko ograde na prašnjav drum.

Kasaba bijaše spremna da ga primi makar i kao izuzetnost koju valja podnijeti kao što se podnosi kvaran zub ili kurje oko. Ta, čovjek je već žitelj, domaćin, oženjen njenim djetetom, kupac na njenoj čaršiji, značajno ime u spisku njenih poreskih i vojnih obveznika.

Trebalo je samo da Zulfikar prije vjenčanja pozove kadiju, muderisa i nekoliko najuglednijih na ručak i da se posavjetuje s njima o — vjenčanju, o njenom mirazu i svojim obavezama prema ženi. Tada bi i njega i djevere, kad bi došli na vjenčanje u varoš, primili njeni rodi-

telji, zatim rođaci, pa najugledniji prijatelji. Za nedjelju dana u ručkovima i večerama, u pjesmi i vedrim razgovorima sve bi bilo izmireno između njega i varoši, ostalo bi samo ono što bog ne da da se mijenja kao naslijeđena mana, a car ne da da se mijenja kao zakon. Međutim, zaokupljen gnjevom zbog poraza u kući, Zulfikar opsova mater i kadiji, i muderisu, i njenim roditeljima i svemu uglednom svijetu ove varoši i svih varoši u turskom carstvu. Okupi trideset obijesnih seoskih momaka na poludivljim sedlanicima, mladu posadi u nosiljku dobavljenu iz Sarajeva, snažne nosače odjenu u kadifu, a svu pratnju unaprijed dobro plati i bolje ponapi, pa se s tom neobičnom ruljom, pucajući i pjevajući jednog petka sruči pred kadijinu mešćemu. Dok se vjenčanje obavi, momci odigraše dva-tri kola na sokaku. Na izlasku iz mešćeme pijani djeveri posuše mladu njegovim novcem. Momci se baciše u prašinu za sitnišom vrišteći i tukući se.

Pošto posadi ženu u nosiljku, Zulfikar pojaha i iz sedla pogleda po čaršiji da se nauživa svoje osvete a varoškog divljenja, zaprepaštenja i zavisti. Ali je čaršija tiho i strpljivo poslovala kao i svakog radnog dana u nedjelji, kao da po kaldrmi kljucaju dvije-tri dokone kokoši a ne bjesne pijani svatovi. Samo jedno dijete, povučeno bukom i šarenilom, pođe bliže nosiljci, ali ga ćopav bakalin mlatnu iza uha:

»Gubi se, ne smetaj ljudima!«

reče i odšepa ćepenku psujući tu dječurliju koja, eto, ne daju čovjeku Muslimanu s mirom ni da se vjenča.

Tek pošto se rulja izgubi drumom, prema planini, varošani se počeše zgledati i sašaptavati. Stvarno iznenađeni, a i uvrijeđeni ovom silom i provalom, grdili su tiho i zajedljivo. Kad sve raspraviše i izmjeriše, ipak zaključiše da je Zulfikar samo jedan

Zvizgonja,

dostojan podsmijeha i umjerene sprdnje.

*

Žena nije mislila o bjekstvu. Nijednom ne spomenu roditelje. Čak je nerado izlazila iz kuće. Vješta starica uzalud joj se primicala da ispipa i ispita — šta joj je, šta joj nedostaje, šta bi željela pa da dojavi Zulfikaru. Mevlija je i prema njoj bila zatvorena, nepovjerljiva, kao prema saučesniku svih nasilja što su nad njom od rođenja izvršena.

Ne izmiri se s mužem ni za sofrom, ni u postelji. Njegove duge hvale o trgovačkim ili vojničkim podvizima slušala je kao neminovan huk ili brbljanje potoka dok se radi preči posao.

U ženinoj šutnji nije bilo ni milosti ni poštovanja. Samo — gađenje dostojanstvenog koji trpi neumitan slučaj i čeka da nesreća mine.

Dođe muhtar i donese zapovijest da se ide Zvorniku. Austrijanci se primakli gradu. Posada neće izdržati. Svi obveznici zvorničkog sandžaka moraju što prije pohitati u sastav odbrane.

Zulfikar se poče spremati.

»Ženo, valja ići«, kaže opasujući se.

Žena prođe s ćasom u ruci. Učini mu se da je malo mrdnula ramenom, kao — nije joj ni žao ni drago.

»Ženo, a možda ću poginuti«, kaže on, dok žena nabija kotlić na verige. Obasuo bi je zlatom, samo da zažali, da zaplače za njim, da ga bar uzme odvraćati od puta, ma, eto, makar da ga budalom nazove što tako poslušno polazi.

Ne.

Uzjaha, okrenu se, ponada se da će od nje izmamiti bar osmijeh na rastanku. Ona je stajala ruku spuštenih niza se, gledala ga otvoreno, a bijela tanka crta zuba između mokrih usana kao da se rugala svoj njegovoj spodobi i opremi. Malo maknu glavom i neočekivano reče:

»Kupi drugu kabanicu, ta ti je seljačka. Smijaće ti se begovi.«

Zulfikar strga kabanicu i baci je. Nemilosrdno obode konja i iskoči iz avlije.

Ne htjede s varošanima određenim za vojnu. Zaputi se sam, prečacem, preko planine, satirući konja uz urvine i preko brzaca. Tek na Snagovu, nepun sat pred Zvornikom, u kasno toplo popodne, priključi se posljednjoj gomilici sprečanskih spahija. Ne sastavi s njima ni dvije srdačne riječi. Siromašni a gordi koljenovići krili su zavist: stranac je jahao visokog, neobičnog konja, opremljenog kao za carsku smotru, a odjeven je i naoružan kao da će sutra već na juriš preko granice, a ne u tijesnu tvrđavu. Osjetili su da se radi o bogatom čovjeku bez značajnog porijekla. Bili su gotovi da ga počnu zadirkivati. Ali, na nizbrdici, on sjaha i kako je išao naprijed, prvi nagazi na slomljen prepriječen grabić. Isuka jatagan i u dva brza udarca presiječe ga na dva mjesta, zatim kao od šale, jednom rukom razbaci drvlje. Spahije uvidješe da se s ovom snagom i vještinom nije šaliti. Pustiše ga podalje naprijed olajavajući ga krišom.

U zvorničkoj čaršiji ne zadrža se, jer mu je sad svaka čaršija bila odvratna. A zvornička je uz to vrila od nesređenih i raspojasanih buljuka. Produži uza stranu prema tvrđavi.

Zulfikar ne bijaše vojnik da bi mu uzavreli tabor vratio radost i toplinu poslije neuspjeha u studeni i tuđini braka i kuće. Mrzio je život u tvrđavi, a tvrđavske zidove volio samo ako su protivnikovi i — ako mora da oslušne kroz ili preskoči preko njih. Ne nađe nikog poznatog. Sa zapadnih granica nije kupljena vojska za odbranu Zvornika. Nije pio ni pjevao da bi za jedno predvečerje stekao prijatelja. A bolovao je ipak svoju osamu

teže nego rasplakan roditelj koji je kraj ognjišta ostavio grozd drage dječice.

Drugog podneva tek javi se kapetanu. Pošto ispriča ko je i kakvu je službu vršio, zamoli da ga ne vežu za jedno mjesto, nego da ga odmah večeras pošalju u izviđanje, a kad se vrati, i ako neprijatelj počne opsadu, da bude u onom buljuku kome padne u dio da ispada kroz kapiju u sječu. Kapetan je bio star i iskusan tvrđavski čovjek. Nije umio čitati ljudske namjere u kafani i na čaršiji, ali u odbrani tvrđave, već po prvim kretnjama čovjeka, znao bi o kakvom se vojniku radi. Naviknut na svakojaka bošnjačka izvlačenja od obaveza službe, začudi se Zulfikarovoj molbi da ide u izviđanje. Ali je Zulfikar to molio tako mirno i gotovo turobno, da u potki molbe nije bilo ni truna hvalisavosti.

Dade mu trojicu probranih ubojica i bezhljebovića, spremnih na sve, osim na izdaju i kukavičluk.

Zulfikar obavi posao tako dobro da ga kapetan ostavi kod sebe na večeri, čime se nije mogao pohvaliti ni mnogi koljenović. A dosta ih je spavalo u sijenu i pod mahalskim strehama.

Na nesreću, dok su kapetan, dva oficira odbrane i Zulfikar motali masne skovrte pite, uđe mlad beg, izljubi se s kapetanom i odmah sjede za sofru. Veseo od mladosti i zdravlja, on se kroz smijeh pravdao kapetanu što je okasnio s nekakvim i nečijim odgovorom u njedrima. Reče — naišao je iz varoši planinom ispod Mrkoša i... pred kućom njemu nepoznatog došljaka zatekao kolo, sofre, svirače. Veli, domaćin tek otišao na vojnu, a žena sazvala svu rodbinu iz varoši, i sve momke i djevojke, pa harči, pjeva, igra i ko god naiđe, mora popiti makar maštrafu šerbeta ako već neće za sofru.

Zulfikar se uhvati za srce.

Pred ponoć izjaha na zapadnu kapiju i bičem i mamuzama nagna konja u trk.

Zbog niskih krošanja kraj puta i nevidljivih grančica koje su se zalijetale u oči, morao je sjahati. Zadahtan, vukao je konja i psovao —

ah, majku ti,
sestru ti gospodsku,
samo pričekaj,
društvo da zateknem,
rospijo,
na čejreke ću da te komadam,
i njih,
a tebe
oo, tebe,
ja, je li, čitavog života vučem, vučem sebe, nevolje svoje sirotinjske, drugog, druge, drugi me jašu, jašu me, žile vratne da mi popucaju, vučem sebe i vučem druge, prazan, bez kuće, bez ognjišta, ko sam ja u stvari, odakle sam, ne znam, ne znaju, tražim, pitam, rekli mi — Bošnjak, Bosnu mi nahvališe — tamo je to što tražiš, kad tamo — ni Bosne, ni kolijevke nema, ničeg nema, džaba je tražiti, džaba graditi, uhodi zavičaja nema, ni kuće nema,
zar u mojoj kući,
sestru ti tvoju kurvinsku,
džaba ti kuća, nije moja, nema je u meni,
ali — zašto tako?
zašto — iza leđa?
zašto me ponižavaš,
ženo,
kako možeš tako?
Pa, kaži, reci jednom — šta je to što treba da činim, sve mogu, samo se ne mogu iznova roditi i odrasti uza te, u tvojoj krvi, na tvojoj zemlji, a izgleda to je to...
a kurva si, majku ti gospodsku,
sad ću ja tebi pokazati, nije sve ni u gospodskom jasnom porijeklu, ni znanoj u svoje tle ukopanoj lozi,
sad ćeš vidjeti,
sad ću ja vas,
sad ću ja tebe...
sad,
na!
sabljom... zviz, poprijeko,

ne! polako, neka oštrica klizi preko tvog kurvinskog bijelog vrata,

ne —

zubima ću te...

jer ja sam —

jer, ona mu ne da da bude drugo nego što jeste, osiona fukara skitačka, ona ga namjerno draži i drži u tom položaju skorojevića iz šume. Ona je trpnjom bila gospodar. On je nasiljem puzao oko njenih nogu. Jer, tako je ona htjela.

Najprije je ugledao jarkobijele zidove kuće među stablima. Onda mu se učini da se jedan komad zida odvoji. Gust miloduh zakloni mu vid. Kroči još malo iznenađen jasnoćom te slike: bijel komad zida se odvaja i ide preko dvorišta. Pretrnu od sujevjernog straha. Prošapta kelimeišehadet. Pogleda u konja da provjeri: životinja je mirno išla za njim. Znači, nema ničeg neobičnog.

Priđe vratnicama. Uhvati za rezu.

I — zamalo ne vrisnu od straha.

Mevlija je u samoj košulji, bosa, raspletenih kosa igrala na avliji, u mlijeku svitanja i mjesečine. Visoko nad glavom držala je ruke, kao da nosi tanku bakrenu tepsiju i u nju udara. Gotovo da je čuo kako s razigranih prsta ječi metal u ritmu njenog bešumnog sporog hoda i lakog gibanja koje je trebalo da znači igru. Zanesena tim nečujnim jekom bakra i svojom igrom, nije osjetila prisustvo konja i gospodara.

Jedva se oporavi od udarca straha. Ispusti uzde i oprezno pođe prema ženi, malo raširenih ruku, spreman da je u skoku pograbi, ako pokuša da utekne. Ili da je na ruke dočeka, ako pođe da padne od iznenadnog buđenja.

Lako se nakašlja, tek da se javi.

Žena ga ne ču.

Priđe joj, ne bi li ga vidjela.

Žena ga ne vidje. Milovala je i dalje nevidljivu tepsiju i mamila iz nje nečujni jek, njihala se mičući nogu

za nogom gipko kao najvještija igračica u djevojačkom kolu.

»Mevlija!« zovnu on kao bonika koga glasom treba oprezno izvući iz bunara nesvjestice. »Mevlija, što to činiš?«

Slijepa od zanosa i mjesečine, žena je i dalje igrala.

»Mevlija!« kriknu, dokopa je za ramena i zatrese kao stablo voćke u berbi. Žena spusti ruke. Nije se budila. Tek u dubinama njenog sna rađalo se čuđenje zašto joj ne daju da igra dalje. Smiješak od ushićenja igrom gubio se negdje u svom korijenu, u dubinama mišičja koje se smirivalo. Na licu je još trajala laka smješljiva zabuna... Polako zakrenu glavom. Svjetlo s neba obli joj lice. Muž iznenada vidje oči — velike, ukočene, stravične oči odsutnog s ovog svijeta.

Usne se razmaknuše. Ču šapat:

»Ko si ti?«

Onda se zagleda i šapnu:

»A... to si ti«.

Gledala ga je, zavirivala mu u zjenice kao da provjerava je li to baš on, smijuckala se, čulo se negdje u mekotama grla

hihihi!

vršcima prstâ siđe mu niz obraze, kažiprstom mu blago pritisnu vrh nosa,

a onda se naglo kao obijesna djevojčica otkinu, zavrtje na prstima, i poče poput vesele cigančice tabanati u mjestu i pjevušiti u ritmu igre

Zvizgonja,

Zvizgonjaaa

Zvizgonjice... Zvizgonja...

Zulfikar pruži ruke da je zaustavi, pašće iz te lude vrtnje na ledinu, udariće se, sva od daška i mjesečine. Ona osjeti njegove ruke i izmače se začikavajući tijelom i pruženim rukama da je stigne, da je uhvati, i pri tom i dalje pjevušila ružnu strašnu riječ kao drag nadimak vrsnice iz djetinjstva, kao ime kakve životinjice koja joj

se igrivo mota oko nogu, kao gatku ili bajalicu bez smisla, ali pogodnu za sljepilo igre.

Uokolo je ležao krš svršene terevenke, kosti, papir, nečija marama, trenice za sjednje za sofrom, izlomljeno kolje... Svi su otišli. Nikog uokolo. Samo planina, bijelo užaren mjesec i ona raširenih ruku sva oblivena svjetlom.

Okrenu se. Zatetura.

Pobježe prečacem ka Zvorniku. Pobježe gomili snažnih ljudi, da se ugura, da se slegne među njih, da pristane na bezimenost, i na smrt čak, samo da nije sam, sam pred strahotom onih ludih očiju.

Ne stiže do grada, jer su se Austrijanci već bili primakli zidinama. Posrćući natrapa na dvadesetak dokonih vojnika koji su se motali oko kazana. Nasrnu da se sabljom probije preko njih. Na viku ranjenih sjatiše se još dvije-tri gomilice vojnika. Jedan oficir naredi da Bošnjaka uhvate živog, jer je pretpostavljao da se radi o uhodi.

Nabacivali su konopce na njega, bacali mu palije i kamenje u noge, boli ga tupim krajem koplja, ali se on zadahtan i zapjenjen izmicao, pa opet nasrtao.

Krug oko njega gusnuo se, i pretvarao u radoznalu svjetinu koja se zabavlja. Čak su neki počeli da ga bodre i svjetuju kako da izbjegne udarce i na koju stranu da pokuša proboj. Sve dok oficiru ne dosadi glupa igra. Naredi jednom vojniku da puca. Čim Zulfikar ispusti sablju, gomila se sruči na njega. Kad se na kratku komandu razmaknuše, oficir vidje zadavljenog, izgnječenog, izdrobljenog neznanca koji se više nije micao.

S najbližeg tvrđavskog zida gotovo sva posada posmatrala je posljednje trenutke Zulfikarove, njegov posljednji mejdan. Kad shvatiše branioci da je poginuo, na-

sta tiho učenje molitava za pokoj duše. Zapovjednik bosanske vojske naredi da na svim džamijama zauče ezani i oglase smrt junakovu.

Tako sa najneobičnijeg mjesta, sa tvrđavskih zidina pođe priča o Zulfikaru. Ona ga dariva i slavom i hadžijskom titulom, mada na Mekju nikad nije mislio.

Kad se vojna završi i priča pođe dalje po Bosni, varošani je najprije primiše s nevjericom podsmješljivom kao da slušaju o novoj nezgrapnosti Zulfikarovoj. Ali, kad se počeše svraćati ratnici s drugih strana da vide to mjesto gdje je Zulfikar vatanio, varošani osjetiše da bi nevjerica mogla da nanese štete, a priča da donese svakojake koristi. Najprije se složiše da bi taj podvig bio moguć. Zatim počeše vjerovati da se dogodio. Onda ga nakitiše još nekim detaljima, kako to već umiju ljudi koji su malo učinili, pa u hvali drugog, pogotovu mrtvog, nalaze koju mrvu i svojih zasluga. Živog Zulfikara brzo zaboraviše. A mrtvi Zulfikar izraste među njima u slavnog gaziju, kakvog, naravno, drugo mjesto i ne može dati nego samo ova i ovakva varoš i ovakvi varošani.

Treće godine poslije velike bitke, tri odabrana domaćina s desetak snažnih momaka zaputiše se u carski grad Zvornik. Nakon duge raspre s očevicima junakove pogibije, oni se odlučiše za jedan kostur koji je najviše odgovarao Zulfikarovoj visini i širini.

I pogriješiše.

Odabrali su skelet Mustafe Brainovića iz Vlasenice, koji je poginuo u sječi u blizini mjesta Zulfikarove pogibije, ali dan kasnije. A taj Mustafa bijaše rakijaš i sazlija kome se i u džamiji štucalo od pića, i koji nije ni pošao u napad, jer vojevanje nije volio, nego pijan oteturao za svojim rođakom Hatunićem da ga pita gdje će sljedeće večeri piti i hoće li mezetiti sudžuku ili ražnjiće s vatre.

Zalutalo zrno razvali mu desno rame, a u protivjurišu Austrijanci ga polumrtvog izbodoše.

Kostur prenesoše pobožni varošani u tabutu, na ramenima i sahraniše ga eto — tu, a zašto baš ovdje — ne znam. Mevlija i njeni roditelji podigoše nad grobom turbe. Po grobnici prostriješe kadifen pokrov s pobožnim izrekama izvezenim zlatnim koncem koje veseli Brainović ni živ nije zarezivao, kamo li mrtav.

Začudo, ni o jednom uglednom značajnom varošaninu tog doba ne osta ni spomen, ni čitljiv nišan čak. A djevojke i mlade žene svako uoči petka pale svijeće na pragu turbeta misleći na lijepog gizdavog junaka hadži-Zulfikara i njegovu podršku kod boga i hazreti Fatime. Ne znajući da tu leži nekakav Mustafa, pijana ljenčina i veseljak.

Jah!

Uhoda ima bezbroj vrsta, a najbrojniji su oni nesrećni toliko da im je uhođenje jedina namira za neprirodnu radoznalost. Zatim, svi oni koji za novac, prestiž, slavu ili sigurnost ne poštujući sebe, uhode druge. I najzad oni koji to čine po dužnosti. Među ove guraju se mnogi koji misle da to jesu. A nisu. Poštovanja dostojni samo su oni koji time brane ciljeve i razloge proizišle iz nade da će doprinijeti da se ljudima olakša ovo trajanje što se život zove.

Bio sam pisar Husein-kapetanov. Molim ko o Huseinu ne zna sve, neka ne donosi sud. Zaborav je pravedniji od pretjerane pohvale. Pogotovu od pokude koja se drži polovičnim dokazima. Kažem, bio sam njegov pisar. A pošto je Husein-kapetan otrovan i sahranjen, njegova vojska uništena, naše nade u slobodu odgođene na daleku neizvjesnost, djelimično sam oslobođen zakletve o šutnji. Bar toliko koliko mogu doprinijeti da se njegovo djelo odupre zaboravu i da nam se čirak uzdanja ne ugasi. Bojim se da bi moja ljubav prema Huseinu i moja neizmjerna žalost za njim naudile istini o njemu.

Zato radije iznosim riječi jednog protivnika, neobičnog po pronicljivosti i čudnom postupku na kraju.

Pošto je podosta raznih ljudi s raznih strana slato na Huseina, ćehaja i ja bili smo dužni da oko njega držimo nevidljivi zid koji će ga štititi od podmuklica. Bio je to naporan posao i svršavao se uglavnom tiho i krvavo. Samo u slučaju jednog uhode nisam morao ni prljati ni prati ruke. Neka o tome kažu spisi što ih je on slao nadređenima. Bog mi je svjedok da sam uložio svu savjest i znanje da s turskog prevedem tačno svaku riječ i svakoj bjelini dam pravo značenje što ga svojom bijelom težinom nosi. Evo izvješćâ tog oficira, izvješćâ očišćenih od sijaset brojki, imena, proračuna i nesuvislosti od kojih pate stranci kad sude o Bosni.

Stigao sam dogovorenog dana. Dvije noći noćio sam u ovdašnjem hanu. Upoznao sam se s nekoliko uglednijih, odnosno oni su se udostojili da me pitaju za ime, porijeklo i razlog dolaska. Ubijedio sam ih u dogovorene podatke.

Na prvi pogled, sve je mirno. Ili ja još nisam uspio da izoštrim čula za ovu sredinu.

Čovjek za koga ste rekli da se mogu u krajnjoj nevolji osloniti na njega, poginuo je prošlog petka, navodno omakla mu kubura. Ljudi iz uprave toliko su domaći da nijedan vjerovatno ne dolazi u obzir za bilo kakvu saradnju. Moraću — od početka.

Donosilac ovog pisma ne zna ni ko ga ni kome šalje. Nagradite ga, ali mu ne vjerujte.

Čaršija jedne ovakve bosanske varoši tajna je za stranca, zatvorena kapija za neprovjerenog došljaka, a gnijezdo — svome, leglo u kome se tačno zna ko i kako

i kad treba i može da zazine, a kad je vrijeme šutnji. Tajni nema među njima. Ako neko o nečemu ćuti, to je samo zapovijest, prijetnja ili molba drugima da u to okom ili jezikom ne diraju.

Ljudi se pokoravaju ili prilagođavaju navikama drugih dok ne nađu sebi mjesto i ne steknu vlastite navike i mjere svoje ličnosti, čime se štite od nepredviđenog i mire sa uhodanim. Ovo kruto, sporo, oprezno ponašanje je nepisan ugovor s drugima o podnošenju ili podršci.

Ovdje je malo ko srećan, ako se sporazumijemo da je sreća vedrina od života. A nesreća se podnosi ćutke kao nemilo oblačno nebo, kao čir za vratom. Strancu je najgore. Od njihovog tananog ljubaznog podozrenja ima da siđe s uma ili da pobjegne. I najvještiji uhoda biva ovdje odmah prepoznat, izopćen, prognan ili osvane u jarku s prerezanim vratom.

Za moju sigurnost ne brinite. Vjeruju mi.

Neke naše pretpostavke o Bosni, Gradačcu i Huseinu bile su netačne. To je posljedica ljenosti naše uprave da pronikne u stvarni život. A i posljedica nedostatka hrabrosti službenika da se pretpostavljenima otvoreno kaže istina.

Za bosanske prilike Gradačac je bogato mjesto. Ne dao Allah da živite u ovakvom obilju. Ovaj svijet je toliko i tako dugo siromašan da mu i ne preostaje ništa drugo do srdžba, mržnja i nada. Sad mi je jasna žestina njihovog nesporazuma s našom upravom.

Život olakšavaju diskretnim milosrđem. Husein poklanja najčešće i najobilnije.

U petak stari imam proturi me preda se da klanjam džumu. Kad sam završio, i kad držeći starog imama pod ruku, među posljednjima dođoh do vrata, jedan mlad ohol gizdelin pohvali mi posao. Imam mi reče da je to Husein.

Molim da se uzmu u obzir ovi podaci o njemu:

moj je vrsnik, rastom nešto niži od mene, dosta snažan i hitar. Izlazeći, osorno me prekorje što se kao mlad i učen hafiz skitam po carevini i zašto ne skrasim na jednom mjestu. Opravdah se ponizno da bih bio srećan da nađem negdje stalan posao, a najsrećniji — kad bih se smirio u ovako lijepom šeheru kao što je Gradačac.

Na moju ponudu, ne reče ništa. Ode uza sokak, bez oružja, prav, zamišljen, a za njim trojica njegovih momaka spremnih da zakolju za tren svakog ko makar ružnom riječju nasrne na Husein-bega.

Zasada ne postoji mogućnost ni da se ubije ni otruje.

Vrijeme je mahnito. Osjetljivije krivce iz toplijih krajeva trebalo bi ovamo slati u progonstvo. Od vlage i čamotinje sami bi sebi rezali vratove.

Našao sam stan kod udovice čiji je muž poginuo na Ivankovcu. Ćutljiva je i pobožna. Siromašna, ali joj je sve čisto kao u džamiji. Nju mi je preporučio stari imam. Mislim da ću je moći upotrijebiti za neke sitnije poslove koje samo žene mogu početi i dokrajčiti.

Pošto je nastupio ramazanišerif, kao sposobnom hafizu daju mi više posla. Učim mukabelu i klanjam teraviju. Znam da Husein svake noći sijeli s najuglednijima, ali nisam uspio da izmamim ničiji poziv u to društvo. Ne smijem rizikovati toliko da se otvorenije nametnem. Bosanci imaju tako istančan sluh za mjeru u odnosima da je opasno požuriti koliko i zakasniti.

Mada sam sretao Huseina i bio mu toliko blizu da sam ga mogao zbosti, ali ne i uteći, nije me nijednom pogledao. Ipak, imam utisak da me vidi, mjeri i provjerava.

Bošnjak je po prirodi skroman. Husein se međutim, vježba za krunu. Pazite — bošnjačka tvrdoglavost i đur-

đijanska mržnja, naslijeđena od majke, ako se udruže, stvoriće od njega golemog protivnika našim namjerama u Bosni. Naša odlaganja idu mu naruku.

Stvari carske uprave u Gradačcu ne idu ni osrednje, kamo li podnošljivo. Ako igdje u Bosni dođe uskoro do pobune, počeće ovdje. Zasad ne znam ni za jednu pojedinost priprema za takav poduhvat. Ne vjerujem da bi i samu pomisao na pobunu mogli sakriti od mene.

Udovica mi izokola nudi svoju sestričinu, četrdeset dunuma oranice, osamnaest dunuma voćnjaka, dva dobra vola i kravu. Navodim to kao primjer koliko me zavoljela. Od nje sam saznao štošta o Huseinovim ukućanima, premda ovaj siromašniji svijet bogobojažljivo ćuti o kapetanovoj kući i poslovima kao o svetim tajnama.

Ako vas zanima njegovo bogatstvo, ne mogu ga posve dokučiti. Jedan govorljiv čovjek tvrdio mi je da bi Husein mogao izdržavati 15.000 vojnika godinu dana, i to u ratu. Ima znakova da ga Austrija pomaže na dva načina: pozajmicama bez čvrstog roka otplate i vrlo povoljnim cijenama njegovom žitu, stoci, drvetu, voću, vuni, vosku i sijenu. Njegova majka s ponosom tvrdi da je on jedini Gradaščević koji zna gdje mu je svaki groš. Onda — mnogo zna.

Molim da mi se prvom prilikom pošalje dovoljno novaca. Vrijeme je da počnem tkati predviđenu mrežu.

Husein je kapetan, ali ne turski, nego svoj. Ne postoji mogućnost direktnog atentata. Naša ideja nema takvog fanatika koji bi digao ruku na ovog oholog odmetnika, svjestan da će odmah biti raskomadan. U ovom kraju zatim, ne može se naći čovjek koji ga toliko mrzi, da bi radi zadovoljenja mržnje poginuo.

*

Husein nije polupismeni posjednik koji hrani bandu odmetnika za obračune s istim takvim susjedom. On je Evropljanin koji klanja, i Bošnjak koji mrzi Turke.

Husein nije priglup bogatun, opterećen strastima uobičajenim u bošnjačke provincijalne vlastele, kao što su posjedovanje i titularna superiornost. Posjed, titule i lični prestiž samo su mu sredstva. Cilj je vladanje Bosnom. Predlažem da se pozove u Travnik. Prihvatio bih se da pripremim čauša kome će puška slučajno omaći.

Husein nije despot. Kad prolazi čaršijom, pješice, ljubazno se javi svakom starijem. Kad jaše pred pratnjom, ljudi se klone u kraj i smiješe se i dive i konjima i jahačima. Njegova moć je u nadi krajnje zaostalog seljaštva i zanatlija da će pod njegovim bajrakom izići iz opće bijede. Začudo, niko ne zavidi njegovom bogatstvu, niti ikog žulja nepovjerenje prema njemu zbog ogromne razlike u imetku. Uspio je da mu vjeruju kako ih neće iznevjeriti.

U eventualnoj pobuni imaćemo posla ne sa glupom sujetom koljenovića, nego s fanatičnim žilavim seljaštvom koje ne zna da se organizuje, ali zna da se bije. Molim da se požuri s mjerama odvajanja ostalih begova od Huseina.

Husein između ostalog ima i jedan raf pun austrijskih zbirki zakona i komentara. On čita više nego što se pretpostavlja. Naša je prednost što mu zemljaci to isto ne čine.

Nejasno mi je zašto mojim glasnicima ne dajete odgovore. Ne bi trebalo da me ostavljate u položaju običnog

posmatrača i izvještača. Ne znam čak ni ocjene mojih izvještaja. Molim za dozvolu da dođem u središte radi dogovora.

Zašto vas zanimaju izvori? To nije uobičajeno. Ipak, navešću tri. Jedan pisar koji krišom troši hašiš, a nema novaca za drogu, jedna žena koja gradi kuću, da bi namamila nekog udovca, a mrzi dvije rođake vrlo bliske Gradaščevićevoj kuhinji, i jedan seljačić iz tvrđavske straže koji se ubi da odjećom i rasipništvom stigne svoju zabludu o sebi junaku i koljenoviću, ali je veoma tanke nafake. Ni jedno od njih ne primjećuje moju radoznalost, nego samo želju za ćaskanjem i spremnost da im pomognem.

Novac sam dobio. Hvala na razumijevanju izraženom u sumi većoj od tražene. To će mi još bolje poslužiti da se utvrdim u ovoj čaršiji.

... Husein se odavno duhovno pripremio za svoj zločinački odmetnički posao. Sad počinje i djelom. Javio sam vam broj glasnika i imena uglednih posjetilaca u posljednjih dvadeset dana. Htio bih opširnije da objasnim neke njegove postupke. Objašnjenja treba po značaju smjestiti među važnije podatke o djelatnosti.

U opredjeljivanju za otpor našoj upravi, najveći uticaj na Huseina imali su njegova majka, Đurđijanka porijeklom, i postupci naše uprave prema toj porodici i Bosni uopšte. Kao što vam je poznato, njegovom bratu je prije devet godina odrubljena glava u Travniku, zbog učešća u pobuni. Husein je dotle bio uglavnom tih momak,

sklon knjizi, šutnji i razmišljanju. Kad su pred njim na jednom teferiču klali ovna, pozlilo mu je, pa su ga morali odnijeti kući. Ne vjerujem da bi mu danas pozlilo kad bi sam svojom rukom zaklao stotinu naših. Preosjetljiv, blijed, povučen, živio je skromno, zaljubljen u majku, pjesništvo i jednu djevojku. Putovao je dosta, u Brod, Osijek, Zagreb i Budim, tamo naučio mnogo i usavršio inače savršene evropejske manire. Rukuje sabljom i kuburom bolje nego mnogi naš oficir. Daj bože da s njim ukrstim sječivo!

Nije prijatelj bučnih veselja, dvoboja, ženskinja i razmetanja konjima, odjećom i oružjem, kao što je to većina bosanske begovske primitive. Bogat je, moćan, čvrst na odluci i — mlad. Nema slabosti na koju bismo mogli računati radi naših ciljeva. Tanak je samo — u vratu.

Imanje mu nije zapušteno kao u ostalih begova u bosanskoj unutrašnjosti. Naprotiv!

Ne sumnjam u potpunu opravdanost smrtne kazne nad njegovim bratom. Ali je njen rezultat izostao. Ne boje nas se. Samo nas još temeljitije mrze.

Da zaključim, veći dio uzroka otporu trebaće tražiti u uticaju njegove ohole, veoma lukave majke koja nam starijeg sina nikad neće oprostiti. Ostalo će svršiti drugi begovi, uticajni rođaci, naše pogreške i Huseinova narav. Ćutljivi pobunjenici su najopasniji. Oni svoje mržnje i razloge ne troše u vici, nego štede za djelo. Tvrdim, carstvo će imati glavobolje s njim, ukoliko se što prije ne makne.

Molim da se najozbiljnije uzme u obzir ova moja opaska: Husein se ne sprema na pobunu zbog protivljenja našim mjerama napretka, nego protiv nas uopšte, a nezadovoljstvo ostalog begovata tim mjerama i strah sirotinje od službe u novoj regularnoj vojsci koristi za svoj veleizdajnički cilj. Namjera mu je istjerati nas iz Bosne, a onda, čim se kao vladar učvrsti, političke suparnike iz

vlastitog tabora posmicati, pa u Bosni zavesti novi red po svojoj zamisli, nešto slično redu na njegovom ogromnom imanju. A da on ovdje vlada po zakonima koji su bliži austrijskim nego našim, ne treba da vas uvjeravam.

Austrija zna koliko on vrijedi. On zna kolika mu je cijena i zašto, pa je došlo dotle da je bez pitanja valije i vlade u Carigradu sam odobrio i dukatima pomogao izgradnju katoličke crkve u Tolisi. U njegovom čardaku češći je gost župnik i austrijski špijun fra Ilija Starčević nego gračanički kadija.

Stariji begovi smatraju ga seljakom. Međutim, on je među njima najobrazovaniji. Da nije obolio od oholosti da bude vladar nezavisne Bosne, bio bi odličan zapovjednik svih trupa stacioniranih na Balkanu. Pod njim bi Balkan kušovao. Ovako — on se dopisuje s Milošem, bratimi s Crnogorcima, savjetuje s Austrijom i rođaka sa Škodra-pašom. Samo Allah i 100.000 Arnauta mogu pomoći našoj stvari u Bosni.

Primio sam i drugu pošiljku novca. Čudi me da ničim ne komentarišete moje izvještaje. Jesu li manjkavi? Jeste li zadovoljni?

Molim, isporučite najsrdačnije pozdrave i bajramske čestitke gospodinu miralaju — mom dragom stricu i drugom ocu i provjerite da li je moja starica majka dobila hranarinu za protekla dva mjeseca.

Pisar, moj čovjek, iščezao je. Kažu, otišao na nauke. Bojim se da su ga otkrili i zaklali.

*

... Uz gore navedene podatke o sastancima i pokretu, o raspoloženju i pripremama vidljivim na čaršiji i po drumovima oko Gradačca, stavljam vam na uvid i još neke koje treba uzeti u obzir.

Prije svega, zašto je Husein uopšte protivnik i kolika je žestina njegove mržnje, naveo sam površno u jednom od prethodnih pisama. Sad bih to malo proširio i upotpunio drugim podacima i jednim novim stanovištem.

Gradaščevići su bezi tek nekih pedesetak godina. Otuda njihov silan napor da budu prvi. Ta nasljedna osobina u Huseina je — preko obrazovanja, pregrijane đurđijanske mašte i lukavih podsticaja iz Austrije prerasla običnu begovsku pohlepu za proširenjem imetka i prešla na široke drumove borbe za vlast u Bosni.

Njegov otac Osman-beg, također gradačački kapetan, bio je toliko moćan i osion da je odbijao vezirove naloge za pohod u Srbiju tvrdeći da on treba da brani bosansku granicu od Francuza. Kakva uobraženost!

Iza Osman-bega ostalo je šest sinova. Jedan je umro maloljetan, neposredno poslije očeve smrti 1812. Kapetana je po običaju naslijedio najstariji sin, Murat-beg, koga sam spominjao u jednom od ranijih pisama, ranjen u ruku u jednom boju u Srbiji, a pogubljen u Travniku. Ako je taj zlikovac bio obrazovaniji od bilo kog našeg čovjeka u Bosni, s knjižnicom kakvu nema nijedan valija u carstvu, zašto to ne bi bio i Husein. Kažem kad se sve sabere, Husein je najopasniji protivnik. Čini mi čast da mi je palo u zadatak ono zbog čega sam tu.

Husein je naslijedio starijeg brata, jer ovaj nije imao muškog potomka, a i još jedan stariji od Huseina, Muharem-beg bio je već mrtav. Kraj takvih i tolikih grobova i žive majke, ne biva se srećan i ne sjedi se s mirom.

Najveća greška učinjena je što se dozvolilo da Husein bude onako dugo uz Abdurahim-pašu. S obzirom da je u našoj službi slobodno iznositi mišljenja koja bi drugog podanika, bez obzira na opštu korist od tog mišljenja, odvela na kolac ili vješala, smatram da se s postavljanjem Abdurahim-pašinim pogriješilo. On je čovjek tanka zdravlja i

kratka daha, pa su mu preostali samo lukavstvo i činovnička revnost složene u po nas najnesrećnijem obliku. Ne znam šta kažu zvanični izvještaji o njegovom obračunu sa sarajevskim janjičarima, ali ja sam utvrdio sljedeće:

Abdurahim-paša je uz pomoć Miloševu prešao Drinu s tako malo vojske da to ne bi bilo dovoljno da ga uvede u selo, kamo li u pobunjeno Sarajevo. Zadržao se u Zvorniku dok nije pridobio uza se Srebrenicu, Zvornik, Bijeljinu i Tuzlu. U dogovoru sa starješinama tih gradova dovukao je na prevaru mnoge kolovođe sarajevske bune i dao ih javno posjeći. Sve greška za greškom. A najveća je ta što je Husein sve to gledao i pamtio. Zatim, vezir ode u Sarajevo i potamani preostale pobunjenike, a Husein je i to gledao i pamtio, a svaka odsječena bošnjačka glava bila je glava njegovog brata... i njegova.

Nije Huseinu žao janjičara. Ali je shvatio naše ciljeve kroz Abdurahim-pašin način rada. Kad bi sad za travničkog vezira kojim slučajem došao i sam Ebu Bekir Siddik radijallahu anhu, Husein mu ne bi vjerovao. Ni on, ni njegovi sljedbenici.

Predlažem da se Husein što prije pozove u Sarajevo radi kakve počasti i da se smakne po brzom postupku. U protivnom on će posmicati pola naših ljudi po Bosni prije nego što mi shvatimo da je počeo pobunu.

Moja predviđanja su se obistinila. Begovi su se potajno sastali u Tuzli, u konaku Tuzla-kapetana. Donijeli su odluku da na proljeće dignu ustanak. Husein je, iako najmlađi, izabran za vođu. Upozoravam: otpor mjerama napretka samo je prva faza bune. Husein ima dalekosežnije namjere.

Služba iz Tuzle javiće ko je sve bio prisutan. Znam samo da je s Huseinom bio Ali-paša Fidahić, njegov donedavno ljuti protivnik. Ovo podvlačim. Čovjeka koji

umije vezati uza se protivnike, miluje istorija. Ako je ne pretekne puška iz zasjede.

Treba udvostručiti oprez obalske straže od Brčkog do Broda zbog Huseinovih očekivanja važnih poruka i pošiljki iz Austrije.

Obratite pažnju na putnike iz Bosne u Skadar. Među njima ćete otkriti pobunjeničke izaslanike koji treba da se sa Mustafa Škodra-pašom sporazumiju o saradnji u pobuni. Ne bi trebalo smetnuti s uma neke činjenice o Škodra-paši. Tek mu je dvadeset i peta, obrazovan je kao i Husein, a potomak je nadaleko poznatih Bušatlija. Unuk je Kara Mahmud-paše, kog je naše carstvo po zlu zapamtilo.

Husein ozbiljno računa na Miloševu pomoć. Smatram da bi knez mogao da se ograniči na gole umirujuće savjete Huseinu, ako bi se Srbiji popustilo bar deklarativno u nekoj tački njenih najnovijih zahtjeva.

Saradnja Miloševa i Huseinova pomakla bi naše granice tamo negdje ka Skoplju, ne daj, bože! Srećom, knez više voli povlastice nego prijatelje.

Saznao sam da odluke pobunjeničkog vijeća u Tuzli nisu prihvatili Smail-aga Čengić, Ali-aga Rizvanbegović, Pašaga Redžepašić, Hasan-beg Resulbegović i još neki Hercegovci. Ovo odvajanje nije posljedica njihovog pristajanja uz naše mjere napretka, nego — čiste sujete i surevnjivosti.

Husein je gnjevan. Hercegovci su mu poslali uvredljivo pismo. Dugo je grizao šake, a zatim u ludom trku satrao najdražeg konja.

Trebalo bi poduprijeti sujetu nesložnih begova novcem, titulama i objašnjenjem krajnjih Huseinovih despotskih namjera. Ukoliko se pak oni izmire i slože, možemo saviti naše bajrake po Bosni i ići Milošu na konak i tain.

*

Šaljem vam prepis Huseinovog pisma njegovom prijatelju u Osijek. Obratite pažnju na njegove zablude o samostalnosti Bosne.

Nemam još pristupa njegovom dvoru u gradu i u Odžacima, ali u cijeloj kapetaniji vri. Kroz Gradačac prolaze užurbani glasnici danju i noću. Juče su isprobani topovi.

Dvor u Odžacima nije dobro čuvan. Predlažem: iz tuzlanskog garnizona odabrati stotinu najhrabrijih konjanika spremnih na sve, preobući ih i naoružati bošnjački i dovesti do Srnica prijekim putem, neprimjetno. Odatle bih ih ja proveo do Odžaka. Ako bi napali noću, brzo i energično, i isjekli sve što se zatekne, velika vatra pobune ne bi planula, a mjestimične plamičke lako bismo pogasili. Ima vremena još dvije nedjelje. Poslije toga, neka nam je dragi Allah na pomoći.

... Sve me više zabrinjava to što novac šaljete, a bez riječi uputstva, makar i prijekora. Napišite šta bilo!

Pripreme za bunu su gotovo javne. Ali znam da begovi nisu sasvim složni. Bili bi da im je cilj zajednički — to jest odlaganje naših mjera napretka. Ali Gradaščević i njegovi, svojom odlukom o borbi za nezavisnost, izazivaju sumnju u begova, šta će biti s njihovim privilegijama ako Gradaščević zasjedne na prijesto. Osim toga, svaki od njih smatra da je prije svih roden za taj presto. Treba što prije koristiti taj elemenat njihovih odnosa.

Ne znam kako teku naše pripreme za protivudar, vojničke i političke. Mislim da treba da se najozbiljnije uzme u obzir sposobnost Huseinova da predvodi jedan krvav pokret, pogotovu uz temeljitu podršku Austrije.

Ukoliko ustanovim da se zakasnilo, pucaću u njega, ako on mene ne smakne prije toga.

Molim da mi se javi i mišljenje o ovim mojim komentarima uz naređane činjenice. Smatram da je ovo povremeno odstupanje u uopštenost korisno jer se ponekad samo njime može otkriti činjenična suština.

Husein se sastao s nekim begovima iz Tuzle, Sarajeva i Krajine u Odžacima. U posjetu mu je dolazio neki strani oficir, vjerovatno austrijski.

Molim da mi se dozvoli da u džamiji održim jedan govor u kome bih kroz jednu bezazlenu vjersku temu, napao našu upravu. To moram učiniti čim prije. Događaji se prestižu, a ja još nisam uspio da se približim Huseinu i njegovima. Naš ugovoreni put uvlačenja u Huseinovu sredinu pokazao se suviše okolišan i spor. Moram naprečac.

Hvala na odobrenju! Ali — zašto samo jedna riječ? I to bez potpisa. I na hartiji ove vrste, kad smo drugu ugovorili!

Čovjek koji mi je donio vašu poruku, veoma mi je sumnjiv. Ustrijelite ga ili pošaljite daleko od Bosne. Ne pripada nama. Nevješto laže.

Održao sam govor u džamiji, zahvaljujući imamovom odobrenju i starosti koja lako prepušta drugima da se istaknu. Nabijena masa tjelesa, sve mrki i opasni ljudi, slušali su bez daha. Koliko mržnje prema nama u tim očima! Kakav fanatizam!

Govorio sam na temu hadisa: hubbul vatani minel imani.* Oštro sam napao novotarije, a oni su dobro shvatili da sam mislio na carske mjere napretka. Naveo sam

*) u smislu: ljubiti otadžbinu vjerska je dužnost.

im iz povijesti nekoliko podviga Bošnjaka u čuvanju vjere, starih prava i slobodština. I govor sam završio da se mora biti spremno i na krv i žrtve, ako to od nas zatraže naša vjera i naš zavičaj.

Svi su slušali kao omađijani. Stari imam je plakao od uzbuđenja. Samo je Husein ćutao kao smrknuta tvrđava, a Ali-paša Fidahić, koji se ne odvaja od njega, smiješio se. Ne znam zašto.

Husein je među posljednjima izišao. Nije me ni pogledao. Možda je bolestan. Ili preopterećen brigama.

Javljam vam radosnu vijest. Uspio sam. Odnosno na putu sam da uberem plod. Dogodilo se ovo:

Htio sam, kao obično, poći na jaciju u džamiju da zamijenim starog imama, kad naoružan delija otvori kućna vrata i reče mi učtivo da me Husein-beg zove. Opremao sam se dovoljno brzo da ne rasrdim bega što mora čekati, a i dovoljno sporo da ne pomisli kako sam glavačke poletio da mu oližem dlan. Momak je preda mnom prtio snijeg s fenjerom u ruci što je bio znak da me kapetan cijeni kao gosta. A snijeg do u pojas. I mećava vitla, da istutnji sve što nije uspjela od jeseni dosad. Zbog nje je vjerovatno kapetan i odložio štošta u svojim zločinačkim planovima.

Uđosmo u tvrđavu, a zatim u kulu. O njima ću vam naknadno pisati podrobnije. Napominjem samo da su neke pojedinosti što sam ih dobio u opštem opisu pred polazak ovamo — netačne. I tvrđavu i kulu gradili su pametniji nego što se službeno pretpostavlja.

Primijetio sam da su i u tvrđavi, a i u kuli u kojoj se stanuje, zapovijesti poluglasne, kratke i bez pogovora izvršene. Pjesme nema.

U sobi zatekoh Huseina, Ali-pašu i tvrđavskog agu. Mada su bili raspremljeni za dugo sijelo, znao sam da su tek prije dva-tri sata stigli odnekle izdaleka. Odakle —

ne znam. Po ovakvom užasnom nevremenu ne ide se na dalek put bez velikog razloga.

Dočekali su me srdačnom vedrinom, što je bio dobar znak. Donekle me brinulo to što su sva trojica u me gledali ljubopitljivo i veselo, a ja sam stalno nastojao da upravo takav dojam ne izazivam. Husein naredi da mi se donese kahva s rahatlokumom. Časkali smo sprva o čaršijskim beznačajnostima. Ali-paša, koji mi se i u džamiji i ovdje tanko i zagonetno podsmjehivao, upita me čak da li ću da se oženim. Rekoh mu da za mlada i učena Bošnjaka u o v i m v r e m e n i m a ima i prečih poslova. Valjda da bi me izvukao iz spora s prijateljem, Husein me upita da li bih se prihvatio dužnosti imama u jednom selu na Savi. Rekoh da je meni svejedno gdje vršim službu bogu i svom narodu, ali da mom obrazovanju i iskustvu bolje odgovara mjesto kao što je Gradačac, makar u njemu i nemao stalan plaćen posao.

Zatim se dogodilo nešto zbog čega zamalo nisam razvalio svoju opreznost za koju sam toliko puta nagrađivan od pretpostavljenih. Naime, Husein i Ali-paša počeše razgovor o porazima turske vojske i razlozima tih poraza. Husein je tvrdio da oni leže u nedovoljnoj ljubavi turskih vojnika prema carstvu i poretku. Ali-paša je, naprotiv, zagovarao — austrijski način vojne organizacije, dokazujući da je u vojniku, dobro nahranjenom i naoružanom, čvrsto sapetom u zapt, i ubijeđenom u pripadnost pobjedonosnoj velesili, lako razviti ljubav prema caru i poretku, bez obzira ko je i kakav je. Kako sam se ja upleo u razgovor, ne sjećam se. Ali odjednom uhvatih sebe kako govorim o vojnim vještinama daleko, daleko znalačkije nego što to jedan hafiz može da zna. Zamalo ne zanijemih od straha kad shvatih kud sam zabasao. Brzo, s krajnjom bezobzirnošću, napravih zaokret i rekoh — kad, ako bog da, Bosna jednom bude nezavisna zemlja, moraće — što se vojske tiče i organizacijom i naoružanjem da bude takva da se može nosati s moćnim susjedima. I ispričah kako je moj daidža bio binbaša u

Anadoliji i imao dosta debelih vojnih knjiga, a ja to kao radoznao dječak gutao bez daha.

Koliko su povjerovali ovoj mojoj namjeri da sakrijem vojničko obrazovanje, saznaćete za koji dan iz vijesti o mom pogubljenju ili unapređenju. Ipak, mislim, nisu posumnjali. Husein me ispratio — zamišljen. Ali-paša kao i uvijek podsmješljivo, a aga s poštovanjem.

Osjećam da se s pripremama za pobunu nešto dogodilo. Ili jenjavaju iz meni nepoznatih razloga, ili se daleko bolje kriju. Vrijeme je nesnosno, dodiri s ljudima zanimljivim za našu stvar, veoma skučeni, osim toga — stari imam mi je natovario neke prevode s arapskog, pa jedva stignem iz kuće na molitvu da izađem. Prosto sam onemogućen prokletim slučajnostima: ružno vrijeme, sve češće odsustvo meni potrebnih ljudi, imamova staračka opsesija da ima prevedene ćitabe, pomicanje središta priprema odavde negdje na drugo mjesto. Ne mojom krivicom, oko mene se širi krug praznine iz koje je nemoguće iscrpsti ma kakav vrijedan podatak i u kojoj je svaki utisak o stvarima i pojavama preko tog kruga varljiv. Molim da se zdušno uzme u obzir moja tvrdnja da mi je ovdje teže raditi nego i u Pešti i u Damasku.

Iako sam po majci Bošnjak, ovaj narod mi je odveć zamršen. Čovjek u opancima hoda gordo kao da na ramenima ima čin seraskera. Nakićen bogat koljenović osviće mrtav pijan u jarku, zagrljen s ciganinom koji mu je svu noć svirao. Prekršaj ramazanskog posta kažnjava se teškim batinama, a ponovljen smrću. Međutim, ružna riječ na padišahovo ime propraća se osmijehom koji znači podršku.

Sve mi je teže uspostavljati kontakte s ljudima. Kao da ih ova spora i mučna promjena zime u proljeće udaljuje jedne od drugih, a mene od njih.

Ponavljam: zašto mi niko ne odgovara? Zar nemate nikakvog pitanja ni primjedbe? Počeo sam strahovati za cjelokupan plan moje misije.

Jučer sam bio na svadbi kod jednog Huseinovog rođaka. Zamalo nisam izgubio glavu. Polupijan, ili se bar tako pravio — podoficir iz Huseinove pratnje zaobrlatio me da mu iziđem na dvoboj sabljom. Uzmicao sam, odbijao, molio da me poštedi jer sam svešteno lice nevično oružju. Husein i njegovi prijatelji podbadali su budalu, a svjetina nadražena poklicima uglednih, poče hajkati na me kao na psa koji, prije nego što je lanuo, podavija rep.

Srdžba u meni prevagnu nad razborom. U jednom trenutku dohvatio sam sablju i začas razoružao nasrtljivog, a zatim ga pesnicom bacio na tle.

Svjetina zadovoljna predstavom klicala je meni. Husein i Ali-paša samo su se značajno zgledali, izmijenili riječ-dvije osmotrivši me dobro i — otišli.

Uzdam se u Allahovu milost da niko u ona moja dva-tri poteza sabljom i vještom udarcu pesnicom nije otkrio nekadašnjeg najboljeg mačevaoca u školi oficira naše struke.

Trebalo bi stalno imati na umu laku razdražljivost ove svjetine, spremne na nagle provale mržnje, svireposti, ruganja i vjerske zanesenosti. Bosanske vođe po unutrašnjosti, koliko su slabi organizatori, toliko su majstori za raspaljivanje strasti gomila i njihovo usmjeravanje ka jasnom cilju. Za slučaj pobune širokih razmjera, kakvu iz dosad upućenih podataka treba očekivati ubrzo, mora se računati sa neobičnom žestinom prvog talasa. Nadam se da će njihov nesmisao za organizaciju i naše iskustvo u razaranju ovakvih pokreta iznutra, doprinijeti da i ta provala siđe u uobičajena korita u kojima će se moći zaustaviti i uništiti. Predlažem: još ima mogućnosti da se

pobiju Husein, Ali-paša, Tuzla-kapetan i svi kapetani između Bosne i Une.

Molim da se javi da li je moja stara majka dobila hranarinu.

... Kao što ste iz priloženog vidjeli, podaci su oskudni. Međutim, osjećam da se vrše posljednje pripreme za pobunu. Prokleti starac, navalio mi je toliko tih ćitaba za prevod, i gotovo povazdan bdije nada mnom i podstiče me na rad, da nemam vremena ni poradi sebe da izađem. Podatak o vješanju mladog siledžije na čaršiji je nuzgredan. Ne pridajem mu nikakav značaj.

U nedostatku svježijih podataka, iznijeću vam neke opaske o tvrđavi gradačačkoj. To nije suvišno, s obzirom da može lako doći do toga da se oko nje vodi teška bitka.

Kao mnogo šta u Bosni, ova tvrđava je utemeljena na ostacima predislamske utvrde. Nije lijepa ni impozantna, ali je veoma čvrsta. Bez obilja topova neosvojiva je. Njen plan kojim raspolažete, nije tačan. Za slučaj potrebe da se napadne, na izdaju iznutra ne treba računati. Uspješan juriš na zidine mogu izvesti samo brojne trupe u kojima bi svaki vojnik bio svjestan da uzmak povlači smrtnu kaznu, a zauzimanje tvrđave — bar dva sata slobodne pljačke i nasilja.

U tvrđavi nema mnogo profesionalnih vojnika. Naši podaci o organizaciji, broju i snazi posade sasvim su netačni. Kažem, nema mnogo vojnika, ali se na jedan Huseinov povik, iz varoši i okoline u njoj može naći najmanje hiljadu veoma sposobnih ratnika. Svi su oni među se povezani rodbinskim, imovnim ili susjedskim vezama. Najstrašnija činjenica o tvrđavi jeste da vam je ja, turski oficir, moram otkrivati, mada se nalazi u našem carstvu i računa se kao državni objekt u kome službuju carski ljudi.

Kao što temelji tvrđave biju tajnom starine iz nevjerničkih vremena, tako i u duši ovog svijeta ima nešto što mi je nejasno. Ne razumijem njihov islam. On je ovdje i vjera i zakon ali najviše stav prema životu, kog je kao sječivo iskovala užasna nevolja, prisutna svud. Bosanski islam je kruci i tvrđi, bez istočne mistike i poezije, s manje mašte, ali s više discipline, od anadolskog je stroži prema vjerniku, ali i uviđavniji prema inovjercu.

Iako su vjere u Bosni isključive, što je vama dobro poznato, primjećujem postojanje i čak i blag porast osjećanja zajedništva. Mislim da Husein računa s tim.

Opet predlažem: pozovite Huseina u Sarajevo ili Travnik i svršite s njim kako znate. Ili, odredite mene da ja to u putu ili tamo učinim. Po ovom suludom starcu imamu koji ne miče od mene, osjećam da je pobuna blizu.

Javite mi bar jednu riječ. Čini mi se gotovo da ste se i vi zavjerili protiv mene.

Sve je kasno.

Pobuna je počela.

Huseinova vojska kreće na Travnik. Obećajte Tuzla-kapetanu vezirsko mjesto ako napusti Huseina. Zadržite Čengića i Rizvanbegovića. Ne shvaćam zašto se moja upozorenja nisu uzimala ozbiljno. Lađa tone. Ovo nije pobuna, nego veliki rat. Husein pomišlja i na kapije Carigrada. Čutljivi Bošnjaci su propjevali. Idu u rat kao na svadbu.

Odmah prekinite sve veze sa mnom!

Dogodilo se najgore.

Jučer su me pozvali u kulu. Bili su prisutni Husein, Ali-paša, zatim derventski, dubički i banjolučki kapetan, muderis, kadija i tvrđavski aga, spremni za put i rat.

Odmah sam zaključio da nešto nije u redu. Najprije su se grubo sprdali sa mnom ne otkrivajući mi odmah šta snuju. Onda je pisar, na Huseinov mig, izvukao ispod šiljteta svežanj hartije. Naredio mi da čitam. Zamalo nisam svisnuo. Čitao sam im tačne prepise svih mojih pisama vama. Dok sam čitao, smijali su se seljački zdravo i grlato. Stari imam bio se zakocenuo, pa su ga zalijevali šerbetom da vrati dušu. Zatim su me išaketali i izbacili zajedno s mojim papirima.

Pogriješio sam. Ali i — vi.

To je sve što mogu da iz tajne arhive objelodanim. Danas nema više Huseina, ni tolikih hiljada pobunjenika, ni nesrećnog pisca ovih i drugih pisama koja ostaju tajna. A i ja ću, s božjom pomoću, uskoro tamo gdje radoznalosti nema i gdje su sve tajne jasne. Ovo napisah tek da se zna da smo se i takvim poslovima bavili nadajući se slobodi.

Dužan sam na kraju i ovo objašnjenje: mladog uhodu otkrili smo drugog dana boravka u Gradačcu. Pogriješio je, siromah, odmah na pragu. U han na kahvu došao je čvrsto sapete obuće. Prvi čibuk napunio je brzo i zirkajući žustro lijevo i desno, a čibuk mu je bio kratak, konjanički. Kad je naišao stari imam, skočio je i ponudio mu mjesto. Ali pravi Bošnjak, ako misli ostati u mjestu makar samo dva dana, ne veže obuću do hana. Čibuk će puniti sporo, očiju sasređenih na lulu, a zatim na žižak, jer pola užitka je u pripremi. A neće nikome praviti mjesto jer se svakom starijem žitelju iz čaršije zna mjesto u hanu. Handžiji su zapale za oko ove stvari i dojavio je ćehaji da se radi o prerušenom oficiru.

Nijedno uhodino pismo nije stiglo do njegovih. Mi smo mu novac slali. Mi smo preko svog čovjeka u Travniku proturili njegovima vijest da nam je on otkrio ko je i da je prešao na našu stranu. Poslali su podoficira da ga smakne. Ali je uhoda bio brži. U međuvremenu Husein, Ali-paša i ćehaja ponekad zabavili bi se na uhodin račun, koliko da se odmore od napornog posla i briga.

Na kraju, nesrećnik je poginuo u našoj vojsci kao vrstan juzbaša, posjekavši nekoliko desetina protivnika. Bio je hrabar i svirep kao i svi ogorčeni. Proučite i vi fatihu za njegovu dušu. Jer, bilo nas je i takvih.

KAPLAN IZVJEŠTAVA:

Mramori umorni miruju na mezarjima. Suton tone u tihu tminu. Kovač iskiva kabast kov. A zemljom lazi miris sna.

KOMANDA PORUČUJE:

Tako treba postupati s uzjogunjenom Bosnom. Pored nagrada koje te očekuju, imaj na umu kaznu koja je sustigla tvog prethodnika zbog popustljivosti prema Bošnjacima. Uzdaj se u boga i ovaj uzvišeni pečat.

JASTREB IZVJEŠTAVA:

Košuto,

tišina je polegla po travnjaku otkako su preko njega prešli naši kosci. Tišini ne treba vjerovati. Sumnja će stražariti nad njom.

Kedar je odselio k moru. Trava čezne za kedrovima. To se razaznaje iz mirisa. Hrastovi nisu kadri da travi otvore rast u visine. Zasad, oni pod sobom satiru travu. Za svaki slučaj, uz one najviše trebalo bi nasijati koprivu.

Neka mjesec javi namjere sazviježđa do ramazana. Dotle će jastreb neprekidno kružiti i osluškivati šapat trava i šum hranjivog osočja. Molim da se javi, ako bi kedru dojadili kamen i žega, pa naumi da se vrati, da li da se posiječe u putu, ili samo doprati. Ako ste za ovo drugo, trebalo bi oko njega naširoko preroviti zemlju i iskorijeniti svaku travku.

Trava čezne za kedrovima. Kedrovi ne mogu bez nje. Oni joj podstiču drage zablude o visinama. Ona njima hrani namjere.

Paprat se ne vidi.

Lukava paprat potkupila je dva hrasta što ste ih prošli put odvojili od onih namijenjenih sječi. Svo bilje je krenulo. Zemlja je prekrivena, osim glavnog druma, u harem.

KOMANDA PORUČUJE:

Jastrebe,
ostani gdje si. Drvosječe i kosci hitaju ka haremu.

KOMANDA PORUČUJE:

Jastrebe, javi se.

KOMANDA PORUČUJE:

Jastrebe,

javi se.

KOMANDA PORUČUJE:

Jastrebe,

ako se ne možeš javiti, povuci se prema Sarajevu. Tamo te čeka Kraguj.

KOMANDA PORUČUJE:

Jastrebe,
javi se.

KOMANDA PORUČUJE:

Kraguju,

izvidi šta je s Jastrebom. Izvijesti podrobno. Ako je živ, neka se javi. Ako je mrtav, tražimo tačan opis pogibije. Ako je ranjen, neka ga liječi miri-livin hećim.

KRAGUJ IZVJEŠTAVA:

Gospodinu seraskeru Omer-paši Latasu, bog mu slavu uvećao!

Ja, Fetullah Berber-ogli podnosim ovo izvješće na traženje mog nadležnog odjela, u jednom primjerku Vama lično, u drugom nadležnom odjelu, kako slijedi:

Safer, sin Ahmedov, naš oficir, presvučen u Bošnjaka, kad je pobuna izbila, pokušao se probiti s prvim kjatibom Medžlisa, ali su ih na putu Tuzla—Kladanj presreli buntovnici. Kjatibov rođak, pobunjenik, prepoznao je Safera, sina Ahmedovog. Naređeno je da ga vežu. Iako je imao uza se skriveno oružje, nije se branio. Dugo je ispitivan od strane dvojice kladanjskih vođa pobune. Ostao je do kraja usta zapečaćenih službenom zakletvom o ćutanju. Nije mučen na ispitu. Posječen je iznenada s leđa.

Molim Vašu Svjetlost da poradi na tome da se pripomognu Saferova žena i dijete da izdrže gubitak i da dobiju zakonsku hranarinu.

Pismu prilažem spisak stvari koje pokojnik nije uspio ponijeti iz stana, a koji je pripadao Ajkuni, udovi Zaim-age Masle. Stvari sam uvezao i poslao pokojnikovoj porodici. Pod brojem šesnaest naznačena sveska rukopisa sadrži jedanaest dugih ljubavnih pjesama bosanskih. To — radi jasnoće.

Ako mi se dozvoli da dodam, pjesme su veoma osjećajne i pravo je čudo kako su nastale u ovako svirepom i glupom narodu. Za čuđenje je da se i time bavio oficir naše službe. Usuđujem se predložiti da se na Bosnu ubuduće šalju isključivo tvrdi i surovi ljudi. Ovu zemlju može umiriti samo dosljedno i dobro smišljeno nasilje u ime viših ciljeva. Blagi su ovdje prvom mrazu ručak.

Naš centar u Salcburgu u nekoliko navrata slao je pojedince da uspostave vezu s Risom. Međutim, oni su padali jedan za drugim. U centru je zavladala nervoza zbog tih gubitaka. Svi poslani bili su kao što vam je poznato, bivše ustaše koje su se dovoljno žestoko borile s vama da ni u kom slučaju nije moglo doći do dobrovoljne predaje. Prema tome, hvatali ste ih na zasjedama.

Analizirajući vaše dalje postupke, bili smo uvjereni da od uhvaćenih ništa niste saznali. Znači, ginuli su, zaključili smo. Međutim, nasjeli smo vašim varkama. Načelnik odjeljenja centra o kome podatke već imate smatrao je da treba da krene neko vještiji od prethodnika. Pošto sam ja bio u ratu podoficir Gestapoa, i to u okrugu kroz koji je trebalo proći, a poznavao sam djelimično i susjedne terene, odabrao je mene. Moje poznavanje srpskohrvatskog jezika, običaja i sporednih putova bilo je temeljito. A pretpostavljao sam da je i neko od mojih saradnika — civila iz vremena rata ostao živ i neotkriven. To je uvećavalo moju kvalifikaciju za ovaj poduhvat. Dali su mi najbolju stazu za prelaz granice. Ta staza je držana u najstrožoj rezervi, dakle, samo za najhitnije slučajeve ili najdragocjenije ljude.

Išao sam dosta siguran u ishod. Kad je ugrijalo, a povremen zvuk motora navijestio da je raskrsnica blizu, sklonio sam se u šumarak, oko sebe pozabadao guste zelene grane i otpočinuo. Do večeri niko me nije uznemiravao.

Pošao sam dalje, ne čekajući potpuni mrak. Ujutru bio sam pred Kalašom. Na drumu prema selu na oko sto metara vidio sam dvojicu seljaka. Nisam imao vremena da siđem u jarak i prilegnem. Začudo, oni, čim me ugledaše, okrenuše se i nestadoše u prvim kukuruzima, neuobičajeno brzo. Skrenuo sam na okolišni put da obiđem selo. Išao sam opreznije, ona dvojica seljaka nikako mi nisu izlazila iz glave: zašto su onako naglo okrenuli leđa, baš kad su mene vidjeli?

Neka vrsta lakog tjelesnog umora uvjeravala me da sam zaista u izvrsnoj kondiciji. Znate, u centru na tome

naročito insistiraju. Trebalo je, dakle, da koračam kao mlad vojnik u prvom satu marša, svjež i ohol, međutim, valjda... godine,

kao što sam rekao,

meni je pedeset druga, a u pedeset i drugoj kraj sveg zdravlja i kondicije, nervi drukčije reaguju,

ipak,

htio sam, naime, reći da sam kao gradski čovjek navikao na buku, dvije noći i jedan dan pritisnut seoskom tišinom i osamom,

počeo pomalo da gubim nerve.

Najprije mi je tišina počela bivati sumnjiva. Nije davala od sebe nikakve znake koji bi bili razlozi za povećan oprez. Ona je počela da se ponaša kao živo biće koje mi nije naklonjeno. Nakon nekoliko kilometara hoda pali su mi na pamet seljaci koji su se očigledno namjerno izgubili ispred mene. Što sam dalje putovao, nesigurnost mi je slabila mišičje, hrabrost se raspadala, ja sam se počeo bojati, iako, gospodine, moram da vam kažem da ne pripadam onima koje je lako zbuniti i prestrašiti. Uostalom, sami ste svjedok. Na putu između Tačevca i Rozne, oko 22 sata naišao sam na seljaka kome je spao točak s kola. Naime, natrapao sam na njega po mraku, pobjeći nisam imao kud, morao sam proći na korak od njega. On zamoli da mu pomognem. Opsovao sam tobože polupijano, i produžio. Nije me dobro vidio. Nije mogao posumnjati u me. Tako sam bar mislio sprva. Nakon desetak kilometara najednom sam sjeo. Od straha. Shvatio sam, seljak je čučao. U visini neba mogao je da jasno uoči moj kačket, ranac, profil, i da se začudi: u ovo doba ljudi s rancem i kačketom ne prolaze ovuda! Ko putuje, ili je u taljigama, ili u autobusu. Zatim, baš time što sam odbio, pokazao sam da sam stranac, jer se zov u pomoć na seoskom putu nikad ne odbija. Onaj ko odbije, ili je lopov koji bježi, ili je švercer koji žuri ili stranac s nekim ružnim namjerama.

Sumnje su me tukle pesnicama po potiljku.

A onda je novi talas straha obrnuo slučaj i sumnje učinio još nepodnošljivijim.

Molim?

To je vaš kanon?

Vi i narodne mase?

Zakonitost revolucije?

Ta, idite, molim vas, poznajem ja dobro balkanski mentalitet. U njemu ne može biti riječi ni o kakvoj zakonitosti ni u pravnom ni u logičnom smislu. Sve je to emocija, mašta, improvizacija, go talent slabo opremljenog siromaha. Mi smo to izgubili iz vida.

Molio bih vas da mi objasnite, da li je vaš fer odnos prema meni u času hapšenja i u toku istrage rezultat mog bijednog neotpora i pristanka da govorim?

To je vaš stil?

Zakon? Opet?

Koješta?

Ipak zaključujem da sam blag odnos iskamčio pričajući prije pitanja. Ali, ne smješkajte se tako, molim vas, ja ipak nisam drolja, ja ništa ne molim, ja sam govorio jer sam morao, ja sam zbunjen, ja sam totalno potučen... ja neću da umrem, razumijete li,

moj Frederik leži već četvrtu godinu paralizovan, a tek mu je deveta, četiri godine bolničkih troškova... i još koliko dalje... pa razvod, pa ponovo opremanje stana, pa... ja moram jesti, obući se, imati kola, ja sam prisiljen na određen nivo, a nivo je u Evropi zakon održanja, razumijete li? Vi se smješkate, a meni se jetra cijepa od bola, gospodine...

no, izvinite, morao sam da vičem, izvinite ponovo zaboravio sam gdje sam, ja nisam neučtiv čovjek, nastojaću da vam se odužim bar pristojnošću, ja sam evropljanin...

uostalom,

đavola, neću više da govorim. Idite k vragu s tim vašim smiješkom! A ako želite da mi učinite uslugu, naredite da mi donesu četkicu za zube, mekšu, s tri reda, i jednu tubu zubne paste...

ABBA EDUARD, podoficir njemačke obavještajne službe, 27 godina, dekorater iz Hanovera, uhvaćen na izletu s djevojkom, saslušan, ponašao se u istrazi vrlo mirno, podsmijevao se našoj borbi, priznao da je ubio četvoricu naših, na strijeljanju se smješkao s cigaretom u zubima. Nismo saznali njegove saradnike, nije htio da objasni zašto mrzi komuniste, ali je tvrdio da kolonijalne narode kao što smo mi, treba surovošću izvesti na puteve evropske civilizacije.

ABAKO EMILIJAN, navodno trgovački putnik talijanskog porijekla, 31 godina. U Bosnu dolazio nekoliko puta. Specijalnost mu je — naši izvori snabdijevanja oružjem, municijom i materijalom. Molio je da ga poštedimo. Nudio da radi za nas. Saznali smo imena dvojice trgovaca koji su s njim »poslovali«. Držimo ih na oku. Strijeljan.

ALMANOV SERGIJE, činovnik, bijeli emigrant, 56 godina, oženjen, dvoje odrasle djece, desetodnevno redovno podnosio centru GSP u Sarajevu izvještaj,

kriv za provalu u aprilu u kojoj je sedmoro naših ubijeno. Ništa nije priznao. Mrzio nas je žestoko. U jednom izvještaju koji posjedujemo, predlaže da se stanovništvo Bosne raseli, a ovdje dosele Nijemcima odanije manjine. Dozvolili smo mu pred strijeljanje posjetu pravoslavnog sveštenika. Supruga, domaćica i sin, naš simpatizer, gimnazijalac, primili su vijest o njemu mirno, ali je kćerka, modiskinja dobila napad histerije i pokušala da ubije jednog našeg nožem.

AMENAH FREDERIK, sin poslovođe u pilani, 28 godina, ložač, inače kulturbundovac, dostavljao redovne izvještaje GSP-u o situaciji u pilani. Smatramo da je isključivo njegovom zaslugom tri ratne godine pilana ostala bez ijednog komuniste, a bilo kakva organizacija otpora okupatoru ostala nemoguća. Priznao je sve. Preko njegove izjave ušli smo u trag opasnoj grupi na željeznici. Radio je za novac. Kajao se vrlo bučno, naročito zbog trojice prijatelja njegova oca koje je predložio za hapšenje, pa su likvidirani u zatvorskom dvorištu.

Njegovom ocu, penzioneru, nezainteresovanom za politiku, saopštili smo da je poginuo u džipu koji je nagazio na staru minu.

AMIDŽIĆ BAJRICA, šumski predradnik, sin muhtara, 38 godina, oženjen, bio dva mjeseca 1941. godine u ustašama, onda se, navodno, vratio u civil. U stvari, postao je špijun na teritoriji šumske uprave u kojoj je radio. Redovno izvještavao o kretanjima partizanskih jedinica, grupa i pojedinaca po teritoriji, otkrivao ilegalne odbornike i saradnike u muslimanskim i srpskim selima. Radio za novac i obećanje njemačke komande da će, kad se rat svrši, moći na-

pustiti Bosnu i nastaniti se u vili u centru Berlina. Očigledno, politički vrlo glup, učinio je mnogo štete jer je bio dobar poznavalac terena i stanovništva.

Radio je uglavnom preko svojih naložnica, od kojih smo dvije otkrili i strijeljali. Našoj službi prijavila ga je njegova vlastita supruga kad je saznala da konači kod udovice. Pred strijeljanje zamolio da mu sveštenik prouči odlomak iz Kur'ana.

BINDER JONAS, poručnik njemačke obavještajne službe 30 godina, knjigovezac, zatečen 18. jula prošle godine s patrolom na spavanju pod trešnjom kraj puta Šekovići—Papraća. Pokušao da bježi, pa ranjen u nogu. Obećano mu izlječenje ako prizna. Počeo je da otkriva, saznali smo neke činjenice, ali mu je pozlilo i umro je i pored intervencije našeg ljekara. Od pratilaca nismo mnogo saznali. Strijeljali smo ih bez zapisnika.

BISNER MARIA EMERIK, njemački državljanin, 23 gogodine, pod imenom Anton Verh, stigao u grupi studenata u prvu brigadu naše divizije. Čim je grupa stigla do štaba, sekretar aktiva SKOJ-a i još dvojica novajlija vezali su ga i doveli pred nas. U stvari, oni su ga vješto izvukli iz grada do nas na suđenje. Bio je neprijateljski obavještajac ubačen na veterinarski fakultet kao student. Sklon teoretisanju, fanatik, nadmen, a mršav. U istrazi otkrio neke svoje veze u tada okupiranom gradu, pa smo te podatke dostavili na vrijeme Mjesnom komitetu partije.

Omladinci su mu sudili. Obješen. Sahranjen na skrovitom mjestu.

Zbog potrebe brzog pokreta s dotičnog mjesta, nismo stigli da mu ubilježimo ostale podatke. Ne znamo gdje mu je zavičaj.

BÜNER ŠTEFAN, službenik njemačke obavještajne službe, 34 godine, iz Disburga, zaposlen kao rukovodilac kurseva njemačkog jezika u zapovjedništvu domobranskog zdruga, profesor, važio kao veoma obrazovan, pažljiv i srdačan čovjek. Čak su mu i neke naše porodice u gradu nasjele. Ispostavilo se da je špijun velikog formata. Rukovodio ubacivanjem njemačkih obavještajaca u mrežu Intelidžens-servisa s obje strane Drine. Otkrio nam samo koji četnički oficiri rade za Engleze. Ostalo — odbio i pored vrlo oštre istrage.

Ušteđevinu u novcu i nakitu zavještao crvenom krstu. K. R. ovdašnja učiteljica, kad je čula da je strijeljan, pokušala samoubistvo. Nije umiješana u njegov špijunski rad. Posrijedi su privatne stvari.

CIMBEL FRANJO, električar, 42 godine, oženjen, sin austrijskog doseljenika, sitan čaršijski taster za novac, sklon alkoholu, najčešće bez posla. Skrivio ubistvo četvorice naših aktivista. Umro od kapi poslije prvog pitanja u istrazi. Njegova žena je dobra frontovka. Ishranu i školovanje njene djece pomoći će vlast.

ČARAPA TOSUN, piljar, 48 godina, oženjen, doseljenik, veoma ćutljiv i povučen, sasvim slučajno otkriven kao doušnik. Hapšenje, istraga i strijeljanje izvršeni vrlo diskretno pošto imenovani ima sina poručnika u našoj diviziji, a isti je vrlo hrabar, pošten, razborit i obrazovan. Tosunov nestanak prebacili smo Švabama na dušu. To je svu Tosunovu porodicu aktiviralo na našu stranu. Tosun radio za novac bez ikakvih idejnih predubjeđenja.

ČUKAR JOZEF, bankarski činovnik, 44 godine, oženjen, horovođa u Kulturbundu, povremeno se napijao i veličao Hitlera, a Bosancima prijetio da će ih Nijemci pretvoriti u tegleću marvu. Pretpostavljamo da se s vremena na vrijeme sastajao sa jednim referentom iz policije kao doušnik. Inače nismo mogli ništa sigurno utvrditi pošto se imenovani prve noći u zatvoru sam objesio. Starija kćerka mu je bolničarka u nekoj srednjobosanskoj brigadi.

ČURUK MIROSLAV, student, 24 godine, zamjenik šefa Ustaške nadzorne službe, kao sin inženjera koji je prije radio kod Krupa, odveden na školovanje u Njemačku, tamo pristupio Gestapou, a ovaj ga je smjestio u ustašku obavještajnu službu. Glup i svirep, vodio je krvave istrage nad zatvorenicima. Naročito je sadistički mrcvario mlađe drugarice i fotografisao ih gole i unakažene. Raspolažemo sa oko trideset takvih fotografija. U istrazi je pokušao da se tuče s našima. Napisao brošuru o keltskom porijeklu stanovništva Bosne i Hercegovine. Strijeljan.

ČUŠIĆ dr VLADIMIR, advokat, 52 godine, oženjen, ovdašnji, saradnik Intelidžens-servisa od 1938. godine, dugo važio kao naš simpatizer, organizovao čak i slanje manjeg dijela sanitetskog materijala u šumu. Nastojao da u gradu stvori jako dražinovsko uporište. Održavao kontakte s poručnikom Jovčetom koji je strijeljan kao četnik i engleski špijun. U istrazi Čušić je priznao da je radio za Engleze, ali se nije smatrao krivim, jer su Englezi u antifašističkoj koaliciji. Međutim, njegov proengleski rad ovdje se očitovao u širenju četničkog pokreta, pa smo ga strijeljali, a saveznici Englezi neka za to izvinu.

DEVURIĆ ESAD-BEG, poznata politička ličnost od prije rata, suđen kao počasni okružni predstojnik ustaške vlasti i osuđen na smrt pošto je u toku istrage odao ne samo dokaze političke kolaboracije nego i neke lične veze s italijanskom okupatorskom obavještajnom službom. Mislimo da istraga nije temeljito vođena, a i suđenje se odvijalo pod pritiskom razjarene frontovske sirotinje kojoj se žurilo da imenovanog vidi obješenog. Naknadno smo, međutim, utvrdili da je, u stvari, odavno radio za englesku obavještajnu službu i da je na tom poslu sarađivao sa Glajze fon Horstenauom, koji je, izgleda, bio engleski agent. Tako je, nažalost, ovaj zločinac odnio mnoge važne tajne sa sobom. Napominjemo da se radilo, vjerovatno, o ubijeđenom klasnom protivniku, što se vidi iz podataka, a naročito iz njegovog držanja u istrazi i pred sudom, jer je izjavljivao da mu je ispod časti da razgovara s fukarom i nepismenim plebsom. Pred strijeljanje je ipak zamolio da pričekamo da klanja dva rekjata, što mu je dozvoljeno.

HARTMAN ERIH, njemački pješadijski poručnik, 36 godina, iz Bohuma, oženjen, ranije nastavnik psihologije, sin građevinskog preduzimača, zarobljen prilikom razbijanja jednog dijela 22. njemačke pješadijske divizije u januaru 1945. u istočnoj Bosni. Imenovani je došao u Bosnu 1941. godine sa 750. pukom 718. njemačke posadne divizije, ali u specijalnoj grupi kao kapetan njemačke obavještajne službe. Do jeseni 1942. Hartman je u istočnoj Bosni i zapadnoj Srbiji učinio sve da stvori špijunsku mrežu koja bi se bavila isključivo razbijanjem ustaničkih odreda putem angažovanja četnika i legionarskog pokreta.

Pojava Šeste istočnobosanske brigade i Sremskog odreda u novembru 1942. godine u Semberiji,

nakon odmora u Srijemu, vojnički slom četnika na Maleševcima i vojnopolitičke posljedice te bitke, doveli su Hartmana pred vojni sud. Degradiran je i kao vojnik poslat na front. Tamo se rehabilitovao, zaradio još osam odlikovanja i čin poručnika. Na Snagovu branio se ručnim granatama, a zatim ašovom. Teško je savladan.

U istrazi ponašao se neočekivano mirno, govorio je vrlo otvoreno i razložno, navodeći masu činjenica, a njegovi zaključci pokazivali su da je to vrlo obaviješten i vrlo opasan protivnik.

Napominjemo da je u nekoliko navrata izrekao visoke ocjene o vojničkoj i političkoj vještini i hrabrosti jugoslovenskih komunista, ali smatra da komunizam, nikao na industrijskom Zapadu, nema nikakve perspektive na seljačkom Balkanu.

Posljednji razgovor završio je riječima: »Nadam se da ovu moju ispovijest nećete protumačiti kao slabljenje moje mržnje prema komunistima. Naprotiv!«

Suđenje je trajalo nepun sat. On ga je nazvao groteskom i insistirao je da se što prije završi, svjestan ishoda.

Strijeljan je u kasarnskom dvorištu.

NEPOZNAT, Putničko vozilo ustaške vojne registracije naletjelo je na našu zasjedu. Tom prilikom vozač ustaša poginuo. Njegov saputnik, civil, čovjek srednjih godina, snažan, plav, teško je ranjen. Kod njega nađena torba s povjerljivim izvještajima o kretanju naših jedinica i uglednijim seljacima za koje se sumnja da su naši saradnici. Ličnih dokumenata nije imao. Od oružja — samo mali Walter cal. 7,65 u unutrašnjem džepu.

Pokušavali smo da iznudimo bar ime i prezime. Ćutao je iako je bio pri svijesti. Na putu za našu komandu izdahnuo. Zaplijenjeni dokumenti poslani su odmah nadležnoj instanci.

PAHUBEK JOZEF, sredinom 1943. godine predao se u grupi domobrana našim jedinicama. Ostao je s nekolicinom u jedinici dobrovoljno. Od početka bio je vrlo hrabar, brzo je shvaćao ono što se učilo na teoretskim časovima, bez razmetljivosti stao je u red najurednijih, najdisciplinovanijih boraca. Najprije nišandžija na »zbrojovci«, pa desetar. Sasvim slučajno je otkriven kao neprijateljski obavještajac. Jedna bolničarka je primijetila kako imenovani ponekad zastaje na mostovima i nešto čeprka, i to uvijek na ivici s nizvodne strane. Jednom se vratila, zakopala, i u štab bataljona donijela pisamce umotano u voštanu krpu. U pismu su bili podaci o namjeravanom pokretu brigade i molba da mu što prije odobre da se povuče »iz šume« u grad.

Suđen je, ali površno, tako da danas ne znamo ni da li se baš tako zvao, ko je, odakle je, šta je po zanimanju, ko su mu roditelji. Na strelištu je ipak popustio i zaplakao. Pretpostavljamo da je bio željeznički službenik, jer se razumijevao u vozove, šine i skretnice.

PIVEC dr BENJAMIN, katiheta ovdašnji, 48 godina, neoženjen, živio vrlo povučeno, čak i nastrano, ćutljiv i usamljen. U prvim izborima za rukovodstvo NOF-a izabran u sreski odbor. I na plenumu i na mitingu govorio veoma pozitivno o našem pokretu, s malo prenaglašenom ulogom saveznika u pomoći NOP-u.

Iz zagrebačke OZN-e dobili smo signal da se provjeri preko određenih lica. Ustanovljeno je da je to bio pravi školovani špijun GSP-a, a povremeno je išao i na konsultacije u taj centar. Kad smo dobili nekoliko primjeraka tih analiza na uvid, ustanovili smo da je bio veoma obaviješten, da je naše snage, namjere i taktiku poznavao dosta dobro i sva je sreća pa neprijatelj nije imao ili snage, ili povjerenja

u njega, i nije primijenio te prijedloge na našoj teritoriji, inače bismo se ružno proveli. Iz njegovih analiza bije užasna mržnja prema pripadnicima drugih religija, a da ne govorim o gnjevu prema partizanima. Radio je besplatno.

Njegovu poštu za Zagreb nosio je jedan student, njegov ljubavnik, jer je Pivec bio pederast. Student je poginuo u putu, prilikom savezničkog bombardovanja Slavonskog Broda.

U istrazi i na suđenju Pivec je uglavnom ćutao. Strijeljan.

PARAK ALI-BEHAUDIN-efendija, 51 godina, sveštenik, teolog, završio navodno El-Azhar negdje poslije I svjetskog rata, u čaršiji do rata bio veoma omiljen kao lijep, obrazovan, elegantan, elokventan. Pod okupacijom se jako iskompromitovao naročito javnom pratnjom jerusalimskog muftije El-Huseina kroz Bosnu i Hercegovinu i agitacijom za upis dobrovoljaca u Trinaestu ss »handžar« diviziju.

Konstatovano da je od 1936. u stvari, saradnik Intelindžens-servisa. Likvidiran iz zasjede, zbog pažnje prema njegova dva sina i kćeri u partizanima. Ubistvo javno prebačeno na neprijatelja.

ROH ADLENA, 26 godina, Njemica porijeklom, od oca dimnjačara i majke domaćice, završila trgovačku akademiju komercijalnog smjera u Njemačkoj, sportski građena, elegantna, u gradu poznata kao veoma ljubazna i plemenita dama, zvanično — pisarica u komandi, u stvari stenodaktilograf u istražnoj službi Gestapo-a. Pokušala da se probije između naših jedinica prilikom posljednje bitke za oslobođenje grada.

U istrazi priznala sve navode optužnice o zvjerskim mučenjima zatvorenica — naših drugarica. Preživjele svjedokinje pokazivale su tragove njenog ne-

shvatljivog sadizma nad njima, naročito po grudima i genitalnim organima.

U pola suđenja doživjela nervni slom. I pored intervencije ovdašnjeg psihijatra, izvršila samoubistvo u ćeliji. Zatrčala se iz suprotnog ugla i smrskala lobanju o demire.

SAVETIĆ PREDOJE, 29 godina, poručnik tzv. Kraljevske vojske u otadžbini, profesionalni vojnik, sin pukovnika jugoslovenske vojske otjeranog u zarobljeništvo, i Engleskinje, u toku 1944. godine boravio u bazi 22. km od grada sa radio-stanicom. Uspostavio je vezu s pročetničkim elementima u gradu i stvorio dražinovski odbor koji je, za slučaj Dražinog upada u grad, trebalo da bude upravno-politička vlast. Nastojao da među sinovima i kćerima imućnijih građana razvije četničku omladinsku organizaciju, ali su ga SKOJ-evci u tome vješto omeli. Namamljen u tek oslobođeni grad i uhvaćen u jednom stanu. U istrazi, u suočenju s dvojicom saradnika otkrio da je, u stvari, radio za Engleze. Naveo je imena nekoliko saradnika na tom zadatku. Provjereno. Tačno.

Noć uoči strijeljanja, vješto, iznenada, savladao je stražara pred ćelijom, njegovim automatom ubio stražara na vratima zgrade zatvora, ubio zatim stražara na kapiji koji ga je, padajući, ranio u oba bedra. Ranjen, protukao se kroz grad, umakao našim potjerama kroz dubok snijeg u šumu, probio se preko naše zasjede na Vjetreniku, protrčao kroz Bagniće, u kojima su ležala dva naša bataljona, pregazio napola zaleđenu Travnu, projurio pored straže na mostu preko Stipče i u svitanje, nakon 12 časova bježanja po cijelcu snijegu i na temperaturi od oko minus 27 banuo u D. u kome nije bilo naše vojske.

Sekretar seoskog aktiva SKOJ-a vidio ga je slučajno i kako nije bilo nijednog partizana u blizini, sakupio desetak dječaka osnovaca, naveo bjegunca u

prvu štalu i tu ga savladao. Bojeći se da im se ne otme, uvezali ga u konopce od grla do stopala i na nosilima ponijeli u komandu mjesta, udaljenu oko četiri sata hoda od sela. Pošto je bjegunac imao na sebi samo košulju i čakšire i čizme s tankim čarapama, smrznuo se na nosilima. A možda je umro od gubitka krvi, pa se onda nepomičan na strašnom mrazu sledio.

Po materijalu, opremi i literaturi nađenim u njegovoj bazi, a i po odgovorima u istrazi, vidjelo se da je profesionalni obavještajac, fanatično uvjeren u neminovnost monarhističkog uređenja Jugoslavije. Bosnu i Hercegovinu smatrao čistom srpskom teritorijom, Hrvate krivim za slom Kraljevine Jugoslavije, a Muslimane turskim otpatkom koji valja istrijebiti. Potpuno.

ŠTASER JOAKIM, 30 godina, advokatski pripravnik iz Frankfurta na Majni, neoženjen, do rata predstavnik »D. B. W.« u Jugoslaviji i viši saradnik njemačke obavještajne službe, od 1941. godine u Gestapou šef odjeljenja za željeznice.

Ubica mase civilnog stanovništva, naročito talaca skupljenih povodom naših diverzija na željeznici. Posebno zadovoljstvo mu je bilo nabiti u stočni vagon što više ljudi, kompletnih porodica, ili zaselaka, s djecom i ženama, navesti vagon na slijepi kolosijek šumske željeznice i dići ga u vazduh.

Kriv za smrt oko 2.000 duša.

U istrazi i na suđenju puzao, lizao čizme našim oficirima, morali ga odnijeti na strelište, a bio je golem, drečao je i otimao se.

VEKSLER PAUL, 38 godina, intarzer iz Drezdena, oženjen, od 1938. trgovački putnik na Balkanu pod pseudonimom Košćak Vladimir, dobar znalac našeg je-

zika i prilika, elegantan, nalickan, ženskar, uvukao se u KP, pripremio dvije velike provale, kojom prilikom je pobijeno oko 80 naših ljudi, kriv za hvatanje nekoliko naših kurira koji su odmah strijeljani, početkom 1943. izišao na slobodnu teritoriju, dospio do dužnosti vodnika, sa svojom centralom komunicirao putem golubova pismonoša koji su ga nalazili po znaku — kružnim mahanjem bijelom maramom iznad glave. Otkriven kad su postala sumnjiva njegova povremena odvajanja od kolone koja nije mogao pravdati. A i jedna seljanka primijetila je kako mu je bijel golub sletio na ruku, pa malo kasnije odletio prema gradu.

U istrazi i na suđenju plakao, ali tako glasno, panično i suludo da niti je čuo pitanja, niti je mogao odgovarati, niti je primijetio da ide na strelište. Izgledalo je neko vrijeme da i mrtav podrhtava od straha.

Eto toliko ti šaljem za prvu priliku. Čim se vratim s terena, poslaću ti i drugi dio. Kao što vidiš, na tako malom sektoru neočekivano toliko špijuna! Uvjeren sam da nas, kao što to i tekuća problematika potvrđuje, klasni neprijatelj neće ostaviti na miru dok je nas ili dok je njega i da će oni dolaziti, a mi ih tući dok imamo municije ili dok se oni ne opamete. Dođe mi da vjerujem da smo strašno pomrsili račune fašizmu i svjetskom kapitalu čim mu se isplate ovoliki pokušaji da nas bar ometa, kad nas ne može da uništi.

Naravno, dok je ovog sunca nad glavom i ove zemlje pod nogama, neće proći. Ponekad samo zbuni me koliko našeg svijeta i kako budno bdije i ne pitajući nas profesionalce. I biće tako ukoliko nas mirnodopski komoditet ne učini samozadovoljnim. A meka postelja ne zatravi pamćenje i ne otupi budnost.

. . . a što se toga tiće, ja sam bio zadužen da držim tih dvanest kilumetara obale i da ne dam ni tici proć. Imali smo šest članova partije i nešto skojade, sve živa vatra, a oprezna da mu ni vidra ne mere niz vodu uteći. Narod je bio uz nas i ćim bi šta sumljivo šušnulo, nas su obavještavali, to jest svako je imao svoju vezu, a ovaj svoju daljnju. Nije, vala, bilo ni teško naroćito, voda je voda, ko nagazi na nju, mora da bućne rukom ili veslom, a to se ćuje i na vodi se sve vidi, ne mere živ ćovjek svu vodu preplivati ispod vode. A bilo je teško, mislim, politički, svakakav svijet hoće preko rijeke, i uz rat se mora trgovati, hrana donositi, u prijatelje ići, pa je valjalo dobro raskantati ko je naš a ko nije naš i dokle nije naš, je li onako nije naš iz neznanja ili je posve dušmanin. Jer, ne bi bili članovi da kažem naše komunističke da nismo tako postupali, ćuvali svoj narod a ubijali neprijatelja, ali daj ti rašćešljaj ko je naš a ko njihov, kad se njihov uvuće u naše, i smješka ti se i sve ko naš govori i postupa, je li, dabome.

Helem da se prisjetim, biva, ponekog njihovog! Paa, eto, pamtim, javi meni jedno oko s obale, veli, prešo ćamcem sa šumarom jedan u kožnom kaputu, kupuje orahove

panjeve, pa bi malo prošo po selima, kakvi orahovi panjevi u ratno doba, to mora da je neka mrcina,

naših nema u blizini, valja nama samima, je li, da to ispitamo, te ti se ja napravim veliki gazda koji ima skrivene panjeve, pošaljem jednog mangupa da mu odigra povjerenje kako zna ko ima panjeve ali krije, a on eto ga ide pravo mojoj kući,

veli — selamun alejkj,

a ja njemu — alejkjumu selam i bujrum!

imaš li panjeva?

a ja njemu —

imam.

Aha! — kaže on i ne spomenu, vala, više panjeve, osim što reće da će ih kupiti, ima pare, a ako hoću i za so ili za kakvo gvožđe, alat neki, ali odmah veli

ma, lako ćemo mi za panjeve, to — mislim, kupiti i prodati, ali kako ćemo izvesti, kako ću ja vama doturiti robu za panjeve, je li, kad su partizani uokolo, i de ti meni reci kako vi stojite s njima, hoće li nam dati,

a ja vidim —

ahaa, to li je!

E pa kad je tako, mislim ja, hajde ti sa mnom,

a namignem skojevcu, to ti je Atif Bajrin, sad je invalid, prebila mu ćumurka obje noge u rudniku, namignem ja njemu, a on ode,

vodim ja kožnokaputliju kroz grabik, motam ja njega, dahće on, zvjera, boji se, kad iza Fejzinog sijena iskoćiše četvorica skojade s puškama, svežemo kaputliju, pa u kolibu,

kazuj, pizda ti materina, što si došo,

a on — aman zaman, panjevi!

kakvi panjevi u ovo doba?!

te tamo — vamo, bezbeli, mi malo pritisnemo, dok on ne priznade, poslo ga njemački Gestapo da se provuće na našu teritoriju i da javlja kud se krećemo i ko je uz koju stranu, a šumar bi mu biva, bio javka

te ti mi do noći namamimo i šumara, razoružamo i pritijesnimo, a on plaće, veli — donio mi ovaj naređenje,

ako ne poslušam, strijeljaće me Nijemci, a mi ne vjerujemo, znamo mi da je on pohlepan na paru,

pa svežemo oba i poćeramo u naš štab, kad ono — štaba nejma, naših nejma, otišli negdje u boga svog, u akciju baš kad nama trebaju, onda ja na svoju ruku sjednem, pa ja i istraga, ja i sud, s još trojicom naših, pa sve polako pobilježimo, a iscijedili smo, vala, iz njih sve, od rođenja i školske svjedožbe do imena njihovih starješina, i ko je sve đe špijun što oni znaju, pa pošto oni potpišu zapisnike,

mi ti njima s božjom pomoći svršimo rabotu, niti ko ćuo, ni vidio, a kad se štab vratio u Vricu, mi ga najdemo, ja izvjestim, a oni meni — aferim!

Eto, to ti je jedan primjer. Bilo ih je mnogo, tica nije mogla proći tih dvanaest kilumetara bez našeg znanja. A drugi primjer, more bit da će te zanimati, zdesio se ovako —

dolje na cesti držo je neki Salko zvani Altan birtiju, i nabavi on konobaricu i kurvu, bezbeli, da služi, lijepa, boga joj njenog, rumena, guznata, zanosi na švapsku i mađarsku, farba gubice i obrve, a suknja kratka, noge sijevaju, ono muškinja u okolnim zaseocima da pobudali za njom a navadi se njoj ići i Ibrica Kasimov, a bio je kandidat, dobar ko dobar hljeb i vjeran, i hrabar, ništa njemu zaletjeti se među ćetvoricu,

navadi se Ibrica, a i ona ne bi s njim studena, već ga primi,

Bogme, poće Ibrica mršaviti, dvaput mi ne dođe na poziv na zadatak, pravda se, a laže, vidim ja odvede mi kurva dobar kadar, jedva sam ga isteso, pa se poćnem spremati i dumati kako da ja nju oćeram, dok ti jednom iza pola noći neko kucnu u moj pendžer naše znake, ja odšrafim bombu, i malo odškrinem kapak, pitam ko je u ovo doba,

kad ono Ibrica, zadihan veli, pušćaj me unutra, hitno je,

ja ga upustim, a on zelen,

dadnem mu ja da odmah drmne dvije ljute, i da zapali, da dođe sebi, dok on ne izvadi iz njedara pismo,

veli — ćitaj, jadan ti bog!

da ti ne duljim, već nakon pešest dana poćela cura oko njega — lale, mile, te partizani, te Nijemci, te — pare, i svakakav đavo, i udaću se za te, a Ibrica posumnja, ali se pritaji, dok mu ona ne povjeruje, i evo, dala mu trideset hiljada ondašnjih para i pismo da odnese tom i tom u grad, a u pismu —

pogledaj, jadna ti majka šta sve piše!

tamo sve poimence naši ljudi i koje se jedinice kreću tom teretorijom, i moje ime, i svih drugih, naravno,

u mene se gaće tresu od straha,

te ti ja odmah Ibrici pištolj, a ja garabin, začas skupimo još ćetvoricu, oni izvuku podrezane garabine ispod streha i polako kroz pomrćinu Salkinoj birtiji, Ibrica izviće nju, kao da je još nešto priupita, ona iziđe, a mi nju za usta i za ruke,

onda uhvatimo i Salku Altana, jer smo i u njega sumljali,

ispitamo, ali potanko, ne bi vala ni sadašnji sudija toliki zapisnik sastavio,

ona jeste —

a Salko nije,

ali mi pokokamo obadvoje, šta znaš, možda i Salko jeste, ali tvrd, pa neće da prizna, a po selu razglasimo, pošli oni u varoš i — nestali.

Naišli su jednoć i dva oficira domobranska, vele, traže štab, imaju pregovore s partizanima, a mene snašla nekakva vrućica, izgoroh, a na nogama posve onemoćo, mislim ja, kakvi pregovori, i đe ću ja vas vodati nekoliko sahata do štaba, i odakle vi baš na me nabasaste da tražite selo u kome je štab,

te ih predam skojadi, a ovi njih . . . je li, u Hamzića potok, alahimanet obojica!

A jednom naiđe šest partizana, pred njima vodnik, dva ćvarka na lijevom rukavu, sjede više škole, odmaraju

se, ja nazovem boga, pitam ima li ko vatre, pa ćućnem, pušim, oni mene pitaju —

ima li u blizini naših, vele — mi smo iz te i te bosanske brigade, ja gledam, jesu šarene uniforme, od svake vojske sastavljene, kao i u nas, i jesu opanci na nogama, ama sve mi nešto govori —

nisu naši

vidim, podšišani, rumeni, nahranjeni, i osjećam, mirišu na kolonjsku vodu, opanci novi, ruke bijele, nekakvi okupani, zubi bijeli sjevću, smiju se, niko gladan, niko umoran, niko se ne ćeše, niko se ne pipa za umorne noge, niko ne pita — bi li se đe mogla naći pura s mlijekom,

aa, neće biti naši, kažem ja,

ćuo sam ja za njemaćke trupove, te ti ja pod hitno pošaljem Ibricu u štab, on je bio najbrži, a kad ovi krenuše, ja polako s njima, bajagi da ih sprovedem, a đegod koga usput našeg sretnem, izdvojim se i šapnem mu — javi dalje, prošo sam ovuda, i neka nas prate,

dok ti, srećom, ćak gore na Vinogradištu ne uletjesmo u zasjedu, a vješto Bokan napravio zasjedu, kao izišla ćeta da se pozdravi s drugovima, pa kad se pomiješaše, očas posla izbodoše ih nožovima, a samo vodnika ostaviše, a ovaj bezbeli prizna — trup njemaćki, jadan ti bog, to je odmah i Bokan primijetio ćim su se sreli, pa namignuo, a raja ima bajunete, sve seljaci, znaju kako se to nožom, je li, barata...

A jednoć banuše Nijemci i po selu poćeše havsiti, vidim — sve naše ljude probiraju, ja sam tada bio član sreskog komiteta, a zadužen i za ovaj posao, pored drugih. Uhavsiše Nijemci i svezaše njih šest-sedam, šta ću, kud ću,

a ja u varoš, prije Nijemaca, sudiji Bajanovu, a prije se konsutujem s drugom Čukom, ja sudiji na vrata, pa — ni pomoz bog, pravo pred sto, i kažem, ako Nijemci ne pušćaju nevin svijet, izgorjeće treće noći sudijina kuća i sudija zajedno s gospojom u njoj,

a Bajanovu se trese brada, pa veli meni, riješite vi to sa vašim trgovcem Sulejmenom, on je za osamdeset

kubika borovine obećo popisivati partizanske prijatelje po selima,

ja trkom u selo,

al jes vraga, Nijemci odveli naše, a samo Ibrica i još dvojica navakat utekli. Nađem ja Ibricu i tu dvojicu, neću da ti spominjem imena te dvojice, jedan nas je zajebo pred kraj, oženio se iz ustaške kuće, a drugi je otprdio četiri godine na Golom otoku zbog ibea, helem, ja njih trojicu sastavim pa im kažem.

Saćekamo noć, izvićemo na avliju Sulejmena, a sve trojica se mi obukli u esesovske uniforme, pa ga kobajagi uhavsimo, a on se nama kune da je on njemaćki ćojek, a ja mislim — e baš takog tražimo, ja mrnđam njemaćki a sve krijem lice, poznaće me, dok ne izmakosmo podalje, a ja mu se onda pokažem i ošajdarim ga po gubici, pizda li ti materina banditska, mi smo partizani, kažem ja, a on se opruži koliko je dug i širok, u nesvijest. Polijemo ga vodom i nekako vratimo svijesti, a onda ga u štab. Bio sam u štabu kad je saslušavan. Sve je priznao, i za kubike, i za spiskove, ja mišljadoh sad ćemo ga, ako bog da, s dušom rastaviti, kad

drug Malin, obavještajni oficir njemu,

e, sad kad je tako, ti ćeš fino u varoš, i izvaditi pohavšene, kako znaš, a za to vrijeme će u tvojoj kući sjediti ćitava ćeta partizana s bacaćima i mitroljezima, ako do prekosutra ne dovedeš pohavšene, sve ćemo ti popaliti, a za ukućane nemoj da bi više koga pito, đaba ti je.

Ode Sulejmen i nekako opra one naše od optužbe i dovede ih, a patrola koja je ćućala poviše njegove kuće uhavsi ga i svrši mu rabotu, nije, vala, ni kmeknuo, eno u onom istom Hamzića potoku, a sve se to obavi po noći, i niko ni danas ne zna šta se strefilo, a ja to tebi ispričah, pa ti sad moreš kako hoćeš... samo izmijeni imena, a ne bih ti reko da te nije drug Malin preporućio, jer ijako sam odavno u penziji i invalid od granate, ja ne govorim mlogo, te se stvari ne kazuju, je li, jadan ti bog, i danas nalijeću, a ja pomalo pratim ovih dvanes kilumetara, i stražarim i bez direktive, šta ja znam, treba imati eviden-

ciju ko dolazi, ko prolazi, može neko nezvan da se provuće do vojnih magazina u planini, da poturi minu, kako bih izišao pred svijet, ja član ... i da rećem, dežurno oko na obali, vojno i političko i partizansko

ja sam za to tu rođen
i odgojen
i tu ću
i da legnem u obalu.

Pazite na put GF-16.

Na putu GF-16 nije primijećeno ništa novo. Putnički i teretni saobraćaj odvija se normalno. Nije bilo zapaženo nikakvo posebno interesovanje prolaznika za područje skrivenih vojnih objekata.

Pazite na put GF-16.

Na putu GF-16 nije primijećeno ništa novo.

Pazite na put GF-16.

Na putu GF-16 nije primijećeno ništa novo. Preksinoć i sinoć dolasci i odlasci vojnih konvoja obavljeni vrlo diskretno. Stanovništvo se i dalje odnosi prema tajni o

postojanju velikih vojnih objekata vrlo pažljivo. Ni među poznatim izgrednicima, brbljivcima i pijanicama ovih sela ne čuje se nijedna aluzija o tome da objekti postoje. Čutanje o njima smatra se opštom i ličnom obavezom.
Ljeto u planini zakasnilo je, ali je zato sad požurilo da nadoknadi izgubljeno. Ljepote ovih šuma i visoravni sigurno će privući izletnike i povećati promet putnika. U tom slučaju predlažem da se izvještaji emituju dva puta dnevno.

Pazite na put GF-16.

Na putu GF-16 nije primijećeno ništa novo.

Pažnja! Putem GF-16 naići će u toku današnjeg podneva vozilo marke »ford-taunus« strane registracije. Budno osmatrajte. Za slučaj da se putnici zaustave u zabranjenoj zoni i pokušaju bilo šta u vezi s vojnim objektima, preduzeti uobičajene mjere, od učtivog upozorenja do prinudnog otpremanja, već prema prilici.

Jedan »ford-taunus« zapadnonjemačke registracije prošao velikom brzinom kroz zonu. Nije se zaustavljao.

Pazite na put GF-16.

Na putu GF-16 nije primijećeno ništa novo.

*

Pažnja! Najdalje do podne naići će kroz zonu kola »opel--kapiten« strane registracije s dva putnika. Na uobičajen način spriječiti nedozvoljenu radoznalost. Komanda objekta upoznata o ovome!

»opel-kapiten« zapadnonjemačke registracije naišao u 11,40 u zonu, dosta sporo. Dvadeset metara od raskrsnice s putem u zabranjeno područje, kola iz neobjašnjivih razloga skrenula u jarak. Vozač Erih Rackevič, njemački državljanin, tvrdio je najprije da mu je pukla desna spona. Odmah je poslao saputnicu, za koju tvrdi da mu je supruga, na prvu autobusku stanicu da iz grada dovede servisnu ekipu. Nije dozvolio našem mehaničaru da pregleda kola i otkloni kvar. Smatra ga nekvalifikovanim. Uspjeli smo nagovoriti Rackeviča da u najbližoj kavani sjedne i s nama popije po flašu piva. Za to vrijeme naš mehaničar pregledao je kola i ustanovio:

Kola su skrenula s puta iz polagane vožnje i namjerom vozača,

spone su u redu,

vozač je na brzinu sam izvukao kabl iz bobine i dva kabla iz kontakta, i premazao kapu razvodnika grafitom;

u vozilu se pod zadnjim sjedištem nalaze dvije male skupocjene kamere.

O svemu ovome obaviještena komanda najbližeg vojnog objekta.

Rackevič je visok, veoma snažan i ohol. Prema svima se ponaša kao okupatorski oficir koji tek što je skinuo uniformu. Zahtijeva da mu kola na rukama iznesemo na put. Kaže da će prenoćiti u kolima, jer će mu supruga dovesti servisnu ekipu tek sutra.

Erih Rackevič dobro nam je poznat od ranije. Zadržite ga kod kavane. Neka kola ostanu u jarku.

*

Ponudili smo Rackeviču kamion da ga odšlepa do grada. Odbio je grubo. Kaže ne želi da guta gasove iz kamionskog auspuha. Laže bandit.

Zadržite Rackeviča!

Patrolna kola milicije stigla u 14,20. Rackevič se ogorčeno odupirao da krene. U 14,35 prinudno odšlepan.

Pazite na put GF-16.

Na putu GF-16 nije primijećeno ništa neobično.

Pazite na put GF-16. Javite ko je taj civil koji kampuje na ivici zone.

Dvadeset metara niže druma, na ivici rječice Jarde razapeo je šator Milutin Bačić, bivši načelnik sekretarijata unutrašnjih poslova u S. Doputovao je juče u 9,40 kolima marke »moskvič« 408, s-ke registracije. Milicionar iz najbliže stanice pokušao da stupi u kontakt s njim, ali ga je Bačić vrlo neučtivo otjerao.
Milicionar ga je upozorio da se nalazi na ivici zabranjene zone gdje je dozvoljeno zaustaviti se radi odmora, ali ne i kampovati. Bačić je psujući odbio da ode. Stanica čeka dozvolu sekretarijata da preuzme prinudu.
Milutin Bačić poznat je u ovom kraju kao oficir OZN-e i UDB-e. Naročito se istakao u borbama protiv bandi neposredno poslije rata, a kako smo obaviješteni, i protiv IB-ea. Mnogi ga pamte kao veselog čovjeka. Sad je to

ruševina rastrojenih nerava. Ni s kim ne govori. Prije godinu dana žena ga je napustila. Kćerka mu je odbjegla s nekim arapskim studentom na istok. Sin je zapostavio studije i svira u nekim džez-orkestru na moru. Mlađa kćerka otišla je s majkom. Preko dana Bačić peca ribu ili se sunča. Pred veče sjedi sam pored vatre. Liježe oko 21 sat. Ustaje rano. Prema vojnim objektima ne pokazuje nikakav interes.

Drug Bačić nam je poznat. Ne uznemiravajte ga! Pazite na GF-16.

Na putu GF-16 nije primijećeno ništa novo. Bačić još logoruje. Sprijateljio se s dvoje djece iz sela. Ona mu beru jagode.

Pazite na put GF-16. Ne obraćajte pažnju na Bačića.

Na putu GF-16 nije primijećeno ništa novo.

Pazite na put GF-16.

Jutros troje turista došli iz pravca S. pješice. Zaustavili se pored Jarde nedaleko od Bačića. Kupaju se i sunčaju.

Pažnja! Te turiste nemamo u evidenciji. Pretpostavljamo da su u S. došli nekakvim vozilom, a odatle pješice. Obaviješteni smo da je Rackevič prošle nedjelje večerao u Zagrebu s jednim mladićem i dvije djevojke. Hitno javite — ko su to troje, da li namjeravaju kampovati i imaju li šta sumnjivo u opremi.

*

Provjeravanje je trajalo duže nego što smo očekivali. Zato izvještaj kasni. Troje turista razapeli su malen šator kojih trideset metara niže od Bačića. Opremljeni su kao putnici koji pješače hiljade kilometara, ali im je šator nov, vjerovatno prvi put smješten napolju. Sve troje su još bijeli, znači nisu više od dva dana pješačili, niti se sunčali. Nevješti su u loženju vatre. Ponašaju se upadljivo komotno. Mislim da je to samo igra. Tako veselo ne žive oni koji dugo pješače pod teškom opremom. Osim toga, ni ambijent ne odgovara veselju. U ovoj planini gdje medvjedi zasreću putnike, a vukovi u po dana nasrću na sela, komotno se može osjećati samo Bačić, koji je ovuda ratovao dvanaest godina. Dajemo podatke o putnicima: Jozef Volfmut, dvadeset šest godina, student elektrotehnike, visok, sportski tip, plav, govorljiv, na trenutke prema dvjema saputnicama odnosi se zapovjednički. Jedna od njih mu je ljubavnica, a odnos prema drugoj nejasan. Ima nekoliko modrih zrna po lijevom obrazu kao od eksplozije u neposrednoj blizini. Prepolovljeni su mu mali i domali prst na lijevoj ruci. Otac mu je Nijemac, gostioničar, majka Šveđanka, rastavljeni. On živi s ocem.
Brunhilda Velfl, Njemica, dvadeset i dvije godine, studentica matematike, plavokosa, razroka, tip gimnastičarke, roditelji — Nijemci, vlasnici male fabrike konzervi. Zaključili smo da je vrlo prisna s mladićem. Imali su snošaj na samoj obali, naočigled one druge i Bačića koji ih mrko posmatra ispred svog šatora. Zatim je ona sasvim gola stala nasred rječice i prala se ćaskajući s onom drugom. Katerin Bjernsen, dvadeset i jedna godina, studentica veterine, Šveđanka na studijama u Njemačkoj, dalji rod mladićevoj majci, također visoka, plava, nešto nježnije građe, ćutljiva.

Ne otpremajte ih, ali spriječite svaki noćni izlet prema objektima. Pazite i dalje na put GF-16.

*

Turisti su noćili u šatoru. Nisu pokušavali izlet prema vojnim objektima. Volfmut i Brunhilda su s večeri imali čitavu orgiju, dok je Bjernsen sjedila pred šatorom. Jutros je Volfmut podijelio čokolade dvojici dječaka koji Bačiću beru jagode.

Stupite s turistima u kontakt. Pazite na put GF-16. Izvještavajte tri puta dnevno.

Turisti srdačno primili našeg čovjeka. S Bačićem su uspostavili kontakt. Bačić ponudio Šveđanku jagodama i kavom. Prvi put se osmjehnuo.

Ne uznemiravajte Bačića. Turiste držati stalno na oku. Noću u krugu od pedeset metara potpuno ih blokirajte. Pazite na put GF-16. Postoji mogućnost da ovo troje markiraju neku važniju grupu.

Svih troje turista posjetili Bačića. On ih počastio kavom. Zatim su oni njega — voćem i čokoladom. Naš čovjek po Bačićevoj narudžbi ispekao jagnje za turiste. Dok ovo javljamo, njih četvoro sjede pored ražnja. Raspoloženje vrlo veselo. Volfmut i Brunhilda već se šale na Bačićev i Šveđankin račun.

Noćni režim blokade držati čvrsto. Pazite na put GF-16.

*

Šveđanka noćila u Bačićevom šatoru. Ono dvoje nisu izlazili. Jutros odnosi među svima prijateljski, kao da su zajedno doputovali.

I dnevni režim blokade pojačati. Pazite na put GF-16.

Bačić i Šveđanka dugo nasamo razgovarali pred njegovim šatorom, dok su se ono dvoje kupali goli u rijeci naočigled našeg čovjeka i prolaznika. Bačić raspoložen. Srdačan je i prema našem svijetu. Šveđanka je pritajeno uznemirena. U prolazu s Volfmutom uvijek izmijeni nekoliko tihih ali očito oštrih riječi. Volfmut joj zatim nešto kratko zapovjedi. Šveđanka poslije toga ili sjedi sama i ćuti, ili se tiho svađa sa Njemicom, ili razgovara s Bačićem. Naš čovjek zna njemački. Tvrdi da i Bačić govori njemački odlično.

Držati turiste stalno pod kontrolom. Pazite na put GF-16.

Turisti se izležavali po podne na obali. Zatim su s Bačićem pili kavu. Volfmut i Brunhilda su se opet kupali i u vodi parili. Bačić i Šveđanka išli niz vodu, ljubakali se i razgovarali. Kad su se vratili, sjedili su učetvoro i ćaskali. Šveđanka za to vrijeme ćutala. Ne prestaje biti uznemirena.

Držati Volfmuta stalno na oku. Pazite na put GF-16.

Hitno! Otkrili su se. Sinoć oko 21 čas pred njihovim šatorom nastala je gužva. Bačić je vrljikom izlemao Volfmuta tako da se jedva drži na nogama. Pljuje krv. Bačić je

vezao i njega i Brunhildu, njihove kamere potrpao u vreću, a zatim našeg čovjeka poslao po miliciju. Kad je milicija pokušala da uhapsi i Šveđanku, Bačić se odupro. Svojim »moskvičem« odvezao je do stanice milicije i poslije saslušanja otpratio je u S.

Sinoć također, oko 22 časa i 30 čula se eksplozija ručne granate dublje u šumi prema prvom objektu. Zatim kratak rafal mašinke. Doznali smo od komande da su dva nepoznata čovjeka pokušala prodrijeti u uski krug zone. Jedan je bacio ručnu granatu, ali je ubijen. Drugi teško ranjen.

Čestitamo na uspjehu. Pazite na put GF-16.

Na putu GF-16 nije se ništa neobično dogodilo.

Pazite na put GF-16.

Na putu GF-16 nije se dogodilo ništa neobično. Bačić se vratio sa Šveđankom, spakovao svoj šator a zatim su otputovali prema M.

Pazite na put GF-16.

Na putu GF-16 nije se dogodilo ništa neobično.

Pazite na put GF-16.

Paa,

kad su ti pretjerana radoznalost i klimavo vaspitanje pustili prste i u moje skrivene pretince, de-da ti objasnim. Ukoliko, sine, argumenti moje generacije mogu tvom godištu nešto da dokažu.

Ja ću i dalje da se smjehuljim lažući te očinskom nadmoći. A ti i dalje igraj privrednog velikana na odmoru kod tate, i pubertetski kriomice čeprkaj po mojim tajnim pretincima. Pomoći ću ti da zadovoljiš znatiželju. I da i ne primijetiš da si, i pored toga što si moj sin, ipak nezgrapan i nedotesan.

Ta gospođica Margaret na fotografiji nije nikakva avantura obijeljelog bonvivana, udovca, a tvog oca. Budi siguran!

Dobro, dobro, ne moraš izmišljati isprike da bi ustao. Idi!

Moja priča plešće se oko uhoda u Bosni i nas koji smo Bosnu i Jugoslaviju od njih branili. Čuo je ti ili ne čuo.

Makar, eto, bio nekvalifikovan, ja ulijećem u neizvjesnosti priče. Svijet je siv i besmislen samo potrošačima

tuđih avantura. Nade ima na matici, uzvodno od datog. Ponosim se što mi je životopis bio takav.

Hajd, zdrav si, sine,

paa... ne zažali, ne zamjeri, ta dugonoga gospođica Margaret s kojom sam proveo nekoliko dana i noći, a jednu noć i u hotelu u N., nije ni turistički sentiment u prolazu, ni neka ugovorena ujdurma između mene Bošnjaka, udovca, zrelog druga u godinama sa deset odlikovanja, s prvom škripom astme u bronhijama, i mlade obijesne Germanke. Stvar je ozbiljnija.

Ti znaš da naše planine kriju podosta raznih vojnih objekata zanimljivih za strane obavještajne službe. Već smo navikli na nasrtanje špijuna raznih pasoša na ove rampe, magacine, radarske stanice i improvizovane aerodrome. Ne vjerujem da nam je bilo koji pokušaj promakao.

Ja sam vodio referat o jednoj stranoj službi. Nije mi nikad bilo teško s agentom koji dolazi. Već od granice bismo ga držali na oku. Nevolja mi je bila u tome što nikako nisam mogao da dokučim ko je taj u gradu ko tačno informiše njihov centar o položaju objekata, o manevrima, o pokretima tenkovskih i artiljerijskih jedinica, o našim građanima koji su zbog gubitka na kocki ili žudnji za vilama i mercedesima spremni na izdaju. Tragao sam dugo, ali je iskusni lisac oko sebe držao široku poljanu bez ikakvih tragova. Nisam mogao ni da mu se primaknem. Ali sam osjećao da su počeli odveć da vjeruju u njegovu sigurnost i da ga prečesto koriste. Potcijenili su nas. Greška je bila neminovna. Ja sam čekao na nju.

Gospođica Margaret prešla je našu granicu kao turist. Na ulazu u grad, pred jednim bifeom trebalo je da je sačeka njen čovjek u »ajkuli« određene registracije. Stanovao je u unutrašnjosti. A uhvatili smo poruku njihovog centra kojom se određuje za vodiča putnici po Sarajevu i terenu. Dosta pametan izbor! Uhapsili smo ga.

Kad smo pogledali njegovu fotografiju, ustanovili smo da je veoma sličan meni. Odlučili smo se na staru igru zamjene. Za jednu noć saznali smo od njega što nam treba, osim imena onog čovjeka za kojim sam tragao

dvije godine. Ili uhapšenik nije znao. Ili je to ime bilo toliko važno da nije htio da oda. Nismo imali vremena za čekanje. Sjeo sam u »ajkulu« s ugovorenom registracijom i našao se pred bifeom. Bifedžija, naš penzionisani podoficir, namjestio me tako da mi gosti, eventualni poznanici, ne zasmetaju. Radiostanica me obavještavala kad je gospođica Margaret prolazila kroz Kladanj, Olovo, Srednje.

Očekivao sam gospođicu Margaret kao osrednji lovac bezopasnu neinteligentnu divljač. I bio uvjeren da ćemo opet namagarčiti neku stranu sirotinju koju su za dolar i nikl uvalili u ovu zemlju zamki i za obaviještenog.

Šta je, što me mjerkaš srdito i posprdno?

Uhođenje?

Gadiš se?

Blago tebi i svima vama koje profesija, slučaj ili bolest nisu doveli u položaj da misle, da brinu, da boluju od svijesti o nasrtanjima stranih špijuna na nas. Ja već dvadeset godina pečem taj zanat ali, srećom, odolijevam nesrećama i porocima koji neminovno stižu slabije ličnosti na ovom poslu. Naime, uvijek sam se strogo kontrolisao da ne postanem policajac. Uvijek se otimao slatkim zasjedama policijskog superiorizma. Nastojao da budem komunist na delikatnom zadatku. I eto, zanimanje me nije opteretilo ničim neželjenim osim prosijedom kosom i tugom od saznanja koliko nam je ljudi — ljut protivnik jer ne poznaju nas, ili možda samo sebe.

Bio je osamnaesti maj. Sat do ručka.

Polovan, ali očuvan »pežo« pristade iza moje »ajkule«. Gospođica Margaret iziđe polako, diskretno se protegnu, s oba dlana popravi kosu. Ja sam već žurio preko terase. Pružih ruku i zaželjeh joj dobrodošlicu na engleskom. Dva umna oka hitro me provjeriše.

Bila je zadovoljna i kao špijun i kao žena.

Ja sam očekivao mesnatu gerlu koja naglašenim oblinama uspavljuje muške opreznosti. Ili sekretaricu višeg ranga s dva reza vida ispod naočara. Jer, u ta dva tipa možeš izazvati novcem ili sentimentom spremnost na mnogu uslugu.

Preda mnom je stajala inteligentna zrela djevojka, učeno biće koje tek što je doktoriralo na nekoj rijetkoj bubi ili filozofskoj enigmi iz Azije ili Afrike, pa — pročitavši brda knjiga, sad trepće na ovaj živi haotični dragi svijet, čudi se, divi se, uživa, ispituje, a iz lica, iz kretnji cijele ličnosti vedri tiha svjetlost znanja i učene milosti. Malo umorna, blago začuđena, smješljiva zagledala me odozdo kao da se preko novinskih oglasa sastajemo prvi put — poznanstva i bračne veze radi.

Priznajem, jedva sam se snašao pred valom neočekivane simpatije prema njoj. Poljubio sam joj ruku i uveo je u bife. Sjela je gotovo stidljivo i sa strepnjom dlanovima opipavala frizuru. Preko stola gledala me čudno, kao solidna mlada supruga koja prvi put dolazi ljubavniku na sastanak, pa crveneći moli da joj se ne zamjeri na sitnim nespretnostima i neukostima.

Igru sam vodio dobro. U vedrini zadovoljstva što je sve lijepo pošlo i što već u rukama imamo opasnog špijuna, plutale su mrlje nečeg sličnog stidu. Kao da krišom činim nešto nečasno.

Malo je pomagalo saznanje da je preda mnom sigurno vješt protivnik koga ćemo iskoristiti da razorimo nekoliko neprijateljskih punktova, da sačuvamo naša dobra od razaranja, da spasimo nevine živote od diverzanata ... i tako dalje. Uzalud! Mrlje su mutile radost.

Dobrim engleskim ubijedio sam je da je sve spremno i sigurno. Ali nisam mogao odoljeti da ne dodam: da sam znao koliko ste simpatični, došao bih pred vas na granicu.

Valjda navikla na udvaranja, smjehuljila se na način koji nije bio ni otpor ni pristanak. Možda samo blag prijateljski komentar od koga nema ni koristi ni štete. Jednostavno ponašala se kao lijepa žena koja se osjeća ugodno.

Znao sam da je dvaput bila u Bosni, jednom kao student na ferijalnom proputovanju za Jadran, a drugi put špijunskim poslom. Tada je uspjela da izvuče neke planove o investicijama u boksitna rudišta. Jedan spoljnopolitički nesporazum presjekao je razgovore o stranim investicijama i njen uspjeh učinio praktično bespredmetnim, ali vještinu i drskost s kojom je podvig učinjen još smo pamtili.

Sad su je slali da snimi vojne objekte. Čudim se da su ovako inteligentnu dragocjenu ženu poslali na tako jednostavan, grub i slabo plaćen posao. Kopao sam po pretpostavkama čiji broj može da smisli samo rutinirani kontraobavještajac. Nisam mogao da dokučim. Nije bilo ničeg što bi i najtanjoj slutnji dalo prava da posumnja da su u pitanju kazna, siromaštvo, strah, mržnja, navika, lakomost, lakovjernost. Ništa! Bio sam uvjeren da će rasplet za koji dan otkriti i to. Ali mi je nedokučeni razlog smetao da radim još bolje i vještije.

Ona je već bila uhvaćena. Mjesto u zatvoru čekalo je na nju. Službeno — interesovao me samo njihov čovjek u Bosni za kojim dugo tragam. A koji će, ako je tu, ako nadzire, brzo otkriti mene njoj, ili — ako nije, biti otkriven njenom nepažnjom, ili otvorenom izjavom nakon sloma.

Bila je uhvaćena, a ja sam želio da je napsujem, da je otjeram kući, da je išibam kao dijete — koga đavola traži u ovoj zemlji u kojoj su propadale uhode stostruko sposobnije u svakom pogledu?!

Upitah je — da li se boji. Ona spusti šalicu s kavom.

»Da. Bojim se. Ali, sve manje. Sve sam sigurnija u vas. Vi ste, očito, pouzdan prijatelj. Vi ste siguran vodič. Vi se s ovom zemljom lakše sporazumijevate.«

Vjerovala mi je.

Izveo sam je pod ruku. Vozio sam ispred nje.

Uveo sam je polako u Sarajevo. Upratio sam je u hotel, na sredini hola stisnuo joj ruku i otišao. S vrata sam vidio kako uspravna, odlučno prilazi recepciji.

Javio sam se svojima. Ponovo smo saslušali uhapšenika. O Margareti ništa novo nismo saznali. Ali smo se nakon svih ponovljenih analiza opet uvjerili da Margaret dobro poznaje čovjeka za kojim tragamo. Očekivali smo da će mu se bar javiti, a u najsrećnijem slučaju sastati se s njim.

Gospođica Margaret bila je kontrolisana tako da smo znali za svaki njen uzdah i čuli i šum njene spavaćice kako silazi niz golo tijelo. Ja sam gotovo bio ljubomoran na oči i aparate koji su je kontrolisali.

Poslije pola noći sišao sam još jednom u ćeliju uhapšenika. On je uspio prisjetiti se da je Margaret diplomirala psihijatriju, a da je magistrirala na temu otprilike — voljni procesi i spontanitet mimike u psihijatrijskoj dijagnostici.

Prema tome imali smo posla s bićem koje je dovoljno vješto da pjevuši i kad mu kamenac krene iz bubrega.

Noćni snimci njenog lica pred ogledalom, nad knjigom i u snu ništa mi novo ne otkriše. Vidio se na fotografiji, bolje nego inače, izraz smirene žene, iznutra osvijetljen blagom tanano trepetljivom bjelinom. Negdje u zjenicama, čvrstim i gotovo ubojitim, kupila se dobro skrivena svirepost. Brzo sam napustio taj detalj. Vjerovao sam da to moja sumnja tka nesigurne pretpostavke. Ili moja simpatija traži znake koji bi je demantovali kako bih se lakše povukao u službenu ravnodušnost.

Svejedno, san mi je bio kratak i nemiran.

Prije ugovorenog vremena sjedio sam za stolom u kavani.

Ujutru, bio sam joj provjeren prijatelj. Plašio sam se samo kakvog nehotičnog gesta grubosti. Ne toliko što bi posumnjala u moj igrani identitet i time dovela našu operaciju u opasnost. Mogao sam je svakog časa uhapsiti. Ja sam se bojao da je kakvom neučtivom nehoticom ne

ražalostim da otkrije da ipak nisam tako plemenit kako želim da izgledam. Znaš, valjda zato što sam bio siguran da ja, službenik bezbjednosti, imam potpuno u rukama nju — špijunku, meni muškarcu i domaćinu bilo je mnogo stalo da se dopadnem njoj kao ženi. I hvatao sam sebe nekoliko puta u naporu da zaboravim taj strašni službeni dio našeg odnosa i da bar na kratko poživim kao udovac koji flertuje sa zgodnom strankinjom. Njeno jučerašnje povjerenje obavezivalo me da pred njom budem njen vitez i zaštitnik. A moja zakletva i iskustvo su, sa svakog stanovišta, u svakoj procjeni, upozoravali da se radi o veoma sposobnom špijunu.

Zatekla me kako vrškom prsta trljam čelo. Iako smo oboje startovali rutinskom učtivošću pri jutarnjem susretu, pogledali smo se, jedno drugo provjerili i oboje zadovoljno ustanovili da se jučerašnja blaga klima simpatije nastavlja.

Doručkovali smo udvoje. Zatim smo sjeli u »ajkulu« i pošli na posao. Vozio sam u planinu. Povremeno glednuo bih njen profil. Ni brige, ni straha, ali ni vedrine, ni čuđenja.

Kao i obično, u ovom zamršenom životu čovjeka koji može malo da odluči, a kome su natovarili mnogo obaveza, jednostavna zapovijest da preko Margaret saznam za onog opasnijeg protivnika, zamrsila se preko najskeptičnijeg očekivanja. Naš odnos postajao je složeniji iz sata u sat. Margaret je sjedala pored mene u kola kao ljubavnica koja će mi po podne nakon objeda i postelje pokrpiti čarape. A ipak mi kao saradniku nije potpuno vjerovala. Naime, rekla mi je da neće ništa snimati, nego samo »utvrditi relacije«. Na njen zahtjev ostavljao sam je samu, a ja poizdaljeg pazio da ko nezvan ne naiđe. Znao sam da snima izvanredno preciznom, veoma skupom mikrokamerom ugrađenom u bravu na tašni. Ostavljao

sam je u ubjeđenju da o snimanju pojma nemam. Ali sam joj pred polazak podatke o objektu složio tako da je birala svoju poziciju za »utvrđivanje relacije« upravo tamo gdje su naše kamere mogle snimiti tačno svaku njenu kretnju. Vraćala se zadovoljna. Ja sam bio, također, zadovoljan, jer sam primjećivao znake skrivenog našeg snimatelja da je sve u redu.

Začudo, nije po običaju plaćenika žurila da čim prije odmagli. Naprotiv, došetala bi do mene, uhvatila me pod ruku, čavrljala, skretala mi pažnju na ljepote pejzaža. Ali su njeni izrazi divljenja, iskreni, relativno lijepo sročeni, mirisali ipak na Mir-Jamine limunade. Možda zato što je u predjelima vidjela samo balkanoidnu egzotiku, nemajući registre za osjećaj dublje dramatike šuma i planinskih divova. Da je to mogla, ili bi se postidjela rabote ili bi od straha pobjegla. U ovom ambijentu ponašala se kao turist koji ne zna da čuje ljude kroz oblike okoline.

Ali, čim bi naš razgovor stao da se vrzma oko stvari dostupnih psihi prosječnog Evropljanina, ona je postajala verziran intelektualac, uman sagovornik i zgodna žena koja uzbuđuje i navodi na grijeh. Tu je bila ona prava, istančan, gotovo da se zakunem — plemenit duh. Kako je na toj osnovi mogla da se iskoti odluka da nanosi toliku svirepost nevinoj zemlji, nisam mogao da dokučim.

Odrastao si, mogu ti reći da je trećeg dana »izleta« poziv u planinski vir prihvatila oduševljeno. Kad se uvjerila da nas štiti dovoljno debela zavjesa mirisnog smrečanja, odigrala je pravu paradu svlačenja, na zadovoljstvo tako kultivisane publike kao što sam ja. I ja sam zbacio sve. Ona je pružila ruku i graciozno se povila:

»Please!«

Kao dva čista djeteta, od drugog nevinijeg svijeta, uđosmo u vodu kao u svetilište. Plivala je sportski, izvodila majstorije kakve ni ti kao stari partizanovac ne možeš. Prskala me i bježala od mene cičeći. Bacala se zatim u grijeh kao dijete u ponore i visine lake ljuljaške na ringišpilu, a poznavala je tehniku ljubavi i brzo i tačno reagovala na moje kretnje kao da joj je ljubav bila građa

u magistraturnoj temi. Bili smo neprijatelji, bez praštanja, bez obzira. I zabavljali se radosni kao ljubavnici na čijim vidicima još nema ni znakova od sitosti i dosade.

Pitao sam se ponekad, nije li ona toliko vješt obavještajac da mi tom vedirnom i djetinjarijama zatvara svaki pristup njoj samoj, onom što me interesuje, njoj — protivniku. Uspijevala je toliko da nikako nisam nalazio mogućnosti da počnem pipkanje oko imena onog bandita za kojim sam tragao.

Prema direktivi njenog centra, ukoliko »utvrđivanje relacija« uspije, trebalo je da je otpratim kolima do Bosanskog Broda, odakle bi ona dalje nastavila sama. Bilo mi je stalo da provedem posljednju noć s njom. U dva maha sam, tobože, prepoznao neke agente UDB-e i posumnjao da je oni pažljivije izdaleka gledaju. Na moj prijedlog, promijenila je hotel. I složila se da budem s njom do šest ujutru, kad bismo odvojeni izašli, a zatim se našli kod kola.

U drugi hotel smjestili smo se kao bračni par bez djece, večerali u malom restoranu u prizemlju, pijuckali, ćaskali, dogovarali se kako da uspostavimo privatnu prepisku, pa se zaljubljeni, zagrljeni povukli u sobu.

Ostala mi je još samo ta jedna jedina noć da od nje saznam za špijuna koji me interesovao, a zatim da je uhapsim.

Već u ponoć sve je bilo spremno za put, a ona se još vrtjela po sobi izmišljajući sitnice kojima je nešto krila ili odgađala. Nekoliko puta kad je naišla kraj mene, brzo bi me i grčevito zagrlila i poljubila, pa pobjegla svojoj

besmislenoj vrtnji po sobi. Jednom naiđe, pruži ruke, onda ih spusti, zagleda se u me sasvim nekontrolisano otvorenim očima, a ja u njima shvatih — ženu, običnu građanku, usamljenu, ojađenu, koja se jedva borila s plačem zbog rastanka. Ona to i priznade:

»Bože, za koji sat, pa — rastanak!«

Sjede, nespretno, nepušački zapali cigaretu, nije pušila, nervozno je premetnu između prsta. Onda je histerično ugasi udarcem žiška u pepeljaru i pobježe prema prozoru.

»Trebalo bi da se radujem, a ja... eto, plačem. Šta ste učinili od mene? Ko ste vi, u stvari? Ako vas služba sprečava da o tome pitate mene, niste obavezni da ćutite o sebi. Ta, kažite već jednom, ko ste, gdje ste, gdje smo, šta činimo... šta će biti sutra kad ja... tim odvratnim asfaltom... a vi tu, sami. Govorite! Kažite nešto!«

Posadio sam je u naslonjaču nježno i sjeo prema njoj milujući joj koljena. Začudo, dva potpuno oprečna osjećanja grijala su me podjednako: bila mi je simpatična i žalio sam zbog toga što se više nikad u ovakvoj prilici nećemo vidjeti, a radovao sam se što je iznenada otkrila nebranjene rovove svoje opreznosti, preko kojih sam odmah zakoračio.

Odlučio sam se za prokušani trik uspavljivanja pažnje monotonim govorenjem, ispoviješću što razoružava i vezuje sagovornike bez trunčice rezerve. Iz tog predmeta bio sam nekad odlikaš.

Očekivala je da ću već jednom početi silaziti s visina dostojanstvenog inteligentnog šarmera i sigurnog saradnika u toplija prizemlja iskrenosti. Ako smo se sreli kao sposobni službenici i postali prijatelji, trebalo bi da se rastanemo kao ljudska bića koja se pamte po radostima i tugama, po povjerenju i zadanim riječima. Očekivala je, bila već nestrpljiva, toliko da je mogla svakog časa, od srdžbe, ponovo da se zatvori u svoju tvrđavu učtivosti i opreza.

Krenuo sam.

*

Ne plačite, Margaret, vaše suze su jedino oružje od koga sam ranjiv.

Ja hvalim dragog gospoda boga, jer samo je on mogao urediti da ovaj opasni posao završite tako lako baš uz moju pomoć. I prilazi vojnim objektima i povraci išli su glatko kao dobro organizovan vikend. Prosto sam se čudio. Bio sam valjda darivan božjom milošću, onom istom koja je vas, tako lijepu i dragu, dovela u Bosnu. Nadam se da će i vaš povratak kući biti sami med i mlijeko što se sigurnosti i udobnosti tiče.

Nastojaću da vam ova posljednja noć vašeg boravka u Bosni ne bude ni najduža ni najgorča. Budite bez brige, draga Margaret, soba je dobro izolovana od ostalih, hotelska posluga već je navikla na me kao na dragog gosta koji ne podnosi da mu se ulazi ili njuška oko vrata, u ovoj dvokrevetnoj kutiji mi smo zaista sigurni,

onaj debeli sangvinik na recepciji, koji je vjerovatno UDB-in doušnik, sutra će mi značajno namignuti, jer samo on i ja znamo da sam u sobu doveo ljepoticu, ja sam mu čak tutnuo petohiljadarku — da ne vidi, da ne čuje, da ne zna da sam u sobu doveo vas, Margaret,

a pošto ste vi vrstan obavještajac, moraćete sa smiješkom podnijeti i to da vas sutra obliže prljavim očima taj skot, uvjeren da sam s vama proveo noć u jednom, a ne u dva kreveta, za kojih tridesetak hiljada dinara, a vi ćete tako morati i proći ujutru ispred recepcije,

naime,

bilo bi veoma korisno da malo razmislite kako djevojka, koja je za novac provela noć sa starijim dobrostojećim gospodinom, prolazi ujutru ispred potplaćenog a radoznalog receptora. Treba da izgledate malo neispavani, na brzinu ste se obukli i počešljali, žurite da što prije ispadnete na ulicu i da se izgubite, ali vi morate da krijete koliko vam se žuri, pa koračate sporo, ljuljate se u bokovima, mašete vašom torbicom,

ne, ne!

vi ne možete to odigrati, vaša garderoba, vaš hod odaju da niste to, bolje je da budete supruga koja je na

proputovanju našla prijatelja sa studija, recimo asistenta... da, baš ću tako ujutru da natuknem UDBinom žbiru na recepciji, da, vi ćete izići malo neispavani, zbunjeni, oborena pogleda, elegantni, ali sitno koračajući, dostojanstveni... kao časna supruga nekog uglednog anonimusa sa ing. ili dr — titulom, ali vam je ovo prva ili druga avantura, pa ćete možda malo zapeti za tepih, ili pogrešno gurnuti vrata...

to!

jer vi, očigledno, ne dolazite iz Beha provincije, žene i portiri po vašoj eleganciji znaju da ste iz velegrada.

Srećno ćete vi stići do naših, vi ste rođeni da se uvijek srećno vratite kud god pošli, vi to, uostalom, i zaslužujete i svojom hrabrošću i inteligencijom i nadasve vašom mladošću, šarmom i ljepotom,

ne, ne smješkajte se, molim vas, iako vaš smiješak obasjava ovu sobu kao srebrno nebo sirotu zemlju,

ja to ozbiljno govorim. Vi ćete se vratiti i ispričati centrali i o našoj saradnji u ovih nekoliko dana i ovoj noći, vjerovatno. Daleko više od bilo kakve pohvale, novca i priznanja, stalo mi je do vašeg mišljenja o meni, ali — ne do nekih visokih strogih logičkih ocjena, nego do toga da se, Margaret, ponekad, tamo — u obilju, u slobodi i sigurnosti prisjetite da je ovdje ostao jedan vaš veliki poštovalac koga i pomisao na vas uzbuđuje toliko da bi u bilo kojoj drugoj prilici ostavio sve i pošao za vama...

ne, ne smješkajte se, molim vas,

kunem se da je tako!

Ali ja sam zanatlija naše opasne i divne profesije, ja sam osuđen na doživotno samosavlađivanje u svemu što bi — nepozvano moglo da unese bilo kakav nemir i nered u krug interesa našeg poziva,

dabome,

ja hoću samo da vam katkad na um padne da u ovoj bijednoj, u ovoj užasnoj zemlji Bosni imate prijatelja i poštovaoca. A kako je nama... oprostite, kako je meni

koji ostajem dok vi svi dolazite i odlazite, to samo gospod bog i ja znamo.

Cigaretu?

ah, da, uvijek zaboravim da ne pušite,

ali... poslužite se, čokolada im je izvrsna, uzmite ovu s lješnikom. Moraćemo isprazniti i neku čašicu vinjaka i napuniti pepeljaru opušcima, za svaki slučaj, neka svaki radoznalac ujutru ustanovi da je ovo bila pijana noć dvoje zaljubljenih.

Dakle,

kad srećno pređete granicu, poljubite prvi pedalj slobodnog evropskog civilizovanog tla i u vaše i u moje ime. Meni to, na žalost, nije moguće. Višim smislom i rasporedom, ja sam dugo, da ne kažem jedanaest godina u Bosni, ja sam je spoznao i shvatio, ja sam prikovan za nju. Ja ću vam pričati o sebi i njoj... u generalnim crtama, naravno. O njoj, da biste znali gdje živi čovjek koji vas moli da ga se ponekad sjetite. O sebi, da znate o kakvom se to čovjeku radi.

U našoj struci mora se znati suština stvari, a ne želim da vam se ikad dogodi da moradnete ulaziti u suštinu Bosne, jer bi u tom slučaju te vaše divne zlataste oči za godinu za dvije popile šutnja i depresija. Taj vaš zdravi zreli smijeh pretvorio bi se u bezglasno naricanje i jad kojima lijeka nema.

Izvinite, čini mi se neko nezvan hoda ispred naših vrata,

prošao je!

No, hvala bogu! Ipak za svaki slučaj, skinite cipele, obucite moje papuče, uzmite cigaretu među prste, prebacite nogu preko noge, ali slobodnije, za slučaj da neko... kao slučajno otvori vrata, neka nas zatekne kao dvoje zaljubljenih,

tako,
hvala!
a sad ispijte pola čašice vinjaka, raskopčajte još jedno dugme na prsima,
tako,
tako!
Ali, sad — daj bože da umjednem reći koju pametnu riječ, jer vi ste tako divni...
izvinite, i pored sve moje zbilje i samodiscipline i ja sam živ čovjek, možda čak i senzibilniji i zaljubljiviji nego prosječan Evropljanin. Da, na žalost!
Ali, ja vam počeh — o suštini Bosne! Vidite, ta suština postoji, ali je još niko nije logikom spoznao. Svaka zemlja može se lako definisati sa nacionalnog, geopolitičkog, etničkog i kakvog hoćete stanovišta. Bosna — ne! A ipak posjeduje sve kontinuitete i kontinuelne prerogative države koja je imala godine sjaja i godine robovanja, veličinu jednog evropskog kraljevstva i bijedu rasitnjene osmanlijske provincije.
Vidite, naša Evropa čija se kreatorska radoznalost sve više svodi na turističku, a misaonost na dnevnu feljtonistiku, pati od golemih zabluda o Bosni. Prva zabluda je da je Bosna orijent na Zapadu. A šta je, to ja ne znam. Teško je definisati an ženeral, može se ići samo parcijalnom analitikom.

Motao sam je, razmekšavao, uspavljivao, razoružavao, ona nije bila od onih po prirodi opreznih, ona se mogla podičiti samo inteligencijom na kratkom potezu, bljesnuti obrazovanjem, pa brzo podleći kao kokoška hipnotičkom potezu pruženih šaka, jasno sam vidio kako i ono malo leda po njoj puca i ona postaje sentimentalna gospođica koja mi vjeruje jer želi da mi vjeruje, jer se iznenada ponadala nečem boljem od službe i plaće, a ja se ražalostih —

pa šta to oni misle o nama kad nam šalju ovakve amatere! Trebalo je još samo malo da je provodam po lavirintima Bosne, da je izmorim i potpuno joj volju uzmem u svoje ruke... a bilo mi je ipak žao, tvrdim ti istinu, dolazilo mi je da joj dreknem —

pa bježi, boga ti blentavog, zar ne vidiš u kakvo smo te vučje leglo uvukli, zar ne čuješ škljocanje zuba?!

No, ona sama je izazivala srdžbu u meni na neobičan način. Želio sam je istući pitajući je —

kako to, s takvim obrazovanjem pa u plaćene špijune? Na osnovu čega uzimaš sebi pravo na taj smiješak nad nama i Bosnom kao takvom kad se tvoj moralni profil vuče po blatištu mrljavih priznanica za prljavu uslugu?! Iz kog bezobrazluka potiče tvoja sigurnost da ćeš taj novac baš tako zaraditi? Znaš li ti šta znači jedan tvoj tačan snimak? Jata bombardera, sela u plamenu, djeca prosutih drobova, izbezumljene majke, iskasapljeni mladići koji su neki mjesec prije obukli uniformu? Sve to — za šaku papirnih novčanica?!

Droljo!

A ipak, ipak, ona se nije mogla mrziti. Otkako je tvoja majka umrla, ja sam svoju drugu suprugu zamišljao upravo ovako umnu, zlatastosmješljivih očiju, blagih riječi i kretnji... ali, eto, na ovu sam bio gotov da krenem stisnutih pesnica, da je smlavim. Ili da je na rukama iznesem —

bježi, nesrećnice, zar ne vidiš?!

Nastavio sam zamaranje ujednačenim glasom koji bi uspavao i kongresno budno predsjedništvo.

Bosna je etnički i religijski šarenija od Levanta. Isključivosti su arnautski tvrdoglave, pa se — od krvavog iskustva, dodiruju mazno i meko i oprezno, a onda s vremena na vrijeme potiru na stravičan način, krvopro-

ličima toliko emocionalnim i žestokim da bi svaka intervencija kulturne Evrope bila od boga poslana milost.

Valjda zbog toga je profil ovdašnjeg čovjeka za pojednostavljene evropske kriterije — velika tajna. Čak i pod uslovom da znamo sve o evropskoj i orijentalnoj psihologiji i o svim varijantama njihovog križanja.

Ne, Bosna je nešto deseto, tragično, prizemno, dostojanstveno, smireno, bolećivo, a istrajno.

Pogledajte taj svijet! Neprekidna napregnuta a nijema srdžba zbog nečega, možda zbog svega. Jedna bezglasna optužba i boga i neba i zemlje zbog svoje sudbine. Jedna tužna i tamna nesamokritičnost koja rađa ohole žrtve. Pa se kreću kao u tragičnoj operi u kojoj svako igra naslovnu ulogu. Ne, teško mi je u ovom mom engleskom govoru naći sve mekote, sve bjeline i polusjene za tačnu fiksaciju finesa ovdašnjeg mentaliteta. Naša evropska neurotička fleksibilija ima da izludi pred ovim tako primitivno, a tako ustrajno igranim kamenim spokojstvom. A kunem se, taj mir im je lažan. To je samo tvrđava kojom čuvaju preosjetljivost, možda i dublju i bolesniju od naše. Šta je u tvrđavi — ne znam. Možda samo nada strpljivih. Ili mržnja tlačenih. Ili sujeta vječitih provincijalaca. Ne želim ni jednom našem prijatelju da bude obavezan probijati se preko zidina ove tvrđave, kroz prašumu šutnje i neizmjernog nepovjerenja.

Jer, kamen je brbljiv spram usta ove zemlje čak i kad vam kićenu dobrodošlicu niže, kad dugu sporohodnu priču tka, kad želi da vas nagovori ili razuvjeri. Ma šta učinili, na kraju ste pred njima ipak nezgrapan došljak koga isprate tanak podsmijeh i fini prezir.

Ja sam uspio toliko da me prime kao bezazlenog malo nastranog prijatelja, i naučio toliko da razaznam pravu namjeru u poplavi vještog govorenja i učtivog slušanja. Arhiva centrale mi je svjedok koliko sam postigao, a samo bog i ja znamo po koju cijenu.

Margaret,

ja živim s tim i takvim svijetom, i najednom, nakon jedanaest godina tuge i pomrčine, u trenutku kad su mi

i vjera i ambicija i osjećaj dužnosti gotovo na izmaku od umora i očaja, dolazite vi, lijepi, zračni, vedri da mi za četiri dana, za samo četiri dana učinite život boljim a ovu dobrovoljnu robiju podnošljivom.

Jedanaest godina!

Možete li pretpostaviti šta za mene znači, nakon jedanaest godina neprekidne napregnutosti, gvozdenog režima nad sobom i čemera u sebi i oko sebe da imam pred sobom cijelu noć s vama...

izvinite,

opet mi se čini da neko nezvan trapa oko naših vrata. Ne, u redu je! ipak — sješću pored vas na naslon fotelje i poljubiti vas... dajte usne! Mmm!

Hvala, Margaret.

Hvala vam i dajte da vam i ručicu cjelivam.

Uspio sam izvući iz nje opruge opreznosti. Bila je već razdešena meka žena koja vjeruje, sagovornica toliko zaboravna da nije primjećivala kako su joj koljena ružno rastavljena, i da joj se po krilu bijele mrve suhog kolača. Imao sam je već na blagoj svilenoj uzdi. Sad je trebalo privući je u oblast gdje će se početi osjećati kao nezaštićeno ljudsko biće kome treba podosta vremena da se ponovo naoruža refleksima i štitovima profesije.

Dosta dobro sam vladao mimikom i glasom i ređao joj primjerke grimasa iz udžbenika o ponašanju čovjeka kakvim sam se želio predstaviti. Očigledno, propadala je na ispitu iz svoje magistarske teme. Bila je suviše žena da bi se mogla uzdržati od povjerenja.

Opet sam sjeo pred nju i među svoje dlanove stavio njenu vlažnu toplu šaku.

Margaret,

draga Margaret,

u ovih jedanaest godina, između dva zadatka, u osami koja je znala da traje nedjeljama i mjesecima, naučio sam

da se osjećam, da se vidim, da se danima gledam kao obično malo ljudsko čeljade,

građanin bez podrške ijedne kaste ili organizacije, bez velikog cilja i bez zabluda o svojoj izuzetnoj ulozi,

i, da znate,

ja to vrlo često i jesam,

ne čudite se što to govorim, ostajem ja i dalje sve ono što sam, muškarac, sveštenik našeg zanata i tako dalje, ali —

s onog stanovišta malopređašnjeg, hoću reći iz žablje perspektive čovjeka kao žitelja, brojke u spisku, živog tijela kog je neka majka uzalud rodila, iz te perspektive svijet izgleda stravično zanimljiv.

Dajte, pokušajte i vi koji časak da budete ono što jeste van profesije i obzira časne gošće u muškoj hotelskoj sobi, pokušajte me samo pažljivo pratiti, vidjećete, biće vam interesantnije nego da vam pričam krimiće s periferije naše profesije, a osim toga, samo tako ćete dokraja shvatiti šta znače one moje riječi o uzbuđenju što sam vas sreo... šta vi značite... nakon jedanaest godina tamnovanja u ovoj nesrećnoj tužnoj zemlji.

Dakle, Margaret,

da postavimo prvo pitanje — zapravo, ko smo i šta smo?

Možda bi lakše i bolje bilo da se upitamo — gdje smo? Gdje smo mi koji smo uvjereni da smo superiorni nad svijetom koji je pod našom stalnom paskom. Zamislite da smo ono što mi se tako često čini da jesmo — da smo mi u stvari jadno nemoćni objekti neizdržljivog sveprisutnog uhođenja sa svih strana, iz svih uglova.

Mi smo, u stvari, neprekidno pod nečijom prismotrom. Ako ne tuđom, a ono svojom. Nije li nam sva etika građena na uhođenju samih sebe da bi se preduhitrila divljina u nama i mi se održali kao društvo, umjesto da propadnemo kao dželep ili krdo. Pa cijenu te kolektivne oplemenjivačke mentalne kastracije plaćamo gubljenjem dragocjenog spontaniteta, gubitkom koji će ljudsku vrstu pomoriti neurozama i paranojama.

Zatim —

da li vam je poznato da je turski zapovjednik mornarice u petnaestom stoljeću Piri Reis imao geografsku kartu koja je mogla biti izrađena na osnovu snimaka ili pogleda dostupnih samo avionima ili sličnim letjelicama koje dopiru do i preko deset hiljada metara visine? Ta karta je daleki i nedorađeni prepis staroegipatskog ili feničanskog originala. Ili — također duplikata, u kom slučaju postavljam pitanje — a čiji je original?

Ko je i kakvim tehničkim sredstvima, prije pet ili deset hiljada godina, plovio po svemiru i snimao? Eto, recimo, na toj Piri Reisovoj karti između ostalog je naslikan i Antarktik, bez leda, s planinama, poljima, rijekama... Doskora smo se smijali zabludi. Međutim, najnovija istraživanja Amerikanaca, Engleza, Francuza i Japanaca na Antarktiku potvrđuju... Margaret, potvrđuju svaki detalj Piri Reisove karte. Neko nas je snimao prije nego što se Antarktik prekrio ledom. Znate li kad je to otprilike moglo biti?

E sad, pitam ja vas, ko nas je prije toliko hiljada godina snimao? Na kom stepenu razvitka su sad ta — tada toliko sposobna bića? Da li nas posmatraju? Da li nas uhode? Šta smo mi njima? Zamorčad na kojima ispituju viruse gripa ili psiho-neuro-fiziologiju kolektivnog ludila kao što je rat? Ili smo mikroskopski sitni plesači kojima se u epruveti priređuju oluje, zemljotresi, poplave i pomori da bi ta gospodska bića lakše vladala stihijom svemira? Nisu li anđeli, zmajevi, vile, čardak ni na nebu ni na zemlji, bogovi s ljudskim likom, samo traljavo pamćenje davnih gostiju iz svemira?

Pridružimo se skepticima koji sve to poriču izbjegavajući napor da savladaju komoditete svoje drage tromosti ili zatvarajući oči da ne bi morali priznati stravu. Povjerujmo prizemlju činjenica očiglednih i za dremovnog čitača novina poslije ručka! I tu, Margaret, čeka vodopad pitanja.

Znate li vi koliko se ljudi danas u svijetu profesionalno bavi uhođenjem? Znate li vi koliko i kako straho-

bno grdna sredstva stoje njima na raspolaganju? Znate li vi — koliko organizovano uhođenje kao što su policija, tajna služba, diskretni biroi, ima uticaja na vlade, vlast, na politiku koja je sudbina nas stanovnika, vas i mene, nezaštićenih, usamljenih, nas — birača, potrošača, zaposlenih najamnika, malih ljudi koji od malog žive?

Nadošao sam na to da su ti jezivi, nevidljivi a sveprisutni organizmi jedno od oružja sile da se održi, nasilja da se produži, prevaziđene prinude da se odupre vlastitoj dijalektici rastakanja na tolerantnije forme organizacije društva. Čak i kad služe odbrani, opasni su, jer iz tmine svoje diskrecije lako zaskoče svom gospodaru za vrat.

Pa —

valjda vam je bar djelimično poznato dokle su ti obavještajni i kontraobavještajni organizmi stigli angažujući maštu, nauku, hrabrost i ljudski napor!

Margaret, ako ste ljudsko biće s dnevnim brigama, šta mislite šta vam preostaje? Ne, ne, nisam ja za defetizam. On je lukavstvo poraženih. On je moda lukavih koji ipak, djelićem svijesti računaju da neko neće sjediti skrštenih ruku i da će izvući kola iz gliba.

Nama, vama i meni, i milijardama sličnih kad se osjetimo bićima, a ne gorivom jedne profesije, preostaje samo nada.

O njoj bih da vam kažem. Ne mislim ja na nadu — fatamorganu izbezumljenih očajnika, nego na nadu koju podupiru logika i argumenti čvršći od takozvanih tekućih činjenica. Jer, otkako je pomrčinu čovjekovog mozga obasjala prva misao, do dana današnjeg, čovjek se, u stvari, nalazi u istoj poziciji prema silama koje mu prijete uništenjem. Naoko slab, zbunjen, zaprepašten, paralisan. A na kraju — jeza prođe, a on još brojniji i vještiji nastavlja svoj put. Iz svake katastrofe, od Nojeva potopa i inkvizicija — vjerskih, upravnih, ideoloških, do kolonijalnih masakra, svjetskih ratova, do napalma i nuklearija, on jauče, povija se, mre, jauče, pjeva, i izlazi iskusniji, izdržljiviji, i kraj svih zala i užasa prekoračio je,

to jest, Margaret, prekoračili smo, hvala bogu, broj od tri milijarde. Ona prva misao dlakavog bijednika narasla je do moćne svijesti čovječanstva da je svaka nesreća, zajednička nesreća i svako nasilje, nasilje nad svima. Znate li vi kolika je ta naša sila?

Smatram da je nada energija istorije. Ljudi su njena djeca i njena izvorišta.

Eto, to sam htio da vam kažem. Vidite, koliki sam optimist i kao onaj... drugi, onaj usamljenik, sabijen u izbu svog samovanja. I vi, ako nikad niste osjetili da ste to... ako nikad niste bili sami i osjetili strahobu osame, bićete, život će se pobrinuti, to je sigurno... Ja vas molim, ma gdje bili i ma kako se osjećali obeshrabreni, imajte u vidu da jedan čovjek, u dalekoj zemlji Bosni misli na vas i da će vas uvijek rado raširenih ruku...

ah, izvinite, dugo predugo govorim. Hvala vam na tom divnom povjerenju i na toj suzi, Margaret.

A sad bih s vašom dozvolom, naravno, mogao dovršiti ono što sam započeo o Bosni, o sebi, priznajem — s taštom namjerom da bih izazvao vašu samilost, da me se sjetite kad se tamo kod naših odmorite od puta, kad po pamćenju stanete tražiti imena i likove privrženih prijatelja. Budite sigurni, ja ću tada misliti na vas, ja ću, u stvari, stalno misliti na vas, Margaret.

Oprostite, nisam imao namjeru da vas toliko ražalostim. Popijte malo vinjaka! Ne žalite mnogo mene, ja sam ipak...

čekajte!

ovo tapkanje ispred vrata nikad nije bilo tako često i sumnjivo, jedan časak, molim, odškrinuću vrata,

oo,

zaboga!

Margaret,

jedan od dvojice u hodniku je policajac, Margaret draga, gdje ste pogriješili? Analizirajte brzo sav put od granice dovde, s kim ste razgovarali, zaboga,

Margaret,

brzo,

Ali — za analize nemamo vremena. Možete li me pratiti? Imate li pištolj u tašni? Ja ću naprijed, pucaću, važno je da vi prođete... Margaret!

Ne! Kasno je.

Ima jedan izlaz. Samo jedan izlaz. Zovite vašu osnovnu vezu, neka vas on izvede, Margaret, zovite ga neka on nešto učini,

ne,

vaš glas čekaju u zasjedi, ovaj telefon je sigurno pod kontrolom, ja ću, na me vjerovatno ne sumnjaju, dajte brzo tu adresu, ako ne uspije, ja ću pokušati da se provučem ili probijem,

ne, neću vas ostaviti samu, ne bojte se, ali — dajte vezu, ja hoću da v a s izvučem, ja hoću da vi živite, Margaret,

dajte brzo,

zvaću iz prve javne govornice,

ko je on?

Kako?

Matijašević? Komercijalni u predstavništvu »Refaga«?

Vrlo dobro!

Matijašević iz »Refaga«?

To sam pretpostavljao.

Gospođice Margaret, to jest gospođice Irina Brener, imam nalog da vas lišim slobode. Čujte, ako se ne osjećate dobro, izvolite čašu vode! Ili, bolje je, popijte čašicu vinjaka naiskap.

Da, da, šta možemo! Spremite se polako. Ne pokušavajte nikakvu glupost! Prozor je za večeras zakovan. U hodniku su tri izvrsna džudista iz bezbjednosti.

A ja...

ja sam vam dužan objašnjenje. Ja nisam Ludvig Hober na koga vas je vaša centrala uputila. Hobera smo nedavno uhapsili. On nam je rekao za vas. Ali nikako nismo mogli da dokučimo ko je taj koji stoji iza rada i rasporeda aktiviranja vaših punktova ovdje. Sad znamo. Hvala na neopreznosti, gospođice Brener.

Molim vas, dakle, obucite se! Vi ste uhapšeni.

*

Šta je, sine, što se vrtiš tako nervozno?

Šta je?

Muči te to što satima spokojno sjedim i pijuckam gidu, a ovamo po ladicama — mrtve glave? I t a Margaret, dakle, gospođica Brener? Jeste, pa šta? Uhapsio sam je, misliš da sam se zbog toga radovao? Budalo, ja sam se umjesto nje stidio što sam Evropljanin. Htio sam da odem, da sav dalji postupak prepustim drugovima koji su u hodniku čekali moj zov.

A ta ista Margaret, sama mi je pomogla da se održim.

Čim sam joj spomenuo njeno pravo ime, shvatila je šta se dogodilo. Nije pala u nesvijest. Nije ni poblijedjela čak. Samo me gledala, gledala, gledala. Onda je ustala, koraknula i rekla:

»Čestitam. Samo je prava sirotinja mogla odigrati takav aristrokratizam. Varvari! Lukavi varvari!«

Mislio sam da će me ošamariti. Ali se vrnu naglo i sruči u naslonjaču. Bez glasa, bez suza tresla se od srdžbe, od mržnje, od straha.

Ja varvarin, je l'de, a ona plemenita Evropljanka, a ja . . .

ma daj, što buljiš u me?

Ja sam uživao kao pravi varvarin. Umjesto da prekratim muke osjetljive gospođice, počeo sam govor, sladostrasno.

No, no, gospođice Brener, žena vaše profesije ne bi smjela tako brzo da popusti. Ja vas do određenog stepena žalim. Vas su gurnuli u zločin. Gurnuli vas na put na kome su padali asovi, ah, s kakvim smo se majstorima sretali, gospođice Brener, pa vi ste zaista naivni kao ovčica. Mora da nešto nije u redu s pameću vaših poslodavaca kad i tako nevješte šalju ovamo.

Ne, strijeljati vas neće, ne vjerujem, naše zakonodavstvo poznato je po blagosti, ali ćete morati reći sve što

znate. Pa kad izađete, ukoliko dotle sebi od sramote ne prerežete vene, imajte u vidu nekoliko činjenica.

Od Kotromanića do danas, gotovo cio milenij nasrću na ovaj dlan zemlje radoznalci sa svih strana svijeta, uhode svih boja i stepena sposobnosti, od prerušenog mletačkog izvidnika do vas, gospođice Brener, i svi vi htjeli biste da Bosni pretresete njedra, da joj razorite krvne sudove, drob da joj prevrnete, a da biste je mogli... šta?

Pokoriti?

Pa zar se već niste ubijedili da smo skuplji okupirani nego kao slobodan i ravnopravan partner?

Imperijalna hipokrizija i s istoka i sa zapada dogmatski neuko pojednostavljuje nas kao objekt svojih planova. Ali nasilje nema ključeva za naše kapije... Naše šifre su mu neodgonetljive.

Dobro, dobro, pristajem, sačekaću, promijenite i suknju i bluzu, gospođice Brener, napolju je svježe, a vi ste lako odjeveni za nemilu bosansku noć.

Ne pokušavajte sakriti ta dva pisma, ona su već na vrijeme filmovana, imamo ih u vašem fasciklu koji je otvoren, otkako ste prešli granicu!

Vi... vi ste tuga od poimanja, vi tako žalosno izgledate, meni vas je, kažem, do određenog stepena zaista žao, gospođice Brener, i tješi me samo to što naši zakoni zaista razlikuju zavedene od zvjerinja...

Gotovo?

Drugovi, uđite!

Ovo je Irina Brener. Vodite je! Budite pažljivi!

Margaret je maleno ime na golemom spisku onih s kojima sam se sam ili u ekipi sukobljavao. Aj, kakvih je zvijeri i kakvih majstora nasrtalo! Ali, eto, nje se uvijek prije sjetim i bolje sjećam.

Vrati tu fotografiju! Ne moraju očevi odgovarati na sva sinovska pitanja. Na neka se vi sinovi morate dosjetiti odgovora vlastitim životopisima. Tako ćete bolje shvatiti nas i lakše razumjeti svoje potomke. I naučiti i sebe i djecu svoju da nije sve ni u glasnoj riječi i jasnoj ocjeni i da ima užitaka i u šutnji i u nedoumici.

Eto, to je to simpatično lice s fotografije. Simpatično, da. Jer, kad bi neprijatelj bio toliko glup da se odmah iskesi svom svojom ružnoćom i svirepošću, svijet bi mogao mirno da spava. Dvije trećine pobjede donosi prepoznavanje neprijatelja. Ali, on je toliko svještio perfidiju da je žrtvi često varka uvjerljivija od istine, a beznađe obrazloženije od nade. Nadam se da ćeš se i ti kao građanin ili vojnik sresti s tim dušmanom, oko u oko. Vidjećeš tada da u gnjevu ima zadovoljstva, i u mržnji plemenitosti i u strahu razloga za ponos, pod uslovom da braniš život od smrti. A smrt nije smrt ako je ulog u život.

Eto, tako! Hajd', zdrav si sine! U tvoje zdravlje!

»... u vezi sa vašim zahtjevom da se na rekonstrukciji operacije Stivenson angažuje i penzionisani službenik UDB-e drug Abid Morlak, smatramo potrebnim podsjetiti vas na sljedeće:

Abid Morlak kažnjen je najstrožom partijskom kaznom a zatim penzionisan po kratkom postupku.

Od prestanka službovanja, Abid Morlak živi na selu. Odbio je bilo kakve kontakte s drugovima iz službe koji su bili pošli da ga posjete. Svojoj supruzi Rahimi ostavio je stan i namještaj, a sobom ponio samo nešto odjeće i oružje. Kad je supruga pokušala da ga vrati kući u grad, otjerao je. Živi sasvim sam. Često noću, s karabinom o ramenu, luta po planini. Ne vjerujem da bi pristao da pomogne našoj službi u bilo kom poslu, pogotovu ne u rekonstrukciji operacije u toku koje je morao napustiti službu. On smatra da je služba teško pogriješila prema njemu. Ne vjerujem da je moguć bilo kakav pristup Abidu Morlaku.

Smatramo korisnim podsjetiti vas na naš detaljan izvještaj o operaciji Stivenson iz koga se može

vidjeti da li je uopšte potrebno konsultovati Morlaka. Ukoliko insistirate na tome, tvrdimo da nijedan naš službenik nije u mogućnosti nagovoriti Morlaka na saradnju. Jedina nada su Morlakova supruga drugarica Rahima, drug Pilavija ili drug Turpija...«

Nisam te očekivala, Pilavijo. U većine vas takozvanih drugova, ljubav prema drugu hrani se njegovom funkcijom. Kad tog druga nesreća ili penzija izbace iz sedla, vi se razbježite kao gamad s mrtvog.

Vidim, ne poričeš. Znači, spremio si se za dugo i strpljivo slušanje. Pretpostavljam da su te oni iz sekretarijata poslali da me nagovoriš. Treba im Morlak.

Morlak neće pristati ni na šta.

Sram vas bilo!

Šta je, što se smiješ? Morlak je možda izvršio samoubistvo, ja hoću da poludim... a ti se smiješ!

Šta kažeš?

Na Ilidžu?

Kakvu sad Ilidžu? Šta je tebi? S tobom da ručam? Znači, nisi došao da tražiš susret s Morlakom?

Lažeš!

Majke ti?

De, pij tu kafu!

Da izađemo? Ali... ja tolike godine nisam izlazila u kavanu. Ne znam više ni kako izgleda. Zašto ti se žuri? Čekaj, pa ja nemam ni haljine za izlazak. Pantalone i tene? Pa ti si lud, majke mi.

Ako ćeš sačekati pola sata, možda ću i uspjeti da od sebe ovako zapuštene učinim nešto. De, ti pij kavu, eno konjak ti je ondje, sad ću ja... Bože!

*

Nemoj više da mi hvališ izgled. Znam koliko sam poružnjala. Koža mi je suha i opuzla. Ne sjećam se više kako izgleda udvaranje. Ne udvaraš? Ali, ti se oblizuješ motajući se očima oko mene, sram te bilo, pa ja sam udata žena, svejedno što me on napustio. Ti si uvijek bio takav. Svaka žena jatak legla je s tobom makar jednom. Je li to bio tvoj metod vezanja naivki uza se? A ona drugarica potprašila te dobro! Mislila sam, strijeljaće te... Kako si se izvukao?

Udvaranjem?

Kome?

Sekretaru Oblasnog?

Hahaha!

Ne, ne popravljaj mi dugme na prsima, ruke sebi, znam ja to drugarstvo nemirnih ruku. Eh! Oprosti, moram da se branim, žena mora stalno da se brani. Ona je neprekidno ugrožena. Čak su i muška laskanja napad na nju. Sve dok žene rađaju i rintaju i vole i bivaju privržene iz straha za sebe i porod, sve dotle je i jednakost nepravda za njih. A kamo li ovaj užas. Šteta što Marks nije bio žena. Proleterske revolucije zavodile bi matrijarhat.

Smiješ se, dabome. I ja bih da me ne hvata ovaj grč u utrobi i u vilicama. Još nisam prevladala užas. Naspi mi, molim te, još jednu čašu. Vino me grije, razvezuje mi jezik, osjećam se komotnije, uspostavljam nekakve niti sa svijetom, niti davno pokidane. Kao da više nisam sama. Da li zato i drugi traže uvijek još jednu čašu?

...kad sam vas uz rat upoznala i spoznala koliko vas ima, i kakvi ste zdravi, bijesni i oholi

da bi i na nebo udarili,

mislila sam, bože, srećne li zemlje s ovakvim momcima, pa ovakvi će brda šakama preturati, za starost neće znati, jer već su vječnost za rogove uhvatili i sebi podredili, zemlja će se uz njih mladošću najjedrijom nadojiti, i s njima cvasti i pjevati,

kad ono — grdna rano!

momci se polako rasturiše po bolnicama i kancelarijama, po penzijama i provincijama, po forumima i usa-

mljenim vilama uvijek spuštenih zavjesa, ublijediše, ućutaše, iskopniše, nasamo svaki sa svojom boljkom. Ne znam da li se to oni prije vremena potrošiše, ili im mir, kuća, sokak, položaj, namještaj, zastriješe ono ka čemu su nekad stremili — zbijeni, krepki i raspjevani.

Njihovi nasljednici ih ne poznaju ili ne mogu da ponove njihovu mladost. Ili je krivo vrijeme — godine nerodne svecima i junacima.

Ne, nemoj tako, nego... nemoj krivo shvatiti, voljela bih da me zagrliš, ali taj svijet... ti obziri... Morlak i ja smo posljednjih godina bili toliko odvojeni od svijeta da mi za jedno obično — dobar dan! treba napor čitave pameti...

Mog Morlaka je otrovao strah. Šta li sad radi sam u planini?

Strah.

Da, da.

Ničeg ovozemnog nije se bojao. A ja znam da je bolovao od podzemnog i njemu neobjašnjivog straha.

No, čašu!

Živjeli!

Osjećam pletivo mirisa što se usukuje oko mene... žalfija, miloduh, koštan iz kukuruza, otkud sad koštan? Ne, to zobov strnjik zamire na žezi. Bože, otkud sad najednom ti mirisi bilja kojeg tu nema? Prepoznaju li to oni mene, pa mi se dodvoravaju u naviljcima? Kao nekad, kad mi nije padalo na um jesam li muško ili žensko, kad sam se grozila gledajući kako se ovnovi propinju na ovčice. I kako se ljudi cerekaju pomažući ždrijepcu da opase kobilu.

Još sam rasla s vrsnicima, s njima uz vatru ležala, kupala se gola s njima golim... eto tada sam prijateljevala s mirisima, jasno ih razlikovala, brzo prepoznavala,

pozdravljala ih kao stare ili mlade susjede i suseljane. Evo ih opet, doduše drukčiji su, opterećeni nečim. Vlagom ili godinama?

Radila sam u Alage za hranu, za jednu preobuku i stotinu dinara godišnje. Spavala sam s ovcama, s njima rasla, igrala se s njima — žena, išla im na sijelo, zvala njih na svoje izmišljene svetkovine, saopštavala njima rijetke seoske novosti, one meni kazivale svoje. S ljudskim bićima viđala sam se rijetko jer čoban najamnik nema mnogo vremena za njih. A i inače seljak priča više s konjima nego s najamnikom.

Kad bi prodali ovcu radi poreza, ili zaklali ovna za pastrmu ili jagnje za mito finansu, ja sam s ovcama dugo plakala, kao što sam plakala za mojim ocem. Njega su namrtvo pretukli žandari kad je s Morlakom krijumčario duhan, pa je do nepun mjesec umro gušeći se u krvi iz pluća. Za majkom — nisam. Ona se odmah preudala u Posavinu i odvela dva moja brata. Otplakala sam svaku ovčju nesreću kao i svoju.

Dok sam bila dijete, Alaga me samo tukao i izdirao se. Kad zađoh u četrnaestu, on presta da me bije za svaku sitnicu, poče da me sačekuje na osamku da bi me pljesnuo, znaš već kako to stariji seljaci rade. Ili da me s leđa uhvati preko trbuha i povuče sebi među noge.

Alaga nasrne, ja se nekako otmem i pobjegnem u ahar. Alaga oblijeće spolja, zove, pokušava da provali, moli, nudi dvobanku, nudi nove dimije, kune se da će otjerati ženu ili je otrovati, a ja ćutim iza zakračunatih vrata, ja znam kad mirisi u svojim dubinama nose kišu ili ljepotu, tako isto znam šta se valja u dubinama ljudskog glasa. A njegov je bio natopljen ružnim i opasnim namjerama.

Onda se on rasrdi, spodbije gunj i otrči ciganki Hankiji u Dolove, a Hankija je primala muškinje za dvije kile pšenice ili tri kile kukuruzna brašna ili za pet dinara, a žandari i finansi mogli su besplatno.

Ne ide ti na nerve ovo moje čavrljanje?

Da mi je kako da ne mislim na mog Morlaka i njegovu nesreću, da mi je da izbjegnem. Bila sam toliko

godina opsjednuta njime. Sad kad pokušavam da se vratim sebi, iznenada vidim, ne mogu. Ja nisam ja. Ko sam ja?

Pamtim neku djevojčicu, navodno — sebe. Znam sve o njoj. U njeno ime govorim u prvom licu. A između nje i mene nema doziva. Ona krenula svojim putem, ja svojim. Želim da se sebi vratim, da se oslobodim te more Morlaka, da budem opet ja, pa da kao veseo sabrat i saputnik stanem uz njega i pomognem mu, da mu vratim... mom Morlaku,

ali — ja eto, opet o njemu. Neću više. Hoćeš li da čuješ još o meni — onoj čobanici koje više nema?

Paa... tako...

Od sukišice i vjetra sakrijem se pod grm, pod avdovinu, od duga vremena namamim najdraže jagnje, namamim ga tepanjem, pa mu zakopam prstima u runo među plećke i podvučem ga zadnjim krajem sebi pod dimije. Ono se umiri među mojim butovima, grije me, miruje, samo mu repić mrda i škakljivi me odozdo, a ja ga, kao bezobraznika tobože, bijem po uhu... Ponudim mu mokar list avdovine, ali on gospodski odbije. Protrljam list, omekšam ga, primirišem,

fuj,

zaudara na Alagu. S mržnjom pogledam u krošnju, u ružne, kopljaste, nazubljene listove i korim naglas —

sram te bilo, zelena avdovino, dato ti da rasteš uz oplošća i na proplancima kraj šumskih putova, ljudima nadohvat, okitilo te takvim bijelim cvjetovima da opijaju kukce i prolaznike, a ti... pih! I nisi ni za što drugo nego da stabljikama i lišćem iz seljačkih soba razgoniš miševe, stjenice i drugu gamad. Ružno ti lišće, ružno s tebe kaplje kiša, ružna ti dužnost. Neću s tobom da prijateljujem!

Pređem pod staru jabuku divljaku. Još joj je vrh stabla ranjav, još se nisu otkinule mrtve polomljene grane koje je gladan medvjed pokršio. Razgovaram s jabukom i tješim je — oporaviće se, ozdraviće. A ona meni jadi na medvjeda i gladne čobane.

S daleke glavice ojče Muharem i doziva me, a ja samo mrdnem desnim ramenom, neću za inat da mu se javim. Jer, ako odgovorim, doći će s ovcama, sješće kraj mene, sjediće do podne, a kad moradne natrag, moliće da raskopčam bluzu, pokažem grudi i dopustim da me podoji. Mati mu je umrla na porodu. Mada je bio najbolji među ljudskim bićima, ne bih ni njemu tog dana dozvolila da primakne usne mojim bradavicama.

Šta kažeš?

Pa ti si, Pilavijo, bogami, bezobrazan. Ne pričam ja tebi o sebi da bih ti sad svrnula te lukave oči na se sadašnju. Ja sam udata žena. A ti bi sad da provjeriš jesu li mi prsa još kao u čobanice. Ta, idi, molim te. A šta ako jesu?

Jesu.

Paa?

Ali to je za te, udbovski rečeno, zabranjena zona, hahaha!

Eh, nisam se nasmijala, ima — mislim, dvije godine. Naspi mi još jednu čašu!

Tako danas, tako sutra.

Te godine kad je Alaga počeo nasrtati, počeli su i momčići da se zalijeću na me. Branila sam se noktima, a ponekad isukivala čobansku čakiju.

Tebe još nije bilo.

Uspjela sam do sedamnaeste da me ne povali ni Alaga ni koji drugi siledžija iz bogate Vranovine. Išla sam za ovcama bez straha da ću u naramku ponijeti kopile.

Sjedim na livadi, oko mene zuzuka sitan svijet mušica, jedne se igraju, druge odmaraju, treće pribiru hranu, baš kao seljaci, samo bez njihove zlobe i grubosti. Svakoj zuk razaznajem i za svaku imam ime. Uokolo debela brda kao polegli volovi. I što duže u ta brda gledam, sve više

mi se čini, ako ustanu na popodnevnu pašu, i vide me, vijaće me, vitlati strašnim repovima — kotlinskim vodama, zapinjaće grebene, svoje grbače, kao ogromne lukove, frkati na me gromovskim ognjem iz nozdrva, izgnječiće me trbusima — nadutim stranama. Osjetim, treba bježati, bježi mušice, vičem sebi. Pa se opet tješim i najzad smirim, nisu to volovi — nemani, nego ćilimi što sam ih ja nekad davno, prije nego što sam se rodila, počela tkati i po njima utkivati bukve, hrašće, smrečanje, kuće i putove, pa mi se moja rađevina otela iz ruku i pod nečijim urokljivim očima nabujala i prelila se preko mojih tkačkih stanova u nedogled. A ja se izležavam u toj ljepoti, širim noge i ruke preko sveg tkanja i moćna sam i golema i niko mi ništa ne može.

Pa sam opet sitna mušica,
bježi, mušice — vičem,

zatući će te oni volovi u zemlju, kad se pridignu i u zbijenom bijesnom dželepu zatutnje na pojilo. Smiri me, drago nebo modro, kao kabanica mog oca kojom me pokrivao kad me jednom vodio u varoš na vašar. Ja se umorila i pod orahom kraj puta legla njemu u krilo. On me zašuškava i miluje po tjemenu. Vašar sam zaboravila, ali kabanicu i njegov dlan nisam. Između neba i kabanice nije bilo razlike. Povremeno samo, kad bi se nebo natuštilo i rasrdilo. Ali sam ga lako pravdala. Pa, ni njemu nije lako nebovati. Kakav je naopaki život, čudo je da ono smogne vedrine i za jedno ljetno popodne.

Dozrijevala sam i sve mi je bilo teže samoj. Da nije bilja, mušica, ptica i ovaca, izludjela bih od tišine. Ili bi se grlo zatravilo i zaboravilo riječ, a naučilo samo na blejanje, kliktaj ili krik.

Zaželim se živa čovjeka. Satima se propinjem, vrat istežem, hoće li se pojaviti koja čobanica, ili stara Hana — da joj naberem ljekovitih trava, ili bar Muharem. Dojadilo mi u ovcama prepoznavati seljane i divaniti s njima. Čak i Alaga da se pojavi, ne znam da li bih se više plašila njegovog dolaska ili odlaska.

Ispod svih tih nestrpljenja i iščekivanja, ljuljao se dubijan čežnje — neće li naići neko mlado muško, ali iz

kakvog dalekog boljeg svijeta, pa da sjedne preda me i za zdravlje upita mene, a ja njega. Otrpjela bih, tako mi boga, i poneki bezobrazluk, ta šta sam nešta i od ružnih i od mrskih pretrpjela, majko moja! samo neka naiđe, neko s modrom kabanicom kao u mog oca, ali mlađi.

Krupnjajući i dozrijevajući sve češće sam mislila na oca i na njegovog nesrećnog prijatelja Abida Morlaka, mislila, a ne znala da ga tim mislima dozivam.

Pošto dugo nisi bio u mom kraju, moram ti vratiti sliku Pobrđa i Vranovine, da bi me lakše pratio u kazivanju o onom svemu što je prethodilo tebi.

Vranovina, to su pitoma obrežja koja visoke bregove Pobrđa svode u ravnicu. Oku gladnog brđanina ona su prelivena zlatom i tankom maglicom — dahom rodnih masnih oranica. Vranovljani su od obilja mahom vedri, obijesni i površni. Pjesme su im brze i bezobrazne, jer imaju sve što podatna zemlja i blagonaklono nebo mogu pružiti. Nama Pobrđanima, s tamnom planinom nad glavom, preostali su samo dobra voda, bistro oko i ponos. A ponos nam je sačinjen od zavisti, od sujete, od svega onoga što siromaha čini naoko mudrijim i sporijim, a, u stvari, nepovjerljivim, škrtim na riječi i bržim na svađu i nož. Vranovljani nas potcjenjuju, ali nas se boje. Mi njih preziremo, ali im zavidimo.

Naravno, iz svega ovog izuzimam Pobrđane — vranovljanske najamnike. Oni su bliži stoci nego ljudima. Oni su ispod svih mjerila i načina odnosa Pobrđa i Vranovine.

Žitelji četiri najjača vranovljanska sela nose nadimak Unđuri. Da te podsjetim, najbogatiji među njima bili su Adem i Omer Ibiš. Moj gazda Alaga bio je negdje valjda osmi po bogatstvu i deseti po ugledu. Svijet se najviše bojao Adema. Nije bilo noći da u njega nije konačio finans, žandarski narednik, kadija, oficir, bogat trgovac. Svakoga je Adem srdačno prihvatio, udobrovoljio, savio i u mlađeg a neiskusnijeg sagovornika pretvorio.

Unđuri su potomci nekadašnjih bosanskih spahija u Madžarskoj, u Unđurovini — kako se to u nas kaže. Bio Unđur visok ili zdepast, star ili nedozreo, svetac ili lopov,

svaki je bjeloput, kicoš, vješt slatkoj riječi i lukavstvima smiješka.

Žene se samo bogatijima od sebe. Kćeri udaju samo u varoši. Ponekad neki mimo volje roditelja ujagmi svježu Pobrtku. Nevjesta ubrzo ublijedi od teška rada i česta poroda. I vesela je samo kad nakićena, u pratnji muža ili svekrve, pođe majci u pohode. Ako kad pođe.

Ponekad, u deset-petnaest godina zaleti se jedan Pobrđanin i otme bogatu Vranovljanku. Njeni ne idu u potjeru, ali nastoje da je isključe iz nasljeđa i zaborave. Pobrđanin prijetnjom ili prijevarom uspije da izmami koji dunum zemlje, ali mora da ga proda opet nekom Vranovljaninu. Ono malo novaca od prodaje utopi se brzo u beskrajnoj i nesavladljivoj oskudici posnog brda i šikare. Pa Pobrđanin živi i dalje go i bos, zavidan i gord.

Ja sam bila Pobrtka u najmu kod Vranovljanina Alage. U Pobrđu nisam imala ni roda ni imetka, jer je mati prodala ono malo što smo imali i sakupila nešto miraza za svoju drugu udaju.

Začudo, ništa me nije vuklo Pobrđu. Ja sam češće gledala niz drum iščekujući dragog oca s modrom kabanicom. Moja sreća mogla je doći samo odnekle izdaleka, iz nekog drugog svijeta, mislila sam, čvrsto uvjerena da takav svijet negdje postoji, da su u njemu najamnici bolje plaćeni, da s domaćinima zajedno za jednu sofru sjedaju, u istoj kući spavaju, i kad se umore, prilegnu u isti hlad i divane o poslu, vremenu i susjedima.

Jednom mi rekoše da je bio rat i da će doći druga vlast. Nisam znala šta je to, nije me zanimalo, jer to, očigledno, nije bio posao najamnika kao što sam ja. Ali sam brzo i žestoko naučila.

Tjerala sam volove s prvog popaska kroz selo. Pred mejtefom, koji godinu nije radio, sjedili su ljudi u uniformama, razuzureni, bez kapa. Mejtefska vrata bila su

otvorena. Čuo se neko iznutra kako pjeva radeći neki ritmički posao. Prođoh na drugu stranu sokaka da budem što dalje od njih. Bojala sam se uvijek uniformisanih ljudi. Oni su mi ubili oca, a njegovog najboljeg prijatelja Morlaka odveli na robiju da tamo skonča i istrune. Ipak, radoznalost mi baci vid prema njima. Poznadoh dva siromaha Pobrđanina. Četvorica su bili nepoznati. Pobrđani dotle nisu imali ni opanaka. Uniformu su izgleda bili navukli koji dan ranije. Još im je bila ponos i prednost. Ne odolješe da mi se ne jave, ali drsko i bezobrazno kao seoski siromasi koji su se dokopali pušaka i nadmoći. Ne rekoh im ništa. Volove s popaska vratih uokolo preko neograđenih ledina. Sad sam neometana mogla vidjeti kako jedan stranac i jedan Pobrđanin više nakinđureni raznim oružjem nego naoružani, pojahaše konje i odjuriše prema planini.

Istjerah ovce na pašu. Leškarila sam, pjevušila, plela džemper, igrala se klupkom, ćaskala s ovcama i ponekad istezala vrat prema drumu neće li živ božiji rob naići da me obraduje riječju ili bar pogledom. Prigrijavalo je, pa su ovce polako naginjale šumi i vodi. Premještajući se za njima i pjevuckajući im, dođoh do Vezirova kamena. Stadoh na najvišu njegovu klikuru gdje se legu zmije i jastrebovi. Raširih ruke da izmjerim širinu planina preda mnom. Dolje poda mnom brzala je Vranovljanska rijeka otimajući se dubokom a tijesnom koritu.

Tad vidjeh —

ustaše tjeraju pored vode vezane Srbe seljake.

Dovedoše ih na poširoku kamenu ploču nad virom, odmakoše se od njih, ali prije nego što sijevnu iz cijevi, dvojica odskočiše, proguraše se između njih i dohvatiše se druge obale. U gužvi, vriscima i kletvama ginuli su oni koji su ostali. Za dvojicom bjegunaca požuriše trojica ustaša.

Poznala sam bjegunce. Bila su to braća Arsen i Stevan Anđelići. Kako su se vezani protukli kroz šikaru i doprli do livada u sredini strane, ne mogu da odgonetnem. Istog časa kad bjelasnuše njihove košulje od beza na

lijevoj strani livade, bljesnuše i bajonete na desnoj. Gonioci i progonjeni trčali su uporedo, ali jedni druge nisu vidjeli. Braća su vješto hvatala uzbrdicu. Ali se u vrhu livade pred njima ispriječi visok plot. Valjda bojeći se da ih pri preskoku odozdo ne opaze ustaše, poviše se i pođoše ispod plota udesno. Ustaše se, također, zaustaviše pod plotom, a onda i oni — ulijevo, da traže pogodan prolaz. Za koji časak trebalo je da banu jedni pred druge.

Ne znam zašto, ja iz sve snage viknuh, dovikah Arsena i javih mu da se vrate lijevo, da su ustaše pred njima. Braća me čuše, stadoše, možda su već i vidjeli kape gonilaca, poslušaše me, i trkom, povijeni, natrag. Kao divljač preskočiše u jednom skoku plot i nestadoše u šumi. Više ih ni oštrooki jastreb ne bi otkrio.

Ja ostavih ovce i pobjegoh kući vičući kroz selo — dobri ljudi,

strahota se na rijeci dogodila, potecite, možda još neko ima živ, pomozite, javite njihovim kućama, požurite, ta — nije ljudska glava vrbov kolac da se omladi!

Kad Alagi kazah šta sam vidjela, moleći ga da i on ode na vir, na rijeku, on me bubnu pesnicom među plećke i još izmahnu nogom:

»Krmačo, kud baš šejtan tebe da natenta na to? Zašto si vikala? Znaš li ti šta je to vlast?«

Do ručka sam sjedila skrivena za hambarom tresući se. Poslije ručka potjera me Alaginica da operem kotao, tepsiju, drvene činije i kašike. Tek gurnuh ruku u vrelu vodu, a u avliju uđoše četvorica, ona dva Pobrđanina i dva stranca. Suljkan, Pobrđanin, koji mi se od mejtefa javio, reče strancu:

»To je ta.«

Meni noge obamiru. Alaga stao na kućnim vratima. Molim ga pogledom da me zaštiti. On prestrašen lomi prste i kaže:

»Jest. To je ta, gospodine. Nije moja, bože sačuvaj, u mene je u najmu, na moju nesreću!« Zatim meni: »Što si zabadala nos u državne stvari, rospijo?! Po guzici je, gospodine rojniče, samo oštro! Svijet se u posljednje vrijeme plaho ubezobrazio.«

Svezaše mi ruke i potjeraše me.

Ispred mene protrčavaju djeca, zaviruju mi odozdo u lice da vide jesam li to baš ja, sazivaju se, čujem nove kako dotrkuju, jedni gordo vojnički koračaju pored mene, zaturivši se štapovima kao puškama, drugi kaskaju oko ustaša, nečije rundavo štene koje su valjda djeca napujdala na me, kevće uz moju nogu i zalijeće se da mi zubima grizne dimije, udariti ga — žao mi, da su mi ruke slobodne, uzela bih ga debeljuškastog i nespretnog u naručje...

Žene izlijeću iz kuća, odgone djecu, ali i same nas malo poizdaljeg prate, čujem ih, svaku po glasu poznajem —

ukrala kokoš,
bacila kopile u rijeku,
da nisu u nje našli moje sito
kurva, pare Alagine odnijela
ma, jok, sestro, vidjela pokolj na vodi,
a koga je to ona zaklala na vodi
Allaha ti dželešanuhu, kako je mogla potegnuti oštricom, pa jadni Alaga je nju držao kao svoje čeljade
nije, nije, drugo je,
drugi ubili, ona vidjela
hej, ti zrikavi, odriješi curu, nije ti ona za vrat zajahivala!

Da je bogdo! — kaže jedan varošanin.

Stara Hana viče čerupajući se s jednim od njih trojice iza mene —

ma pustite sirotu, kopilani!

Utjeraše me u mejtefski vrt i svezaše za jabuku koja najkasnije behara. Jedni su zadržavali gomilu kod vratnica. Dvojica su oko mene deverali. Kad mi ruke ostadoše visoko vezane za stablo iznad prve grane, neko reče —

počinji!

jedan od ove dvojice zdera dimije i gaće s mene, a bluzu mi uz leđa nabi preko glave. Drugi mi opsova majku žaleći što me prije nije imao u šakama da mi na brzinu napravi dva Đerzeleza odjednom.

Volovska žila savi mi se oko rebara, motajući se kao zmija željna mlijeka iz mojih prsiju. Trgnuh se. Odozgo se sasu behar po mojoj kosi i golim ramenima. Draga biljka htjela je da me zaštiti.

Vrištala sam, otimala se, izvijala, zvala —

dobri ljudi, ne dajte mee!

ali je žila ujednačeno zasijecala po tijelu, od plećaka do pod koljena.

Nesvijesteći se osjetih da je graju neko iznenada presjekao. Muški glas mirno reče da će zapaliti ustaški tabor u Vranovini ako me ne puste. Žila se splaza niza me, čuh joj pad kao u mrtve zmije. Isti muški glas prijetio je dželatima — ako se koji samo okrene prema meni, vjerovatno ih je puškom držao na nišanu, ako se koji okrene, da će mu prosvirati lobanju. Zatim me dvije nespretne muške ruke počeše oblačiti. A kad širok lovački nož presiječe konop kojim sam vezana, ja se od prskanja rana pri kretnji savijanja, survah u nesvijest.

Tako sam završila ono što vi djeca s roditeljima i gotovom večerom nazivate djetinjstvom i čega se u neuspjesima i mrakovima zrelog doba sjećate kao izgubljenog raja. Kraj, kao što vidiš, bio je dostojan onog što mu je prethodilo. Da sam podlegla, bila bih pošteđena svih onih nesreća što se zovu — ipak izbavljenje. Čak i zlehude radosti što sam preživjela.

Ali eto, lakše mi je, izgleda . . .

Naspi mi još jednu čašu!

I ne smješkaj se, ja i danas imam veoma čudne straže u krvotoku, u žilištima, znam tačno šta se ispod tog tvog smijuckanja krije. I ti si cvrcnuo poprilično. Ne možeš da sakriješ. Ti si lud, majke mi. Ne diraj me! Kakav je to način?! Ja pošla da ti se požalim, a ti . . . Hej, pa nismo u kolibi više Pobrđa, sjećaš se, ja u dimijama . . . bože, glupa kao goveče, a ti pod oružjem . . .

. . . a to poslije, paa pričala sam ti jednom. Ako si zaboravio, ako ti sad treba, mogu te podsjetiti. Ali ja danas hoću da ne mislim na Morlaka. Ja neću da živim s tom

morom na sebi. Neću, razumiješ li, sve je to zabluda, nesporazum, dim...

Jesam li to usnula, pa se sad oporavljam?

Što bi to bilo lijepo, da je san.

Ali, kad sam otvorila oči, nada mnom se smješkao Morlak, strašni Morlak, prijatelj mog oca, ubica, švercer, robijaš, hajduk, svijet je od njega zazirao kao od ljute zvijeri, a on je svemu svijetu prkosio ćutke, bjelasajući nekad iskeženim zubima, nekad nožem ili sjekirom. Nadvio se nada me, smjehulji se i pita —

curo, hoćeš li mi preboljeti?!

Od straha prebrzo dolazim sebi. Jauknem. Zaplačem. Neko me previo, ja sam gola pod vojničkim ćebetom. Nada mnom krov kolibe, vide se sitna parčad neba. I glava Morlakova. Obrijan do tjemena. Mršav. Lijep. Da znaš, bio je lijep, umiven, vi muškarci jedni na drugima ne zamjećujete takve pojedinosti kao mi, svim melemima i đurđevskim ljepotama bio je izmiven, a oči mu modre, blage kao u dragog brata ili amidže. Sve nekako shvatim i pomirim se, čak i sa njegovom opasnom blizinom. Ali drhtim od jeze osjećajući da sam gola. Pitam ga — kako to, a on kaže —

ja te previo, ne miči!

Znači — gotovo! zaključim, pa plačem nad sobom kao izvrijeđana sirota, majko moja, otkud ja, kod tolikih aginskih cura koje su zaslužile hajdučku silu i nasilje, baš ja da nastradam. Oprezno se pipam po međukraku, mrdnem bedrima, pogledam Morlaka u oči —

nije.

Samo me previo.

Ne znam koliko sam dana još ležala. On je nekud odlazio ne kazujući, vraćao se ne najavivši se, obično noću. Virila sam ispod ćebeta i gledala kako se rasprema, nosio je pištolj, i u nogavici podrezan karabin, na kaišu širok nož, mislim da je već tada imao dvije ručne bombe, znaš — pravi šverceri duhanom, kad nalete na zasjedu, odmah bacaju bombe ili pucaju iz karabina... mislim oni pravi, kao moj otac, kao Morlak. Oni sitniji bježe. Ovi

se probijaju preko zasjede. Ne žele puškama žandarskim da okreću leđa...

Lijegao je u kratkim gaćama, go do pojasa i spavao je vrlo nemirno, često je skakao iz sna kao pas kog bude strašni snovi. I ponovo lijegao psujući tiho.

Kuhao mi je čorbu. Dvorio me ćutke.

Previo me još dvaput. Ja bih se opasala ćebetom od pojasa nadolje i legla potrbuške, on je ispirao rane rakijom i kokošjom perkom mazao melem, a kad bi uzeo da me umota u zavoje, osjećala sam kako mu šake, kad se provlače preko mojih dojki, drhture kao dvije gladne kuje koje lanac jedva drži da se ne ustreme.

Kad smo oboje zaključili da bih mogla ustati, on mi donese novo rublje, nove dimije i bluzu, šamiju i cipele, nov peškir i mirišljavi sapun, ugrija mi bakrač vode i reče da odem u paprat, da se okupam i odjenem. Ustezala sam se da primim te stvari i rekoh mu — toliko ja ne mogu ni za pet godina najamništva odraditi, a on se namrači, opsova mi boga i reče —

marš u paprat! Ko je rekao da ćeš ti meni šta odrađivati?!

te ti ja brže-bolje strugnem, svjetujući sebe —

brže, jadna ti majka, još možeš uz poklon i grdnih batina da zaradiš.

Okupam se, obučem, pa namirisana i nagizdana kao sultanija izidem pred njega, a on oči modre izbečio, hoda oko mene bos, s rukama na leđima, zaviruje mi u lice, mjerka me sprijeda, straga, izmiče se, odmjeri me cijelu, pa opet k meni, a ja se ududučila kao mlada junica na prodaju. Zviznu nekoliko puta od čuđenja, oblaznu se... znam ja šta je osjećao, mislila sam... sad će me za ruku, pa u kolibu — da naplati. Paa, rekoh, ja nemam kud. A i to mi je nekakva golema žrtva, leći zdravom mušku u postelju, tolike to čine s bogaljima. Pomirih se. Pognuh glavu kao ovca pred klanje.

On se naglo izmače.

Sjede.

Bio je zaprepašten, pa najednom zabrinut, ljut, prepadoh se, majko moja, da nisam šta pogriješila prema

ovoj dobroj zvijeri! Dugo je žderao dimove. Onda muklo, strogo reče:

»Ti si lijepa. Ti od kuće ne miči!«

Desetog dana postala sam mu žena. Naime, vratio se odnekud kasno, ja sam mu polila da se umije, iznijela mu večeru, pamtim — sirnica polivena topljenim kajmakom i dvije gurabije, on ne htjede okusiti, reče da ga boli glava, iziđe pred kolibu, u noć, da puši i ćuti... tako je često radio. Ja razastrem svježu raževu slamu, prostrem ćebad, namjestim jastuke... ja sjedim unutra, u mraku, on napolju, čujem kako diše, odihuje, muči ga nešto, umor, glavobolja, brige. Šta mi bi, ne znam. Iziđem. Prvi put sjednem do njega. Ćutim. Ćuti i on. Zagrlim ga, on prestade da diše... Ustanem, uzmem ga za ruku, on kao dijete pođe za mnom.

Klečim ja gola na postelji, on stoji negdje iza mojih leđa, ne miče, ja klečim i govorim —

nisam ja baš takva budala da ne znam, moj Morlače, de, ti — samo zahtijevaj, žensko je žensko, ne moraš me, vala, ni vjenčati, baš me briga šta će svijet reći, ti si meni najpreči, ti si najbolji čovjek u devet sela uokolo, nije red da si bez žene, znam ja... eto, ako hoćeš... neće meni teško biti, ta šta je to meni, nije ona stvar na čelu, pa da se vidi ujutru šta je bilo uveče. De, lezi, šta si ti meni svašta učinio, ovo... što ja nudim, nije ništa, majke mi, nemoj se ti stidjeti, svoji smo, sami smo...

a on se iza mojih leđa najednom poče smijati, bože, te vriske, tog kikota nisam nikad više u kući čula, i nisam nikad vidjela da se čovjek od smijeha bije pesnicama po glavi i prsima.

Mene to uvrijedi, pa mu se okrenem i podviknem,

šta se ti tu meni kriviš i kreveljiš, hoćeš li ili nećeš, ili — ne možeš, onda reci, da se oblačim, smrzoh se gola, a ovi tvoji dvorovi satkani su od promahe...

to ga, bogme, smiri, raspremi se i leže. Mogu ti reći da je u postelji bio i neuk, i oprezan, i stidljiv i pažljiviji od najtananijeg efendije. To sad znam. Zamisli, sela prezaju od njega, zbog njega se sjekira za vrata stavlja, zbog

njega se nož nosi za pasom, pred njim i najljuće natrkice i ubojice izmiču u stranu i pozdravljaju ga učtivo, a on — takav. Još sam bila čestito živinče koje nije razaznavalo sve oko sebe. Ali sam slutila, znala sam, uvjeravala se da se mog Morlaka boje zbog nečeg dubljeg i meni nejasnog, jer niti je on nad kim nasilje učinio, niti je ikad ikog prvi uvrijedio, moj Morlak se, u stvari, samo branio, ali na način od koga su se sela ježila. Mnogo kasnije saznaću da su sva njegova divlja nasrtanja na izazivača samo očaj nježnog izmučenog momka koji je mrzio svoj strah više nego siromaštvo, koji je volio svoj ponos više nego mir sa svijetom.

Šta je radio, odakle je novac namicao, s kim se družio, s kim se tukao, nisam znala. Nisam ni pitala. Sjećam se samo da je jednom došao muhtar pred našu kolibu s pozivom Morlaku da ide u domobrane. Muhtar je morao pobjeći kad je vidio da Morlak hvata za sjekiru. Zatim je došla patrola iz tabora, dvojica u crnim uniformama, Morlak je utrčao u kuću, napunio podrezani karabin, redenik prebacio preko ramena i iza kolibe zauzeo busiju. Patrola je otišla... Našoj kolibi nisu više prilazili.

Rijetko me je kad počastio dugim razgovorom, i samo kad bi ga meka rakija blago omamila, on bi bez vidljiva povoda iznenada počeo da mi govori o žandarima i finansima, koliko je koji brz na pušci i na nogama, da stigne ili utekne, koji i kako bije pesnicama ili žilom, kad se i kako on nekad probio preko nekoga koji mu je bio sjeo u zasjedu, kome je utekao, koga je sustigao... a to govorenje bez slasti priče i bez zadovoljstva što je slušano, završavalo se time što bi me on, sumnjajući da ga dovoljno pažljivo slušam, posadio preda se i govorio mi brzo, glasno i kao da odgovara na nečiju uvredu —

svijet je takav, Rahimo, da drugog boga nema nego — nož za štucnu, karabin u ruku... i četvore oči otvori, svejedno hodiš li čaršijom ili gorom Romanijom. Takav, razumiješ li? Sve se zaklelo da živa čovjeka goni i progoni... pa ljudi ginu od kuršuma ili od komšijina zla

jezika, ili od zmijskog poljuba ili od poštom poslatog pisma. Svi smo mi opkoljeni. Tako nam je pisano,

ali ja...

ja sam riješio da se ne dam, ne dam se, Rahimo, razumiješ li, heej, ne dam se, ali kako se ja ne dam? Aa, neću ja kao drugi, neee, ja sam od kurjaka naučio kako se šumom ide, a od lisice kako se gvožđa i kljûse obilaze, heej, ptičji govor, ja, bona, razumijem, a u šumi namirišem živa stvora na sto koraka.

Pa se ne dam,

ja ću i kuću sagraditi i zemlju kupiti, sto duluma ću, Rahimo, da zaimam, konje svoje i goveda ću imati, a niko neće saznati — kako, ni odakle, jer ja se živ u ruke ne dam ni džandaru, ni porezniku, ni lijeporjekom komšiji... a, ne vjerujem ja nikome, Rahimo, Rahimo, razumiješ li?

Legao bi kao pobjednik koji je izmakao svim hajkama ovog svijeta. Ujutru je od mamurluka bivao zbunjen i podozriv. Gleducao me strahujući da mi sinoć nije otkrio neku slabost ili tajnu. Ja sam ga dvorila kao gospodara. I činila se glupljom i privrženijom nego što jesam, kao da mi je svu noć šaptao o ljubavi. On šaptao, a ja vjerovala.

Kako je on stigao dotle da toliko ne vjeruje i tako strahuje?

Rastao je dječak žirovan i žustar, ni bolji ni gori od drugih, čuvao goveda, žeo, sjekao šumu, roktao za curama. Nije znao povući granicu između sebe i svijeta. Sve je bilo dio njega i on dio svega, a svi svjesni samo cjeline u kojoj se vrte. Onda je došao muhtar Mehemed, nosa crvotočnog od sifilisa i pred dvojicom vrsnika momkovih počeo da viče na njega — kako je on, Abid Morlak, proveo dva šver-

cera duhanom kroz Mračajnicu, pa im žandarska potjera izgubila trag. Morlak se kleo da nije. Ali je Mehemed počeo izmahivati štapom. Vrsnici se počeli podsmjehivati Morlakovoj zabuni. Da nije bilo njih, Morlak bi nekako otrpio muhtarove psovke i uvrede. Ali, kad štap zviznu preko njegovih bedara, Morlak iščupa kolac iz ograde i ošinu muhtara ukoso preko plećaka. Seljak pade ničice, jeknuvši... U zatvoru su ga tukli da kaže zašto je proveo švercere, a i da ga opamete da ne diže ruku na muhtare jer muhtari su vlast, a vlast je od boga, a dirati u boga i vlast strogo je kažnjivo po zakonu, a ko to neće da zna, mora fasovati, pošto si to ti —

naguzider se, mater ti razbojničku, da ti pokažem kako se provode šverceri kroz Mračajnicu...

Dvadeseti dan otkri se da je švercere proveo šumar. Morlaka pustiše. On se vrati u selo, ali s biljegom ubojice i robijaša na čelu. Vrsnici se izmaknuše, ne želeći da se zamjere roditeljima koji su kleli Morlaka.

Djevojke počeše zazirati od čovjeka koji sigurno neće kuću kućiti ni ognjište zidati, jer se omrsio o krv i opoganio tamničkom čorbom. Majke stadoše plašiti djecu Morlakom.

A Morlak shvati da se otcijepio. Bi mu sprva neobično. Ni o čemu dotad nije morao razmišljati kao o posebnom. Sad je sve ispadalo odvojeno od njega, tuđe, sad je za svaki susret s nečim ili nekim morao da uloži napor da se približi. Svijet se podijeli na dobro i zlo, zlo je neprekidno prsimice nasrtalo i širilo se, dobro se povlačilo, njegov krug oko Morlaka bio je sve manji i tanji... Morlak poče da se boji. Iz straha stavi širok nož za pojas. Da preduhitri bol od batina, brzo, strasno, svirepo isprebija dvojicu vrsnika koji mu dobaciše kao slučajno nekoliko uvreda, a koje on ranije niti bi dočuo, niti

uzeo ozbiljno, možda bi se samo nasmijao, ili bi im blago opsovao amidžincu.

Poslije te tuče, odleža u hapsu mjesec dana. Kad se vratio, bio je već ozloglašen. Sad su se njega bojali, a on je uživao da vidi strah u drugima. Postade gord samac nepodnošljivo oštrog pogleda.

Pošto ga niko ne htjede primiti ni kao nadničara, kamo li u stalnu službu, on se potajno priključi švercerima. Za tri godine poginu nekoliko financa i žandarma u sukobu sa švercerima, nekoliko švercera bi ubijeno na zasjedama ili otjerano na dugu robiju. Morlak je uvijek imao opravdanje da nije učestvovao u sukobu. Ali su svako puškaranje u planini, svaku pogibiju na tajnim švercerskim stazama dokoni seljani vezivali za njegovo ime. Morlak je postajao đavo ne zato što je to stvarno htio ili morao ili zaista postajao, nego što je seljacima ubijenim hiljadama nevolja i muka, sapetim u zakon i bijedu, bio potreban đavo koji se ne boji boga ni zakona. Oni su izmislili Morlaka. Oni su mu nametnuli izopćenje. Samo su izopćenog mogli slaviti kao ubicu, razbojnika, neulovljivog hajduka, silnika koji je kao i oni i od njih, ali jedinog sposobnog da se bije s vlašću.

I vlast postepeno prihvati sud seljački o Morlaku. Počeše ga pratiti. Češće zivkati na ispitivanja u žandarmerijsku komandu. Pokušaše da ga podmite i natjeraju da bude njihov među švercerima. Morlak je tvrdoglavo odricao da ima bilo kakve veze s krijumčarima. A kad je uvidio svu nemoć vlasti da pronikne u njegove misli i namjere, čak da ga uhvati na »stazi«, on se poče sprdati s vlašću. Nosio je podrezan karabin u nogavici od čakšira, javno kroz selo pronosio vreću namjestivši tako da iz nje vire liske duhana, a kad bi žandarmi počeli da ispituju po selu, niko nije smio ni htio da šta pobliže kaže. Pa je dostavljač bivao ukoren zbog netačne vijesti.

*

Kad mu se priključio moj otac, ne znam. Ko je od njih bio stariji krijumčar, ni to ne znam. Kako su taj zanat obavljali, nije mi poznato. Sve mi se čini da je moj otac bio samo dobar jatak i pratilac.

Jedne noći naletjeli su na zasjedu. Moj otac je ugledao siluete iza bukava pred sami plotun, oborio Morlaka trenutak prije nego što su cijevi sijevnule. Onda je Morlak bacio bombu na zasjedu i pucajući pošao naprijed, jer to je najbolji način da se utekne, ali zato su sposobni samo pravi krijumčari...

Međutim, tri finansa su im uperili jaka svjetla u oči, a ostala osmorica bacili se na njih dvojicu...

Od uboja u toj tuči i na ispitivanju u podrumu žandarmerijske kasarne, otac je umro. A Morlak je osuđen na dvanaest godina robije. Rat je otvorio kapije na kaznionicama. Tako se Morlak vratio. Do svoje dvadeset osme godine, pet je odrobijao.

Mene je volio iz nekakve daljine, neodređeno, kao drag dug mome rahmetli ocu i kao sitnu veselu zvjerčicu s kojom može ponekad da se poigra. Bio je lijep na neobičan način, kao siguran zaštitnik, kao draga opasnost, kao svemoćan a ćutljiv zmaj iz pjesme koga valja udobrovoljiti i umilostiviti. Sad shvaćam da me tada smatrao ograničenom. Nikad mi nije povjerio ni tri misli, ni dvije svoje nevolje, ni jednu sumnju. I smijao se čak — neobično, zatvoreno i muklo, kao da se boji da ga protivnik ne zatekne opuštenog i nespremnog za sukob. Lijepu riječ imao je samo za mrtve roditelje, a od živih — za poluslijepog hafiz-Bećira. Volio ga je tankim podsmijehom kojim se voli nemoćan a pomalo nastran prijatelj.

Ponekad bi ga spopadali bolovi u žličici. Povraćao bi i grčio se po travi, ali nije dao sebi prići, kao da se bojao čak i ja da ga vidim slabog, bolesnog, na koljena bačenog.

Često je u snu dozivao majku.

•

U avgustu je planula planina. Niz Pobrđe, niz Vranovinu prema varoši pokuljale su izbezumljene izbjeglice. Vatra se u toku dva dana i dvije noći primicala i nama. Noću smo slušali pucnjavu i jauke po brdima. Ustanici su pokušavali da provale u Vranovinu i presijeku cestu i prugu. Ali su Vranovljani bogati, iskusni, složni i u čaršiji uticajni. Naoružali su odmah oko dvije stotine mlađih Pobrđana i siromašnijih Vranovljana i iz varoši doveli dva voda s teškim mitraljezom. Ustanici su trećeg dana ostavili prema Vranovini manje snage radi sigurnosti boka, a glavnina je okrenula da traži mekši teren.

O ustanicima nisam znala ništa. Morlak mi nije govorio. Znam samo da se nije dao vlastima pod pušku. Ranac, podrezani karabin, kutija lijekova, bakandže, sjekira, kabanica bili su mu nadohvat. Nisam smjela pitati — a šta ću ja ako on kud pođe!

Kad god bi pošao svojim poslom, noću, mislila sam — pobježe, a mene ostavi. Vraćao se ipak. Ni na kraj mu pameti nije bilo da objasni, da se opravda. Zlovoljan i zabrinut raspremao se ćutke i tek kasnije, pošto bih ga udobrovoljila večerom, mojim glupim pitanjima i nečujnom žurbom da mu ugodim, sjetio bi se da mi iz ranca izvuče poklon — šamiju, ogledalce, sandale, rublje, češalj ... Davao je prebrzo, srdito, kao da želi da se otarasi čim prije i poklona i mene. U stvari bježao je da ga ne uhvatim da je nježan, da je preosjetljiv, dakle — da je slab. Jer, potajno je pratio mene ... Ako bih se obradovala poklonu, bivao je ubrzo veseliji i zora bi nas zatekla gole i budne. Ako bih ostala ravnodušna, bio je i dalje kivan na nekakve svoje tajanstvene dušmane i lijegao je brzo okrenuvši mi leđa.

Trudila sam se da što češće bude veseo. Bila sam rob, on gospodar. On — osoran i dalek, ja luda od gladi za njim — muškarcem i razbojnikom.

U oktobru, u gluho doba noći donio je iz planine onesviještenog i krvavog Turpiju ...

Naspi mi čašu!

Tako!

I... vodi me odavde!

Kući?

Ne, neću kući. Ni za živu glavu neću kući. Vodi me kud znaš. U hotel? Dobro, u hotel. Ali, pod uslovom da bar do večeri ne ideš nikud od mene. Strah me...

Bože,

čovjek nije proklet sudbinom, nego sviješću o svojoj sudbini. Lakše je podnijeti nesvjesno ropstvo nego svjesnu cijenu slobode. Ja sam se bila cijelim bićem, nagonima poluumne životinje vezala za Morlaka...

Da optužim Morlaka zato što nije izdržao kao uzor i razlog? Ne, mislim da sam ja kriva. Kukavički sam se zadržavala pod njegovim krilom, bojeći se oslobođenja.

Šta se dogodilo?

Od sve te njegove bitke sa špijunima, sa javnim neprijateljima, ja sam jedina ostala poražena. Svi drugi održali su se sa svojim mržnjama, nadama i razlozima... Nalaze u njima sebe i sebe u drugima i druge u sebi. Samo sam ja izgubljena. Jer, nisam na vrijeme naučila da živim bez oslonca u čovjeku koji je i ljubavnik i starješina.

Nikad nijedna ovca, zavrljala u pustoj planini, nije tako strasno blejala i dozivala čobanina kao ja sad što zovem nekog... ne umijem, ne mogu, neću sama,

stavi mi ruku na rame!

zagrli me, ako hoćeš, ne obziri se na svijet, spasavaj me od ove strepnje,

daj, naspi još jednu čašu, hvata me muka!

Pilavija proveo sa suprugom Morlakovom prijepodne na Ilidži, popodne i veče u šetnji, zatim u kavani do pola noći, a onda — u hotelskoj sobi. Popili su oboje dosta alkohola, ali nije bilo nikakvih izgreda ni scena. Pilavija je, između ostalog, potrošio na svirače trideset hiljada, a

na cvijeće za Morlakovu suprugu osam hiljada starih dinara. U hotelskoj sobi Morlakova supruga uglavnom je plakala.

Ujutru javio nam se Pilavija telefonom. On predlaže da se drugarica Rahima ne šalje Morlaku jer joj je hitno potreban mir i odmor. On će razgovarati s drugom Turpijom, koji je Morlaka primio u partiju i prvi uveo u službu. On će pokušati da angažuje druga Turpiju.

Zašto toliko o detaljima susreta? Obratite pažnju na problem. Slažemo se s Pilavijinim predlogom. Rekonstrukcija operacije Stivenson odlaže se do direktne konsultacije s Morlakom.

Ja nisam znala kud moj Morlak hoda, ali mi se u jednom trenutku učinilo da se onako zanesen i dalek većma od mene udaljava. Iz sirotinjskog straha da ne ostanem sama i iz ženskog bijesa da mi ga ne preotme druga, zvala se ona žena ili navika, riješila sam da propitkujem. Odabirala sam trenutke kad bi sjedio brižan i odsutan, zagrlila bih ga i pitala:

jado moja, mogu li ja šta pomoći?

Prvi put odbio me srdito. Drugi put se osmjehnuo kao bolesnik i poslao me da pristavim kafu. Treći put me posadio preda se i upitao:

»Znaš li ti šta je to narodna oslobodilačka borba?«

Rekla sam da znam šta je borba, a ono ostalo dvoje nisam nikad čula. U tom trenutku daleko gore na kosi javio se dug rafal. Morlak je podigao prst.

»Eno! To je ona. Borba. A znaš li ko je narod?«

»Ovi naši. Komšije. Svijet. Dunjaluk.«

»Budalo, narod to su oni otud.«

»A mi? Stoka li smo?«

»E, vidiš, mi smo okupirana teritorija. A kad mi pređemo s onu stranu, bićemo narodne mase, tojest revolucija... Šta je, što dreljiš u me? Ne razumiješ? Vidim ja da ću morati da te podučim. Prvo, ravnopravnost, je l' de? I ti si, vidiš, ravnopravna, imaćeš pravo... to jest, svi smo mi jednaki, ovaaj, ma šta ja tu tebi... kad ne razumiješ, de ti začas ispeci kahvu, i — daj, bogati, stavi koje suho drvo na vatru, šta si uzela cicijati s tom sirovinom?«

Jedno vrijeme hodio je nekako uspravan i krut, valjda od ponosa što je počeo pripadati novom, ozbiljnijem i opasnijem društvu od krijumčara. Ali kako je ratovanje postajalo svakodnevan posao briga, hajki, izviđanja, uhođenja, zasjeda i ubijanja, moj Morlak se smanjivao na staru mjeru, shvatajući valjda svoje mjesto u svijetu kome je sad potajno ali strasno pripadao.

Čutao je i dalje, ne iz mudre opreznosti smirenog domaćina, nego iz straha, iz nepovjerenja, iz nekakvog praiskonskog nagona šumskog bića da ga ne stignu i ne uhvate, zbog neoprezne riječi koja je opasnija od nekontrolisane kretnje.

Jednom je, došavši pijan iz Vrhovine, sa sijela na kome je uhodio nekog iz vlasti, opet stavio mene preda se i

govorio,
govorio,
govorio,

a onda me uzeo za mišice i unio mi se u lice šišteći srdito kao da me doziva svijesti —

heej, vidiš li koliko ih je —
sto milijuna Švaba,
sto milijuna Talijana,
deset milijuna ustaša,
deset milijuna četnika
deset milijuna domobrana i legije

i svi oni, jadan ti bog, skolili su nas i opkolili, ali mi se ne damo, mater im njihovu, mi ćemo njih zavući

u planinu, u tjesnac, kažem ti, pa onda... kvrk! jednog po jednog,

ti znaš kolika je planina,

u stvari, ti ne znaš ništa, ti nisi makla dalje od Bećirovih koliba u planinu, a, u stvari —

planina je... to ti je odavde do mora deset dana hoda, i to na ovu stranu, i dva hoda na ovu, do Save, a upoprijeko ovako — do usred Njemačke svezala je planina svoje kose i vijence, a natrag ovako... planina preko Bugarske, sve do Rusije, sve sama bukovina i homorovina i poneka livada... kao u nas po Bišini,

a ja sam, Rahimo, u planini brži od kune, i nema tog fašizma koji će mene na zasjedi dočekati. A kad ja potjeram, nema toga ko će se od mene skriti, jer, bona ne bila, kad ja u goru pogledam, ona meni, posestrima, sama sve kaže, i hoće li do mraka kiša, i je li zvijer u pljačku pošla, i kojim putem neko nezvan ide, i gdje neko čuči čekajući mesnatu večeru da sama naiđe... sve znam, sve mogu,

a ovakvih kao ja ima na milijune, sve je to čista komunistička internacionala, u duhu Marksa... ee, hm, ne znam kako se još ona trojica zovu, dok priupitam Turpiju, stranci neki, ali čestiti ljudi, naši ljudi, drugovi,

pobićemo mi imperijaliste i njihove fašiste, žandare, finanse, muhtare, načelnike i ostale... hoćemo, Muhameda mi, pejgambera, za dvije zime — gotovo!

A dotle, bogme, valja nam otvoriti četvore oči, svejedno hodiš li čaršijom ili gorom Romanijom. Ima ih na milijune koji su se zakleli da živa čovjeka gone i progone, pa svijet gine, vidiš li, samo Allah zna kako da živ čovjek izvuče glavu iz ovog kijameta od gvožđa i vatre, od mržnje i pohlepe, od oka i uha špijunskog...

A ti,

nemoj da bi o ovome bilo šta i bilo kome zucnula, jezik pregrizi prije nego što riječ u grlu zakotiš,

jer, Rahimo — u nas nema šale, ovo je revolucija, a mi ne smijemo izgubiti, Rahimo, moramo biti i brži i luka-

viji i ćutljiviji od njih. A ako otkriješ, ode koža na pazar i meni i tebi.

Tako je govorio.

Ja sam bila zadovoljna otkrićem da nemam suparnicu ne znajući, jadna, da ima muškinja zaljubljenog u nešto van svijeta živih bića. Sad sam morala hiniti veliku radoznalost za tu Morlakovu borbu i spremnost da srljam s njim kud želi. Godila mu je uloga učitelja i starješine, pa me postepeno uvlačio u svoje tajne. Sad shvaćam da me, i pored svega, nije smatrao ni ravnopravnom, ni sposobnom, ni da mi je otkrivao koliko prosječno ratnikovo dijete zaslužuje. Trapala sam za njim kao zaljubljeno tele.

U proljeće sagradio je u šumi, više kolibe, sklonište dovoljno za četiri čovjeka da prezime. Sam je stesao dva ležaja, ukopao sto i dvije klupe, nanio brašna, krompira i suha mesa, luka, soli i geršla, unio peć, sulunar proturio kroz zemlju, pa mu izlaz ogradio visokim kamenim pločama, uredio stan da vlaga ne bije, da dim ne guši, da hrana ostane svježa i zdrava i da ga ni jastreb okom ni vuk njuhom ne mogu otkriti. Tu smo se sklanjali kad bi iznenada zapucalo, tu sam ja s kravom noćivala kad bi Morlak odlazio za svojim tajnim poslom. Tu sam . . . šta je, ne sjećaš se?

Stvarno ne pamtiš?

U tu rupu prvi od partizana došao je Turpija. Povremeno navraćali bi i drugi. Moje je bilo da ih hranim i perem i da ćutim o njima taman da mi vlast u rasporenu utrobu gura živa ježa, kao što je to rađeno sa nekim uhvaćenim ilegalcima.

Čudilo me i vrijeđalo — kako me lako Morlak šalje stranim muškarcima u rupu. Znala sam da je zapt među komunistima oštar, ali se ni oni nisu mogli uzdržati a da me ispotaje ne ližu gladnim očima. Bojala sam se da me

Morlak ne smatra dovoljno svojom suprugom, jer bi me inače bolje čuvao, pa sam se jednom pobunila, a on kad je shvatio šta, u stvari, klepećem, opsovao mi je i sestru i majku balijsku,

neprosvijećenu,
kontrarevolucionarnu,
fašističku,
kurvinsku (Samo na to misliš?!)

kad na to mogu i pomisliti u vezi s takvim mojim drugovima, siguran sam da noćiš s njima pod jednim ćebetom... šta ti misliš, ko smo mi partizani!

Napao me tako da sam bila spremna, za njegovo povjerenje i njegovu ljubav prema meni, gola pred gostima pocupkivati. A nisam razumijevala.

Osjećala sam da se Morlak mijenja. Postaje umniji, odmjereniji, upinje se da imitira čas jednog, čas drugog partizanskog ilegalca, riječi im krade, čitave rečenice... Više se smijao, manje zvjerao, bolje spavao, zdravije jeo, češće me grlio, sve rjeđe mi donosio poklone, ali sve češće upućivao u oružje i vještine svog opasnog posla.

Počela sam silaziti u Vranovinu da izbrojim posadu tabora ili novopridošle gomile vojnika, da se raspitam šta vlast namjerava, kud vojska okreće, da utvrdim ko je vodič kaznenim jedinicama i ko je doušnik, ili da nabavim brašna, zejtina, gasa, uloške za ručne lampe, duhana, papira za nas i naše opasne goste. Od kraja četrdeset i druge snosila sam poruke muhtarovom sinu gimnazijalcu, skojevcu. Momak se bio zaljubio u me. Ja sam to rekla Morlaku, a Morlak se smije, i kaže —

ne budi gruba prema njemu, sam je, a mnogo nam je potreban!

Morlak se, kažem, mijenjao, uspravljao, počeo je da igra domaćina, vjerovatno po direktivi, družio se s uglednijima iz sela, bivao prisniji i srdačniji s njima. Kod tolikih mrtvih iz vranovljanskih kuća po položajima, njegova slava razbojnička i krijumčarska zgasnula je toliko da su trezveniji gledali na njega kao na svog susjeda siromaha koji se jedva oteo nekom belaju davnašnjem. I sad, u

najgore vrijeme, pokušava da kuću kući... pa mu ne treba bar odmagati, ako mu se ne može pomoći.

Žene su bile voljne da mi dođu na sijelo i malčice prokokodaču sa mnom, ali sam ih vješto odbijala Morlakovom opakom naravi.

Mijenjala sam se i ja uz Morlaka i njegove goste, ne tako brzo kao on i ne odmah za njim. Počela sam bila razmišljati i razborom zaključivati. Na to me gonio strah: život je bio zamršen od strave i dobrote, od grabeža i velikodušja, od nasilja i plemenitih podviga. Održavati se moglo samo pameću. Ja sam tek izlazila iz polusvijesti dvonogog brava... Moj Morlak odmicao je dalje.

Četrdeset treće planina se još nije bila odjenula listom, a on se opremi, vidim, na dalek put. Reče meni da ne primam nikog bez njegova pisma ili Turpijinog. Ostavi mi pištolj s dva šanžera i zaprijeti da ne pričam kad je i kud je otišao. Potapša me po ramenu i — ode.

Tri mjeseca niko mi nije dolazio. Po selu se pričalo da su partizane sklipili negdje u Crnoj Gori i da ih više neće biti. Ja sam ćutala i smiješila se —

budale, ako je moj Morlak običan vojnik, kakvi li su tek starješine! I koja će to sila njih da sabije i smrvi na jednom mjestu, i to u planini... gdje je kurjak trapav spram Morlakovih nogu.

Treće sedmice u junu nagrnuše Nijemci kroz Vranovinu vraćajući se odnekle izdaleka. A jedne noći nasta lom po kosama, ne znam uopšte kakva su sve oružja radila, pamtim samo sijevanje, huk, vrisak. Ujutru — niz drum idu partizani...

bio si na Zelengori, znaš kakvi ste se vratili. Bosi, obnevidjeli od gladi, leševi što se miču, ali ste izazivali strah... imali ste oružja kao da ste ga nosili i za hranu i za bitku.

U podne odozdo uz pobrdske strane pojavi se gomilica s nosilima. Dođoše, pitaju jesam li ja ta i ta, a ja se skamenila, ne razumijem ih. A poznam Morlakovo tjeme i ušiljen nos.

Na dvorište spustiše Morlaka, zaiskaše da jedu. A ja pala po Morlaku i vrištim.

Tijelo mrko i mršavo, zdraviji umiru, a Morlak još diše. Po usnama se kraste uhvatile. Ispod prljavih krpa na prsima i slabinama kud je izboden, vriju vaši, izviruju, vraćaju se, site, lijene... Gadno, ali me hrabri. Znači, duša mu još snažna, a krv ne usporava.

Otpužem u kraj avlije boreći se s nesvijesticom, izbljujem žuč i smirim se. Možda bi neka druga žena dozvala mujezina da prouči posljednji ja'sin Morlaku više glave prije nego što ispusti dušu. Ali ja sam se za mog Morlaka i sa smrću mogla uhvatiti ukoštac. Bacim se k njemu kao najsrčanija majka, kao medvjedica suluda od mirisa krvi ranjenog dojenčeta, gotova da mu svaku ranu zaližem dok ne zacijeli. Da mu dahom svojim dah životni vratim.

Okupam ga mlakom vodom, a rane rakijom operem, pa navalim trave ranjenika, a prve zavoje natopim medom i lojem, pa po njima čiste, od naših svadbenih čaršafa obloge. Na rukama ga prenesem u podrum nedovršene naše kuće. Oružje mu više glave složim kao što priliči junaku. Svakog sata zalijevam ga medom i mlijekom i čajem od šipovine, a svaka tri sata — kašičicom jake guste kafe. Klečim nad njim, dahom mu milujem usta i nos i oči, da mu od svog zdravlja dam koliko mu duša može prihvatiti. Sva sam se sažela u jednu želju — da ozdravi. Ukočena držim tu žižu želje uperenu u njega, starica Hana mi je govorila da iz ravnodušne ruke i najbolji lijek slabo pomaže, a da materinsko ili sestrinsko tijelo čudo čini ako se boniku primakne.

Koliko je sve trajalo, ne znam. A svanu mi jednog podneva kad Morlak otvori oči, sumnjičavo pogleda oko sebe, poznade me, reče

— aa, to si ti! — i opet zaspa.

Ja sam skakala po izbi, kliktala šapatom i pobjedonosno udarala tabanima o zemljani pod gazeći posljednje krpe smrti što je poražena, odmicala od mog Morlaka i izdisala pužući ka vratima. U igri me naglo uhvati slabost. Sve mi se zavrtje, noge se same saviše. Prepadoh se — izazvala sam smrt, sad se uspravila na me. Požurih ka vratima da je na svojim plećkama što dalje od Morlaka odnesem. Na pragu se izgubih.

Probudi me krava. Lizala mi je ruku i tihim mukom zvala me da ustanem.

Morlak je s gomile jastuka gledao u nas dvije. Pridem mu, gotovo dopužem. On me uzme za ruku i jedva prostenja:

»Hljeba, stotinu godina nisam hljeba okusio!«

Žene su znale da je kod mene. Pa kad njegova vojska ode, a dođoše ustaše, one su me i dalje u susretima povjerljivo pitale — kako ti je onaj tvoj komita? — i iskale od boga jedno: da što prije ozdravi. Hana je tri puta izlazila k meni, nadzirala kako spravljam meleme i kako previjam.

Dvadeset i četvrtu noć Morlak ustade sam.

Pamtim . . .

a šta pamtim iz ovog vremena što se zove poslijeratno! Ja Morlaka pamtim mesom i mukom, bol za njim ali onakvim kakvog sam ga ja željela, valja mi se evo ovud po zličici, u tri guke, u tri zatrovane jabuke . . .

u varoši od jutra do sutra trčem po sastancima i radilištima vukući za sobom čopore žena iz mahale, a kad doletim kući, u naš poluprazni stan, njega nema. Svu hranu što bih spremila — ako on iznenada naiđe iz šume, zaticala sam netaknutu. Polumrtva kao izubijana kučka legla bih, u stvari savila bih se i nakon sat-dva skakala —

ustaj, Rahimo,

možda će on ovog časa da bane.

To su bili mjeseci čekanja i vjere da će se i njegov rat s banditima uskoro završiti i da ćemo živjeti zajedno, svakog dana i svake noći.

Dolazio je iznenada prljav, iscrpljen, ali — obradovan što ima kome doći s tako dalekog puta. Po nekoliko dana ostajao bi kod kuće...

čim iz postelje, odmah da jede,

kad se najede, odmah mene za bedra ili za ramena,

čim od mene, odmah u kupatilo, pa opet u postelju. A ja — benavim od sreće po kući i s prozora molim djecu mahalsku da ne galame jer mi Morlak spava.

Treće — četvrto jutro počeo bi da čisti oružje. To je bio znak da će najkasnije do podne — otputovati. Ja plačem, on zvižduče potajno nervozan, tješi me da će ovaj put ostati kratko, vajka se na komandu što ga tako dugo drži u planini, a... znam, laže, nije mogao sakriti žurbu da pobjegne od grada, od mene, od kuće.

a kad smo se nakon i moje i njegove škole sastali, opet je određen u terensku operativu, ne znam da li zato što je za službu u gradu bio nesposoban i suvišan ili zato što je sam molio, pošto se bojao grada, a mrzio kuću, uhodan red i dosadu porodične izvjesnosti. Dolazio je s terena opet gotovo poblesavio od umora, okupao bi se, odspavao nekoliko sati, a zatim bi me, izbrijan i ispeglan, uzeo pod ruku, išli smo u kafanu, do prve polovke — a pio je brzo i gladno, bio je vrlo ljubazan, galantan, duhovit, grlio me, a ponekad i poljubio u kosu, pozdravljao sve susjede i znance glasno i srdačno. Što je dalje pio, postajao je mračniji i šutljiviji, šutnje su sve duže trajale, a svaka se završavala iznenadnom eksplozijom neshvatljive srdžbe zbog sasvim beznačajnih sitnica. Mene bi obično oko ponoći nervozno i nespretno poslao kući, a on bi doteturao ili bi ga donijeli drugog dana. Ponekad bi mi se s njim takvim u kuću sručila gomila kafanskog polusvijeta... pa pošto bi mi opustošili kuhinju i ostavu i stan pretvorili u svinjac, odlazili bi nekom drugom...

Mamurluci su mu bili grozni. Kajao se ćutke i prema meni bivao bojažljiviji, ali čim bih ja pokušala da se

natresem, da zažalim, da viknem, presijecao me zelenim očima i prijetio — otići će zauvijek.

Povremeno se smirivao, ostajao u kancelariji od sedam do tri, dolazio na ručak na vrijeme, jeo, spavao, čitao... čitao bi tada mnogo, s olovkom u ruci... hodao niza sobu, izvirivao na prozor niz ulicu, zbunjen, zaplašen, zvjerčica koju su hitnuli u nepoznat kraj, pa ne zna kud će ni šta će od sebe. Iz šutnje bi počeli da se ispredaju njegovi umor i strepnja —

Rahimo,

kad prostreš kartu svijeta preda se, jedva nađeš ovu našu zemlju, a sebe — ni naslutiti ne možeš, tako je čovjek sitan,

pa taj ogromni svijet navaljuje, pritišće na naše ograde, špijuni, diverzanti, koljači, nasmijane ubice, provokatori, novac, žene, automobili, namještaji, crni fondovi, sve to navaljuje i nebom i zemljom i podzemljem,

a mi...?

a ja?

umoran sam, ali — da taj svijet hoće u planinu, da se tamo ganjamo i borimo, ja bih pjevao, časna riječ, Rahimo, i ne bih bio umoran, ali se taj podmukli svijet uvukao u gradove, u gomile, u akta, odjenuo se smiješkom i lijepom riječju, sjedi do tebe, nad tobom, stanuje s tobom,

pa ubija, truje i razgrađuje što smo s mukom sazidali. Uhvatiš jednog, a ono — kao konac na čarapi kad povučeš, ospe se za njim mreža cijela, kosa ti se diže na glavi koliko ih je i šta su mogli počiniti.

Umoran sam, Rahimo, od grada i od ovog nijemog u rukavicama ratovanja kome nisam ni vješt ni iškolovan. I samo kad popijem... lakše mi je, ali za tren, jer od pića lakše ne biva.

Došao bi putni nalog... Morlak se spremao uzbuđen, postajao viši, snažniji i vedriji. Odijevao se, utezao, a oružje opasivao kao da će na neku sjajnu vojničku svetkovinu.

Kad bi se vratio prljav i umoran, iste večeri počinjale bi pijanke.

Išla sam Turpiji, dolazila sam i tebi, sjećaš se, da se žalim, da molim . . .

jednom sam čak uzela bočicu strihnina i s otrovom na stolu počela pisati oproštajno pismo. Ali sam u po pisma otkrila da ga nemam kome uputiti. Nemam se od koga oprostiti. Toliko sam bila sama. Toliko sam radi privrženosti njemu opustošila krug poznanika od kojih bi neko i mogao biti pravi prijatelj. Nasmijala sam se sebi žalosnici, a strihnin uništila. Tada sam, sjećaš li se, zakucala tebi u zoru, na vrata garsonjere, slagala sam ti da sam došla s puta i usput izgubila ključ od stana . . .

Od alkohola i nervne napetosti pukao mu je čir, prevezla sam ga u bolnicu i satima bdjela nad njim. Sapet, u bjelini, bio je malen, majucan nesrećnik, dijete zbunjeno saznanjem da je svijet ogroman a ono sićušno . . .

tada sam ja pokušala da budem gospodar. Imala sam pravo na to. Ja sam bila i snažna od želje da ga očuvam i mudra od iskustva s njim i s drugima i čista pred sobom . . . i gnjevna i zbog sebe i zbog njega i našeg čemera . . . od tog trenutka, kažem, pokušala sam ja da vodim njega, starješinstvo mi je prijalo, samo sam se osjećala na čudan način nesrećnom, imala sam sebe puniju, ali nisam imala onog Morlaka uz koga sam čitavog života hodila . . .

Godine su prolazile, on se zatvarao u se, češće bolovao, vukao se po kući, potajno se kod kuće opijao, a ujutru kajao glasno i mračno . . . i u toj situaciji dobio je zadatak . . . On nas je dokrajčio. Prokleti Stivenson!

Morlak je čitao, putovao, studirao, bilježio, tragao, po svu noć se vrtio po sobi iz ugla u ugao, ali Stivensona nije mogao da dosegne. I pred zoru, modar od očajanja, podizao je obje pesnice i vikao na Stivensona:

»Majku ti milu, što mi ne dođeš u šumu? Zalegni ti u zasjedu ili da ja zalegnem... da se ogledamo, mater ti velegradsku!«

Ja sam tada bježala susjedima, zvala ljekara ili lutala ulicama sama, jednako sama kao i nekad davno kod Alaginih ovaca. Ali ja više nisam mogla s bregovima, mušicama, travkama i vjetrom da razgovaram. Blokovi gradskih kuća ne zrače porukama gradskom nesrećniku, kao bregovi, trave i nebo čobaninu.

Zašto ćutiš, Pilavijo?

Da ne bi druga Turpije, ja bih već davno bila pokojna, a Morlak bi sigurno danas posrtao oko željezničkih stanica i restorana lud od alkohola, od samoće i nesreće. Morlak ga se bojao i bio mu poslušan. Nadam se da će i ovog puta drug Turpija mom Morlaku očitati jednu strogu i studenu lekciju...

ali — ja!

ja — nikad više. Nikad.

Ne želim da vidim mog Morlaka.

Neću.

Ne smijem.

Rahimo,

molim te, prebaci peš preko koljena, vidim ti bedro i čipkan porub kombinea, bojim se, nema te svetinje preko koje ne bih prešao do gole ženske noge. Sam bog zna kako sam se dosad održao...

Ne ljuti se, dušo,

da razgovaramo o suprugu neke druge žene i o nečijem tuđem drugu, a ne o mom, Pilavijinom, ja bih tebi...

Šta kažeš?

U kolibi?

Izvini,

onda u kolibi, ti si u samoj kratkoj košulji od kamrije sušila odjeću mokru od kiše i rosnih čaira, ja sam, tobože, poslom izišao, a virio sam... a ako ko treba da se stidi što sam pružio ruke, paa... to si ti, jer kad sam ušao, ti nisi viknula da iziđem, nisi na se bacila odjeću ni slamu, samo si skupljala noge i držala dlanove preko sisa...

šta kažeš, bojala se?

ma, nemoj?!

ti — paralisana?

U tvojim očima ja sam bio bjeloput efendijski sin kakvog sanjaju sve siromašne mlade Muslimanke žudeći za nježnijim muškarcem i za mekšim dušekom i sigurnijim imetkom, zar nisam?

Bila si pristala.

Nisi?

Oprosti, ali ja sam već bio stavio šake po tvojim slabinama.

Paralisana?

Eeh! Da li nije slučajno skiknuo rafal sa kose, drukčije bismo razgovarali. Zahvaljujući kažiprstu nekog pijanog seoskog levente, ti si preda mnom danas svetica koja može po volji — ili da se smiješi na moje pretpostavke, i da me čašćava rakijom, ili da me najuri, uvrijeđena u svojoj supružanskoj čistoti.

A bila si lijepa, boga ti ljubim, svježa, ako ti je tijelo i sad onako jedro i gipko, udri me, molim te, udri čitavim tim servisom u glavu, što od prekjuče nisam pokušao da ti siđem dlanom niz slabine i bedra.

De, dobro, popiću još jednu, tebi u zdravlje.

I ne vrti se po sobi, sjedi preda me, mislim da bi bilo bolje da se presvučeš, inače... tako sijevajući nogama i filigranskim porubom, poslaću do đavola i Morlaka i sve ozbiljne razloge zbog kojih sam došao ovamo, odgodivši neodložan put u Prag,

dakle, presvuci se! Čekaću.

Tako!

Divno...

Sjećam se... pred Šestu ofanzivu poslat sam kao obavještajni oficir u tvoj kraj. Morlak mi je stavljen na raspolaganje, a bio je, čini mi se, vodnik u operativnoj jedinici... trebalo je da ga najprije dobro provjerim, a onda preporučim za odbornika u Pobrđu — ako provjera ne uspije, ili za svog zamjenika, ako opravda nade.

Curice,

eh, otkad te tako nisam zvao, sjećaš li se, tako smo te i u prepisci i usmenim porukama i u razgovoru nazivali, a bila si bogme curica i po, tepsija hurmašica za gladno muško oko,

curice,

meni nije trebalo dugo da vidim da je on za mnoge obavještajne poslove na terenu sposobniji od mene, ali da su i dva partijska komiteta malo da ga drže na uzdi. Umjesto komuniste — obavještajca, imao sam hajduka. Možda je to za ono vrijeme bilo dobro. Stvorio je takvu mrežu uhoda i jataka da u nju nije mogla prodrijeti ni neprijateljeva misao.

Ja mu naredim da ispita ko iz varoši posjećuje Ibiša muhtara, ko ga to iz UNS-a drži na vezi. A Morlak s dvojicom svojih pratilaca preobuče se u domobransku uniformu, noću izviče Ibiša iz kuće, tvoj Morlak prepolovi ga sjekirom, svu kuću prerovi, sve papire pokupi, trebalo nam je dva dana dok smo među poreskim priznanicama i drugim papirnatim muhtarskim smećem pronašli dokaze da je muhtar špijun i ko mu dolazi i s kim se dopisuje...

Šta je, blijediš?

Da, da, tvoj Morlak je sjekirom ubio vašeg vranovinskog muhtara Ibiša. Pošto je ubica bio u domobranskoj uniformi, dva Ibišova sina odmah su pobjegli k nama... a Ibišovica je poslije rata ugurala kosti svog muža u zajedničku grobnicu žrtava fašističkog terora. Mi nismo našli načina da to spriječimo... ah, šta nešto pred javnošću moramo mi nekadašnji obavještajci da prećutimo!

Pa Fejzo, šumar! Da, da... i njega je Morlak! Naredim ja Morlaku da organizuje da sami vranovljanski skojevci bace makar dvije bombe u ustaški tabor, znaš, aktiv se bio malo zaparložio... a i to bi bio važan politički detalj u jednoj složenoj operaciji čije je centralno područje bilo van Vranovine. Sve smo lijepo isplanirali, Morlaku je najstrože zapovijeđeno da se pridržava uputstava... a on, okupi skojevce u gaju ispod škole, u kojoj je smješten tabor, održi govor,

ah, Morlak i govor, možeš zamisliti!

zatim ih u koloni dovede do tabora, sjećaš li se, Fejzo je bio tabornik,

naoružana skojada leži okolo u mraku i posmatra, a Morlak i njegova dva vuka ulaze u tabor, zatiču Fejzu i još trojicu, igraju ajnca, tu trojicu pokolju, a Morlak pojaše Fejzu i s Fejze kao s konja održi opet kratak govor skojevcima, dok je tabor svijetlio ognjem,

a onda na Fejzi do pod Pobrđe i tu ga ostavi na orahovoj grani obješenog za noge i s metkom u potiljku. Naravno, vukovi su donijeli svu taborsku arhivu, tri puške i tri opasača s fišeklijama i Fejzin automat sa šanžerima, ali nam zbog tog Morlakovog teferiča zamalo nije propala glavna operacija. Psovao sam tvog Morlaka, prijetio mu da ću ga na vojni sud, napolje iz partije... ne, nego strijeljati tu na mjestu... a tvoj Morlak me gleda odozdo, puši i izvrijeđan kaže:

»... strijeljati možeš, svako govno danas može ubiti, ali me iz naše boljševičke stranke išćerati nećeš, jer nećeš stići, mater ti efendijsku... bojiš se gužve po Vranovini, bojiš se tragača oko tvoje baze i guzice...«

pođem izbezumljen na njega, da ga ubijem, da ga satarem... a on puši, smješka se, i pita:

»... ma boga ti živog, zar bi se ti usudio dići ruku na jednog Morlaka? E bogami si hrabar. Zar ima takvih među gradskom momčadijom? Čudesa!«

ja na njega opet —

a on mene smiruje kao da je sto godina stariji, ne boji se da ću za pištolj ili za kolac, tek kasnije smotrio

sam da je cijelo vrijeme držao desni dlan kao slučajno na štucni, a iz štucne viri nož bjelokamzo,

smiruje on mene i kaže:

»de, de, sjedi da ti objasnim! Vi begovski i aginski i efendijski sinovi, vi koji mrzite pošteno, ali iz knjige, vi ne znate šta je to kad neko mrzi utrobom, kožom, moždinom, vi ne znate šta se s ovakvima kao ja događa u ovom enobeu, ni šta mi očekujemo od ovog enobea,

jebem ti Nijemca, on će otići jer će ga velike sile smrviti u leglu, na ognjištu, ali ako mi ne pobijemo svoje muhtare, šumare, sreske načelnike, žandare i ostalu buržoaziju, mi odosmo onda u šumu i protiv naše vlasti... ako je bude!«

To je bio Morlak.

Ti ništa od toga nisi znala. Ti nisi htjela da znaš. Ti si voljela Morlaka svog domaćina i supruga, a njega takvog nije bilo. A nisi mogla s njim uporedo, nisi mogla ni sa svojom suparnicom revolucijom — uporedo. A djece nije bilo.

Plači, plači, tu istinu moraš odbolovati.

Mislim da bi najbolje bilo da ti pođeš k njemu.

Popij,

malo će ti lakše biti. Ja ću te ispratiti na stanicu. Putuj sama! Uvjeri Morlaka da si mu to što misliš da jesi. Prihvatiće. Mora jednom prihvatiti.

Curice,

bori se, idi svom Morlaku!

Šta ti je?

Da zovem ljekara?

Hej, dođi sebi, curice, čuješ li me?

Druže Pilavijo,

znam, obaviješten sam, bio si s Rahimom, ali ti nije uspjelo da je nagovoriš da ode Morlaku. Preostaje jedino da ga ja posjetim. Nije mi to bogzna kako drago. Imam

mnogo neodložnih poslova. No, naređeno je da se Morlak angažuje u rekonstrukciji operacije Stivenson, a direktiva se mora izvršiti. Evo jutrošnje depeše odozgo: »Neka Turpija lično razgovara s Morlakom.« Ići ću.

Morlak je prekjuče pristao da ispriča detaljno sve što zna, ali pod uslovom da ga ja posjetim. Jasno mi je zašto postavlja taj uvjet. Želi da mu se izvinim za strogost, za kaznu, kao da sam ja vinovnik oštrog postupka prema njemu, a ne on sam. To me uvjerava da od one čitave gužve s njim on ništa nije shvatio.

Dobro, otići ću. Ako ni radi čega drugog, a ono da mu objasnim da ne treba da pomišlja ni na kakvu rehabilitaciju — što se bar naše službe tiče, a naročito ne putem nekog mog odstupanja od ranijih stavova prema čitavom kompleksu zvanom — slučaj Morlak.

Molim te, Pilavijo, spusti tu olovku, ostavi te hartije na miru, sjedi komotno i saberi se za dug i ozbiljan razgovor jer se radi o mom i tvom prijatelju kog treba neprekidno podržavati kao čovjeka, a oštro držati na distanci kao velikog krivca. Mogao bi nam poručiti po kafu. Preduzeće kojim rukovodiš ima u fondu za reprezentaciju četrdeset miliona starih dinara. A ja, koji sam te primio u partiju i obavještajnu službu i iz službe ispratio u privredu, mogao bih bar kafu da ušićarim...

Moram da ti nanižem detalje mog poznanstva s Morlakom da bi i ti razumio zašto sam onako postupio prema njemu i zašto sad idem k njemu. A i da tebe uvjerim da su mi namjere bile i da su i sada jasne i čiste. Jer, tačno sam obaviješten koliko me ti mrziš zbog strogosti prema Morlaku. Nisi u pravu. Jedini čovjek koji je volio i čuvao Morlaka, jesam — ja.

Smješkaš se?

No, dobro.

Onda — slušaj!

U jesen četrdeset i prve bio sam sekretar sreskog komiteta. Tada sam i zaradio pseudonim — Turpija. Sredinom oktobra vraćao sam se sa sastanka u štabu odreda. Ohol i osion, ne pođoh uokolo, sigurnijom stranom, nego

preko Vjetrenice. I, upravo kod Begove bukve naletim na zasjedu. Bacio sam dvije bombe i probio se preko seljaka s puškama. Preživjeli dovikaše ostale rasute po položajima i natiriše se za mnom. Arlaukali su, pucali, gonili me, znaš već i sam kako gaćonje hajkaju za samcem partizanom, bježao si i sam.

Bježeći, opet pogriješih, pogrešno ocijenih dubinu uvale. Kad sam bio u po druge strane, oni izbiše na kosu iznad mene, iza mojih leđa. Rafal me oplete po nogama. Smogao sam snage da se bacim natrag u potok. U vodi, od udarca o kamenje izgubih svijest.

Tu me našao Morlak.

Moj otac bio je osrednji trgovac s dućanom i konačištem kraj druma za Sarajevo. Morlak je krijumčario duhan i oružje, a na putu u grad odsjedao kod oca, sâm ili s družinom.

Viđao sam ga ljeti kad sam dolazio kao student na ferije. Pamtim, bio je ćutljiv, hitar i vrlo prijek i brz za tuču. Bilo je neke neshvatljive jarosti u njemu. Mrzio je za trojicu. Žestio se na najopasniji način, ćutke, bezglasno, kao što je i hodio — naoko mirno, kao što je i govorio — polušapatom. Uvijek je potajno zvjerao oko sebe kao da očekuje nevidljive protivnike. Jedne večeri, dva snažna pijana capinaša pokušali su da istjeraju ono nekoliko umornih gostiju iz očeva hana. Znajući kakve su to zvijeri kad ih omami alkohol, ljudi su počeli izlaziti. Morlak je mirno večerao kod peći. Jedan capinaš pođe da ga uhvati za jaku i izbaci. Psovao mu je gluhu majku. Ali, tek što je pružio ruku, jeknu i izvi se natrag na leđa kršeći stolove i klupe pod teškom tjelesinom. Drugi nije ni stigao da zazine, a već je jedna klupa po njegovoj glavi prštala u iverje.

Jednog za drugim Morlak ih izvuče napolje i nabi u korito za pojenje stoke.

Ni danas mi nije jasno kako je taj čovjek, suh i nevelik, mogao to da učini s dvojicom medvjeda i rmpalija.

Kad je nabasao na me ranjenog, najprije me sklonio u gustu pavitinu. Tu mi je isprao rane i previo me. Imao

je uza se zavoje, jod i nekakav zelen ali veoma blagotvoran melem. U prvi mrak uprtio me i po kiši i pomrčini, ponio. Za nekoliko sati hoda niti je meni dao da progovorim, niti je sam šta rekao. Pamtim da je hroptao od tereta, da je u planini zastajkivao, osluškivao, povaljivao me namjestivši mi prst na obarač od karabina, puzao u mrak, vjerovatno da izvidi, da napipa slobodan prolaz između straža i zasjeda. Vraćao se tiši od daha. Osjetio bih ga tek kad bi me uhvatio ispod pazuha da me uprti.

Unio me u kuću, u stvari trošnu kolibu bez prozora i nekome tiho naredio da donese čisto rublje i čakšire, ali da ne pali svjetlo.

Gimnazijalce sam morao učiti mržnji i istrajnosti, seoske momke mjeri u gnjevu i razlikama između čovjeka i nečovjeka, a s Morlakom sam morao početi iz početka. O svemu. Morlak je mrzio, a zapravo nije znao koga. Ili — koga sve — ne.

Pustio sam ga prva dva dana da me čuva iz osjećaja obaveze prema meni kao jatakovom sinu. Zatim sam polako počeo o ratu, o fašizmu . . . Slušao je jednim uhom. Nije prihvatio.

Pokušao sam da mu podijelim svijet na bogate i siromahe. Mahnuo je rukom: svi finansi, svi žandari, sve ustaše . . . s kojima je imao posla, bili su bivši — siromasi.

Odgodio sam poduku i zamolio ga da odnese poruku u štab odreda, s uobičajenim obavezama diskrecije. Odmah je prihvatio. Pretpostavljao sam da je dužan mome ocu i da žuri da se oduži pomažući meni. Varao sam se. Kasnije ću saznati da je rat potpuno zbunio Morlaka. Nije znao kud da djene svoje nade i strahove. Riječima nije vjerovao, grada se bojao, selo izbjegavao. Planinu, njegovo najdraže stanište, zauzeli su drugi. Žurio je da ispita ko su oni i koliko su njegovi. Moje pismo bilo je garancija da ga neće dočekati sumnje i kuršumi.

Ostao je duže nego što sam očekivao. Kad se vratio, počeo je pitati, što je inače rijetko činio. Neko pametniji, vještiji od mene, možda niko pojedinačno, nego opšti utisak o drugarstvu i slozi i pravdi u odredu izazvali su njegovu radoznalost.

Naravno, odgovarao sam usrdno, ali i ja sam bio od onih što su sanjali o državi bez poreza, bez žandara, bez zatvora i bez nasilja. Ni meni ni njemu tada nije bila potrebna logika, nego vjera. I pored sve moje sklonosti ka jasnoj računici, razboru i naučno zacrtanoj perspektivi, moram priznati da ima trenutaka u životu kad se samo nepokolebljivom vjerom može odoljeti haosu i pomrčini, i rukama vjere sagraditi logiku ljudskiju od prethodne. Izgleda, uspio sam da ga uvjerim. Vjerovao mi je, sad znam, iz tri jaka razloga: prvo, moj otac bio je dobar domaćin i vjeran jatak čiji sin ne smije slagati, drugo — bio sam učen, treće — što sam govorio, potvrđivale su ili nagovještavale činjenice koje je dobro uočio u odredu. Ali ničim nije pokazao da bi želio s nama.

Prezdravio sam relativno brzo, jer ni jedna kost ni važnija tetiva nisu mi bili presječeni.

Morlak me otpratio do granice slobodne teritorije. Išli smo ćutke, ja poprilično nezadovoljan što ga nisam dokraja vezao uz pokret, on mučaljiv i nijem, užurban kao da jedva čeka da se otrese nemile obaveze.

Pružih mu ruku.

On me pogleda gnjevno i upita žestinom koja prethodi tuči:

»Jah, ti ode, a šta ću ja?«

Sjeo sam od iznenađenja. Shvatio sam da sam bio savršen glupan u pogledu njegove naravi. To je bio užasno sâm čovjek koji je vapio za starješinom, za sigurnošću, za vjernim ljudima oko sebe. Tada sam mu izdiktirao zadatke. Obaveze koje sam mu naturio učinile su ga srećnijim nego da sam mu zlatom platio konak i liječenje.

Bolovao je od nepojamnog straha pred organizovanom silom, pred vlašću. Mi smo mu otvorili vrata u našu silu i našu sigurnost. Shvativši kome pripada, počeo se brzo

oslobađati sujevjernog straha od države i činiti podvige koji su ga neprekidno pred samim sobom i pred nama potvrđivali. Mi nismo bili škrti u pohvalama kojih je bio gladan. Nismo ga zvali u odred. Naprotiv, insistirali smo da ostane gdje je, jer nam je tu bio daleko potrebniji.

Njegove vijesti stizale su svježe, tačne i podrobne, ali su mu ocjene i prijedlozi bili gotovo po pravilu smiješni. Nije mogao da shvati cjelinu naših ciljeva, politiku, ni metod. Smatrao nas je dobro ogranizovanom hajdučijom koja se sveti.

Doduše, učio je brzo. I začudo, postajao disciplinovan toliko kao da je od djetinjstva gladovao za pripadanjem strogoj a pravičnoj organizaciji ili religiji.

Bio je kurir, vodič i atentator. Od njega smo saznali da je u vranovljanski tabor došla neka bitanga iz grada s njemačkim prezimenom i da pokušava da organizuje obavještajnu službu u ovom kraju. Oprezno sam počeo da provjeravam koliko je Morlak spreman da se angažuje protiv ovog gada. Morlak me saslušao kao i uvijek — iskosice, napregnut. Onda mi je dlanom dotakao koljeno, prvi put je učinio taj pokret prema muškarcu ... i rekao:

»Ako toliko smeta, bi li ti meni pustio da ja njega ... maznem?«

Prepustili smo mu čitav slučaj. Nije prošla ni puna sedmica, a Morlak se pojavio u štabu odreda s jednom puškom i jednom mašinkom, dvije kožne torbe s mapama, dvije uniforme u vreći, opasačima, pištoljima, satovima ... Sjatili smo se oko njega. On je gordo ređao plijen po ćebetu zadovoljan našim osmijesima.

Tako je Morlak počinjao.

Zamara li te priča?

Ne?

Vrlo dobro.

Eh,

Kancelarija ti je opremljena bogatije nego kabinet zapadnonjemačkog ministra finansija. Doduše, to je posljedica taštine tvog prethodnika ... pa ipak!

Čuj, neka mi donesu sok od borovnica! Ne, neću ništa od alkohola, znaš da ne pijem. Samo sok!

Hvala.

Pilavijo, interesuje me period dok si ti bio Morlaku neposredni starješina. Koliko se sjećam, mjesec i po dana nakon što smo izišli iz one grozote na Sutjesci i Zelengori, dakle sredinom avgusta, i pošto smo se donekle odmorili, ja sam te uputio na teren Vranovine, Kadijevića i Mušovine. Između ostalih, i Morlak ti je stavljen na raspolaganje. Tačno?

Dobro.

U tvojim ratnim usmenim izvještajima Morlak je ocjenjivan veoma dobro, ali s izvjesnim ogradama. Molim te, prati me pažljivo, ja ću sad na osnovu i tih pohvala i tih ograda izvesti zaključak o njemu. Tražim tvoj sud o zaključku.

Boravak u bataljonu, prisustvo redovnim sastancima partijske organizacije, disciplina u bitkama i u bivaku uticali su na Morlaka da postane smireniji, poslušniji, razboritiji nego što je do dolaska u jedinicu bio. Međutim, čim se otkinuo od jedinice i budne partijske organizacije, kao samac obavještajac i terenski radnik, postao je samovoljan, a to pokazuje da su njegova smirenost, poslušnost i razboritost bili nesvjesna maska prilagođavanja sili i situaciji. Slažeš li se s tim?

Ne?

Zašto — ne?

Dobro. Ti ga možda bolje poznaješ nego ja. A prijatelj si njegove drugarice Rahime . . . no, no, ne drelji oči tako na me. Nisam ništa rđavo mislio. Znam o tome samo koliko si mi ti sam ispričao.

Kaži mi, zašto se on po povratku s bande, iz šume, u gradu, tako bijesno opijao? Hoćeš li se složiti sa mnom ako kažem da su to bile i relaksacione krize nakon višemjesečne napetosti i straha, a ne zaboravimo da je on kao preosjetljiv samac strahovao mnogo i dugo, dakle —

urnebesne radosti što je još jednom izbjegao smrti, a s druge strane nepojaman strah od zakona mirnodopskog kućnog i kancelarijskog života,

zatim — potreba da se bučno hvališe i razmeće, jer diskretna udbovska odlikovanja kojih se poprilično nakupio, nisu ni izdaleka mogla zadovoljiti njegovu glad za satisfakcijom,

a uz to — sasvim logičan zaključak da u normalnom građanskom društvu on nema šta da traži, jer taj život zahtijeva ljude koji znaju šta su strpljenje, anonimnost i čemer tekuće jednoličnosti...

dakle, hoćeš li se složiti da na tom terenu treba tražiti razloge njegovim orgijanjima, njegovoj netrpeljivosti prema starješinama i neprekidnoj potrebi da se s nekim sudi i tuži i bratimi i tuče? Da tu treba tražiti i njegovu krajnju nebrigu o kući i ženi...

Ne?

Zašto — ne?

Interesantno!

Kako? Ja uzroke zamjenjujem posljedicama?

Da, da... hm!

Dobro.

A hoćeš li se složiti da je Morlak bio najsrećniji u jedinici, u grupi, u šumi?

Dobro.

Vrlo dobro.

Smatraš li ti da je njegovo potcjenjivanje odlikovanja i priznanja polusvjestan manevar da sakrije koliko mu je do tih odlikovanja i priznanja u stvari i stalo?

Ne?

No, u redu. Ništa zato. Ne insistiram.

Ja se izvinjavam što od tebe sasvim nepripremljenog tražim mišljenje o tako delikatnim stvarima. Ali, shvati i ti mene! Pred odlazak Morlaku, na razgovor s njim o njemu, htio bih da se konsultujem sa svojim i njegovim dobrim drugom a i iskusnim obavještajcem. Ti si čak u prednosti što se tiče pozicije prema Morlaku... Ti si kao srećna mješavina saradnika i starješine mogao više da

saznaš o njemu. A ja sam uvijek morao da igram nezahvalnu ulogu pedagoga, sudije i naredbodavca.

Da. Da.

Pošto sam izgubio nadu da ću istesati Morlaka kakvog želim, ja sam, prirodno, počeo kažnjavati Morlaka koji se meni odupirao. Rijetko sam kad u nešto unosio toliko bijesa kao u taj obračun s oholim, neposlušnim Morlakom. Možda je to iz mene na nepošten način provaljivala moja zavist što ja nešto slično ne smijem da činim, što ja moram da se ustežem, da postim, a on ne mora i neće. Možda, kažem, jer se i meni u časovima umora i nesanice čini da je ljepše biti živ, neukrotiv i nesrećan Morlak nego načelnik mlako zadovoljan odricanjima i strogim režimom nad sobom.

Bilo kako bilo, kad trijezno razmislim, ostajem čvrsto pri tome da komunist, pogotovu u bezbjednosti, mora da bude savršeno pribran, trezven, čvrst prema sebi koliko i prema neprijatelju i skroman toliko da se i sam bori protiv kulta o sebi kao o ratniku ili obavještajcu . . .

iako, druže Pilavijo, ni meni nije nepoznato osjećanje žudnje da se razmetnem podvigom, da našom policijskom zakopčanom šutnjom u razbrbljanom civilnom društvu igram superiorija koji o svakome i o svemu sve zna. Nije mi sasvim strana romantična sjeta pri sjećanju na zasjede, potjere, bdijenja, noćne prepade s bombom u ruci . . . na mladost naše službe i našu. Ali ja i sad smatram principe izvorištem i okvirima života, jer bi se bez njih život rasuo u krvav haos. Zbog toga ja neću, ja, u stvari, nisam smio biti popustljiv prema Morlaku. Kažnjavajući ga, ja sam držao i sebe i svoje podređene na uzdi neophodnih principa. A što sam u to unosio žestinu, pa . . . i ja sam živo ljudsko biće, ja sam Morlaka volio bez mjere i samokontrole, a on meni . . . tako.

Zato smatram da je sva moja strogost prema Morlaku bila pravična i principijelna.

Slažeš li se s tim?

Ne?

Interesantno!

No, to ćemo raspraviti.

A sad, molim te, ako imaš vremena, ispričaj mi detaljnije o Morlakovom pismu državnom sekretaru da ga pusti u dobrovoljce u Alžir... jesu li tebi poznati kakvi stvarni, posebni motivi, ili je to bila samo manifestacija njegove gladi za životom ispunjenim tjeranjem i bježanjem, strahom i neobuzdanim radostima? Vidim, mrštiš se, na mnogo te obavezujem, znam, ali, shvati, ne mogu ja s Morlakom ćaskati tek tako. Pogotovu ne želim da mu povlađujem. Još manje — da mu se s visine natresam. Hoću da budem pred njim jasan, pravedan, dosljedan i čvrst.

Dakle, molim te, pričaj mi... najprije o toj ludoj ideji da ide u dobrovoljce u Alžir, a zatim ostalo... što smatraš da ja treba da znam pred odlazak na razgovor s njim.

Druže Turpijo,

iako mi nisi više ono što si nekad bio, hvala ti na posjeti i na časti da me konsultuješ prije razgovora s Morlakom. Ti i ja počeli smo se razilaziti davno prije Morlakovog slučaja. On je bio samo definitiva. Može nas tješiti to što nismo ni prva ni posljednja dvojica drugova koji se više ne podnose. Zašto je to tako, stanovišta su nam oprečna i nepomirljiva. Ne vrijedi bilo šta preduzimati. Suviše smo se navrijeđali.

Kad već moramo ponovo o Morlaku da raspravljamo, mislim da bi trebalo najprije da se prisjetimo njegovih podviga koji čine najvažniji dio konačnog bilansa njegove ličnosti. Veoma je teško izdvojiti odmah najizrazitije, odnosno one u kojima je on — pravi on, toliko da bi bilo normalno da se ti i ja o Morlaku sad samo jednim migom i jednom kretnjom ruke sporazumijemo, toliko dugo se sva trojica poznajemo. Ali, pošto si se ti tako zvanično

udrvenio, i ja moram da činovnički kruto stružem o drugu o kome bi valjalo ili pjevati ili plakati.

Dakle, što se Morlaka tiče, moje pamćenje sve se saželo u jedinstven utisak neprekidnog napona i napora pred kojim bi i mi s pregrštima ordenja mogli da se postidimo. Mi, hoću reći — mi ostali.

Morlak je bio stalno u vršcima koncentracije na onog koji nas progoni ili koga gonimo... Koliko pamtim, on je uvijek, mada nije morao, i kad nije bio u prethodnici, noću, na čelu dremljive kolone koja gaca glibavim drumom, prvi nalijetao na straže i zasjede, njegov vrisak, njegov poklik prvi se čuo, on je bio taj koji pored tromeg kolone koja se zaustavila, gunđa — šta je to, bogamu, tamo naprijed! — prvi protrčava s oružjem u ruci, da javi, da izvijesti, da ispita, da se sudari,

znalo se, on će prvi baciti bombu,

a ako je bitka počela, on će svu noć, bez predaha, razgoropađen, sulud gotovo, da se bije za svoj račun i na svoju ruku, nemilosrdno kao da će svo čovječanstvo da se strmoglavi u smrt i ognjeno ništavilo ako tu, baš tu bitku ne dobijemo.

Mirnije mjereno, bilo je hrabrijih od njega. Ali ne pamtim da je ko tako revnosno obavljao ono na što se kao vojnik obavezao. Šta je volio, ne znam. Rahimu, nije. Državu, jedva da je o njoj imao jasnu predstavu. Neku ličnost, ne! Možda je volio samog sebe na onaj najlukaviji način na koji fanatici i mazohisti vole svoje apstraktno ja. Bilo kako bilo, u opštem bilansu pobjede, njegova neobična, ponekad nesnosna pomama da goni ili da nadmudri i nadbije gonioce, ima težinu golemog podviga za koji nije svako sposoban.

Eto,

na kosi, u pomrčini pokisle šume, vatrena linija se utvrdila, ne možemo živim mesom kroz nju, pa se ozlojeđeni u grupicama vrtimo po dnu strmine, u grmlju i pavitini, mokri, gladni, unezvijereni, tražimo se, sjedamo, ležemo, zivkanjem i razgovorom se lažemo da treba da

se dogovorimo šta sad da učinimo, a, u stvari, čekamo i očekujemo da štab kaže —

Hajd', dosta je,

nema smisla,

vratimo se na našu teritoriju!

Razmrvljen bataljon polako se sliježe u izubijanu gomilu, koja bi najradije da odustane,

a gore pod kosom još samo Morlak trče sa šarcem u rukama, vrišti, halače, pripuckuje,

strči k nama, zove, prijeti, psuje nam majku gospodsku, gazdinsku i efendijsku, traži komandanta bataljona da ga pita —

hoćemo li ratovati ili ćemo muda gladiti?

pa opet — gore pod samu vatrenu liniju, da trči, da se krši po klizavom lišću, da alače, da zaziva svjetsku sirotinju u posljednji boj protiv fašizma i svjetskog imperijalizma. Ako bataljon ponovo napadne, Morlak je već prošao kroz liniju, viče iz prvog zaseoka, doziva pomoćnike da mu pomognu vezati zarobljene. Ako se povlačimo —

kolona gaca tromo, umorno i od umora ravnodušno, desno ili lijevo bacači prebiru šumarke, kadikad rafal zvizgom protka nebo nad nama, ljudi hode kao da se vraćaju s robovskog rada iz rudnika, tišina pala na ramena, u očima očajanje premorenih,

a na začelju viče Morlak sam, na rukama mu šarac, u zjenicama — strah i bijes, otrči natrag, pripuca na neprijateljske prethodnice, zakavži s njima, pa opet trkom za nama da gura ljude i požuruje —

evo ih,

sto metara, nema, nema više, hljeba mi,

požurite, heej, požuri, sto ti bogova, ne ideš s pazara,

ljudi, požurite, izginućemo džaba,

pa požurite vi čelni, p . . . a vam materina, evo ih, sad će nam pozabijati kuršume u leđa, ljudiii . . .!

ali je kolona išla mlitavo i sporo, pa se unezvijereni Morlak trkom vraćao, ostajao iza ravnodušne zaštitnice, uzimao zaklon, pripuckivao, halakao, psovao tamo nekom imperijalističku majku, a kad bi ga skolili automatičari,

kad bi ugledao zelene državne uniforme i čuo komande gonilačke, izvlačio se vješto, od grma do grma kao od jataka do jataka, i zadihan i zasopljen, s tamom u očima požurivao lijeni bataljon.

Možda se to, Turpijo, samo jednom dogodilo, ne znam, ali — to je Morlak. Takav je u svemu bio.

Starješinama je ostalo samo da se potajno stide njegove revnosti i da popuštaju njegovoj inicijativi čak i kad nije bila sasvim na mjestu. Kad je jedan četni konferencijaš, poznato sastanačko blebetalo i lukava kukavica, pokušao da ismije Morlaka zbog pretjerivanja, Danilo Lisičić, tadašnji komandir, zamolio je diskutanta da poslije sastanka prošeta s njim do obližnjeg borika, a onda ga tu pretukao. I prisilio ga da se Morlaku u stavu mirno izvini. A Danilo je, kao što znaš, imao izvanredan osjećaj mjere i u kazni i u pohvali.

Da, da,

druže Turpijo,

tako je goloruk, prsimice jednom poletio na pojatu iz koje se branila banda. Dvije zbrojevke tuku u njega, a on sam... leputa peševima, a u ruci bomba... Ma šta da ti nabrajam! Te, a i one detalje kojih se sam sjećaš, dodaj ipak onom što si smislio ocjenjujući ga. Ti si svjedok da mrzim uopštenost. Ali tebe jedino uopštenosti mogu da kosnu. Živi detalji su za tebe samo upotrebna materija nižeg ranga.

Pa, sad da i ja pokušam nešto zaključiti.

Prvo,

kad ćeš se već jednom okaniti ćorava posla i trpanja živih ljudi u tijesne pregrade učenih zabluda? Kad ćeš početi ponašati se kao živ čovjek a ne stalno mobilan kriterij sumnjivog porijekla? Tvoj šablonski pristup životu znak je nekog tvog straha od života. Shvati jednom: najveća, najdraža, najslađa vrijednost života je u njegovom neizmjerju oblika, u spontanosti, haosu, u sreći i nesreći, u mogućnosti da se pjeva i da se plače.

Morlaku ne idi takav studen i nadriveleuman. Izazvaćeš ga, ma šta rekao. Ma kako pravedno postupio. Oti-

đi, bogamu, kao živ čovjek, napij se s njim, svadi se, isplači se, zgriješi s njim ili protiv njega, ali na drugi način. Više je pravde čak i u iskrenom gnjevu nego u najsavršenijem principu hladno smišljenom. I tvrdo primijenjenom.

Kad sjedneš s njim, razgovaraj kao s nekadašnjim junakom koji se ne snalazi u ovom vremenu. Nemoj da ga propitkuješ i da zuriš u njega tražeći nekakve podsvjesne predispozicije za ovaj ili onaj njegov pad. Turpijo, bio si uvijek hrabar i prema sebi i prema drugima, saberi oštrine savjesti i priznaj: Morlak je naš grijeh i promašaj.

Morlak nije primitivac s izvjesnim zaslugama kojeg se valjalo otresti čim prije. Mogu te podsjetiti na stotine njegovih inteligentnih poteza koji nisu lukavstvo krijumčara, nego vještina obavještajca komuniste.

I, najzad,

smatram da s tobom dijelim odgovornost za kardinalnu grešku što ga nismo obavijestili da u operaciji Stivenson vodi lažni rukavac. Ti si insistirao na tome, kažnjavajući ga nepovjerenjem. Ja sam kriv što sam te poslušao. Vjerujem da bi u suprotnom on vodio svoj dio operacije — vještije, ne bi optuživao nevine, i ne bi se njegova ratnička sudbina završila tako sramno i skandalozno.

Smješkaš se?

Paa, smješkaj se, druže Turpijo, ali ja mislim da se tvoja čuvena ratna pravičnost pretvorila u tvrdoglavu bezdušnost birokrate koji se uobraženo poistovjetio sa pravdom i zakonom. Dobra plaća, strah za poziciju u činovničkoj vertikali, visok standard i sve ostalo što je od nas komunista uspjelo da izmelje i modelira građane komotlije, tebe je prekovalo u bezosjećajnog visokoumnog činovnika koji živi u zabludi da je još plemeniti pedagog i revolucionar.

Ja — možda, još gore stojim, postao sam privredni menadžer umjesto komunist — rukovodilac, ja sam špekulant umjesto mobilan akumulator sredstava, ja sam u

skupštini demagog, umjesto — revolucionar, ali u pogledu Morlaka —

ti si kriv.

Možeš me tužiti Maji za ovo, ponoviću to pred njim.

Ha,

jesam li ja zaista Abid Morlak, a ti Turpija? Sanjam li, ili si me ti, Turpijo, stvarno našao ovdje gdje sam se uglavnom od tebe i takvih sakrio?

Pa šta je? Šta još tražiš od mene, druže Turpijo? Zar ti je malo to što si od mene onakvog revolucionara i obavještajca napravio jednim potezom lopova i kontrarevolucionara, što si me popljuvao i natentao druge da me pljuju, što si me izbacio i javno osramotio?

Što me gledaš tako? Kakvo si to ti čudovište, sto ti gromova? Otkako te znam, ti umjesto lica nosaš tu nepomičnu masku, boga ti studenog, od kakvog li ti je leda il' kamena duša sazidana?

Namršti se,

opsuj, bre,

lakše će mi biti,

nasmij se bar mojim glupostima, učini nešto ljudsko s tim udrvenjelim licem. Jesi li se bar svojoj ženi ili djeci kad nasmiješio?

Znam, zamolili su te iz centrale da od mene tražiš rekonstrukciju operacije Stivenson. Dakle, ipak sam ja imao pravo. E, ali pošto više nisam tvoj podređeni, nego slobodan građanin, penzioner, isluženi drug koji sad može da kaže — hoću ili neću, bez straha od posljedica, ja tebi, druže Turpijo, kažem — neću. Ne dam ni riječi o onom što znam o Stivensonu.

Ni riječi.

I kaži centrali da ne dam ni riječi. Neka oni, koji su me saslušavali i izbacivali, oznoje svoje guzice tragajući za tim slavnim asom Intelidžens-servisa Stivensonom.

Ni riječi!

Ah, što mi je drago što vam bar ovako mogu napakostiti. Ja sam Stivensona bio opkolio. Trebalo je samo da pružim ruku i — gotovo. Ali, upetljali ste se vi. Htjeli ste da odbranite onu bagru iz »Lemosa« i »Drinkopa«. Kako ste je mudro odbranili! Radnička samouprava! Kooperacija s moćnim stranim partnerom! A danas — stotine hiljada na ručkove i večere, crni fondovi, poklonjeni »mercedesi« ... mister Stivenson je imao na raspolaganju dovoljno novaca da iskorumpira najodgovornije iz ta dva preduzeća. Učinio je to vješto, nema šta. Pravi je as! Skidam mu kapu.

Heej, a znaš li ti ko sam ja, bre! I vidiš li ove ruke?! Pamtiš li ti da su ove ruke tebe iznijele i prenijele one noći, krvavog i onesviještenog do moje kolibe? Znaš li ti da su tebe ove ruke liječile, kupale, prale, previjale, ove ruke su tebi melem pravile? Zar se ne sjećaš da je godinu i dva mjeseca u ovim rukama ležao puškomitraljez i — pucao ... pred rovovima, pod kulama, u zasjedama, na strelištima ...? Možeš li se sjetiti koliko su ove ruke pobile ljudi na tvoj povik ili na odluku partijske komisije, ili na rješenje suda ... ili onako ... na tvoj mig ili crn krst kraj imena i prezimena? Zar se ne stidiš ovih ruku?

Pogledaj me u oči!

Daa, ti umiješ gledati ravno u zjenice i ne trepnuvši. Gledaš kao sova, kao aparat. Ali, gledaj, gledaj! Možeš li sračunati koliko je u ove moje oči stalo strave ... noći pred bunkerima, jutara u posljednjim jurišima ... ljudskih lica iskrivljenih od udaraca mog rafala, lica koja su još živa, a sljedećeg trenutka biće mrtva i žuta ... možeš li shvatiti, sto ti bogova?

A ti si jednim potezom zbrisao sve što sam učinio. I hajku na me poveo, upravo u trenutku kad je trebalo da zgrabim Stivensona za vrat. Ja sam to nazvao sabotažom. Ja to i danas tvrdim. Ja te i danas optužujem za sabotažu.

Šta je, nisam uspio da te uvrijedim?

Ćutiš.

Gledaš mi u zjenice.

Ćuti i gledaj, boli me desni peš od prsluka. Ali o Stivensonu ni riječi. Neću. Ne dam.

U stvari, hoću.

Ali, pod sljedećim uslovima.

Prvo da mi priznaš da si pogriješio prema meni.

Šta kažeš?

Priznaješ?

Vidi, molim te!

Priznaješ?

Da, da, shvaćam te, nije ti lako priznati. Zato to činiš tako kroz zube. Pa što mi to odmah nisi rekao? Ne bih ti ovoliko psovao. Oprosti mi. Ratni smo drugovi ipak. Koliko smo zajedno hljeba... pih, bogati, zar je potrebno da nabrajam?

Majke ti, priznaješ?

A bi li ti meni potvrdio da je moja rekonstrukcija operacije Stivenson neophodna za tekuću operativu?

Bože?

Bože, da si ti na mom mjestu, ja ti ne bih pristao ni na jedan ovaj uslov. Ne bih za inat. A ti to tako lako! Eto, to si ti... Strašan si. Kamen. Led!

Ne zamjeri drugu svom, na ovoj galami i psovci, znaš već kako mi je. Hoćemo li popiti po jednu? Boga ti tvog ludog, pa kad se već mirimo... zašto opet tako gledaš? Zar baš ne možeš da se osmjehneš? Pa, udari me makar, udri šakom, tako ti boga, samo me ne gledaj tako, sto ti bogova... aa, ljudi, kakav si to ti aparat od razuma i zbilje?!

Druže Morlače,

sjedi mirno i saslušaj me pažljivo! Ja nisam došao ovamo od svoje volje, nego su me drugovi poslali. Došao sam po zadatku, a ne da sijelimo.

Dakle, što se tiče tvojih prigovora da sam leden i kako kažeš — zvijer, moram ti reći da sam osjetljiviji od tebe. Samo, ja poštedujem druge svojih briga i nevolja. Iako drugujemo odavno, ti još ne znaš štošta o meni. Ljudi tvoje vrste opterećuju svojom patnjom svakog, ali rijetko kad pitaju drugog za njegovu, bar iz radoznalosti, ako već ne iz plemenite namjere da pomognu. Jer, vi takvi, vi ste užasni egoisti. Da, da. Vi ste razmetljivi samoživci. Nepodnošljivi brbljavci. Da, da. Samo to. I samo tako.

A sad nekoliko činjenica o samom sebi. Ja sam bio student filozofije, druže Morlače, poznat veseljak, odlično sam svirao gitaru, pjevao, igrao, ja sam poljubio djevojaka više nego što si ti vidio, ja sam pred rat kao skojevac dva puta kažnjavan zbog neozbiljnosti, zbog skitanja po udovičkim stanovima, zbog tuče na fudbalskom igralištu. Ja sam bio sposobniji đidija nego što ti možeš i zamisliti. Ali ja sam devetnaestogodišnji momak koji jednog jutra iznenada zatiče na svom dvorištu zaklane oca, majku, tri sestre, najmlađoj je bilo tek deset mjeseci, i sad kao da gledam, iz dječijeg vratića klizi krv... dva brata, mlađi je imao četiri godine... zločinac mu je cokulom razmrskao lobanju, po travi su se bijeljela zrna mozga... a majku, to da ne pričam. Dakle, tog trenutka kroza me je od tjemena do nogu svitnula nekakva oštrica, nekakva giljotina, presjekla me... ja sam postao drugi čovjek. Od tog trenutka ja sam ovaj koga ti poznaješ...

Ja se svetim. Da, da, ja se svetim, ali na jedan najsrećniji način. Koliki je moj udio u izboru i realizaciji tog načina, ne znam. Možda sam imao sreću. Ja se svetim neprijatelju bespogovornim pripadanjem revoluciji, njenim principima i zakonima, ja se svetim razborom i mjerom, ja se svetim logikom revolucije i neprekidnom strogošću prema sebi.

A to, što mi ti pokazuješ svoje ruke i svoje oči, druže Morlače, to je čisto hvalisanje koje ne uzima druge činjenice u obzir. Ti pitaš mene da li pamtim šta si sve počinio? A da li ti to isto pamtiš?

Ne.

Što se drugarske pažnje prema tebi tiče, podaci govore sasvim suprotno od tvoje neurotične vike i infantilnog razmetanja zaslugama, što inače nije odlika ni prosječnog komuniste, kamo li komuniste — obavještajca i asa kakvog ti sebe želiš da prikažeš. Navešću ti samo nekoliko primjera.

Trebalo je da budem kažnjen partijskim ukorom što sam tebe, krijumčara i nedozrelog borca onako brzo primio u partiju. Ti to ne znaš. Trebalo je da cijelu noć jurim preko Romanije i Javora, da satirem konja, da sebe izlažem neprijateljskim zasjedama, da bih u zoru stigao u štab brigade da spasim tebe od smrtne kazne jer si na Majevici, s još jednim kao ti, opljačkao onaj med... Ti znaš za med. Ali ne i za moj udio u oslobađanju od kazne. Trebalo je da ja budem isključen iz partije i raščinjen što sam vikao na komesara tvoje divizije kad je htio da te strijelja što si u povlačenju preko Krivaje bacio puškomitraljez... jedini ti u bataljonu. Ja sam te branio, jer sam znao koliko si slab u panici. Jer sam znao da tvoja čuvena hrabrost kojom se četa ponosila, nije smirena čvrsta hrabrost revolucionara, nego drskost bivšeg krijumčara koji voli da se razmetne i po cijenu života.

De, de, sjedi s mirom, druže Morlače, ja sam tebe saslušao do kraja, obavezan si i ti da mene saslušaš. Dakle,

kad si u školi zbog bančenja s raspuštenom primitivom, sjeti se one vožnje tramvajem i pucanja, dakle, kad si i tu bio pred kaznom, ja sam te izvukao i poslao na bandu. Ti to ne znaš. Ja znam.

Na bandi si bio dobar. To je ambijent koji tebi odgovara. Ali, za to vrijeme, ti nijednom ni dinara nisi ni donio ni dao u kuću. Ja sam tvoju suprugu poslao u školu. Ja sam je ubijedio da se ne rastaje od tebe. Jer, ti si u rijetkim dolascima kući bio nepodnošljiv od osionosti, alkohola, grubosti, ti si s društvom jednom ili dva puta doveo čak i prostitutke. I žena te zatekla s jednom... Ja sam je ubijedio da se ne rastaje. Ti to ne znaš... A ja znam.

Kad je banda likvidirana, ja nisam dao da te penzionišu. Strpao sam te u aparat. Dao ti naoko zanimljiv posao: operaciju Stivenson. Na svakom drugom poslu ti bi došao u sukob ili s vlašću ili s javnošću i odletio bi vjerovatno na sud, na robiju. Ja sam navaljivao posao na te, ne bih li te kako urazumio.

Da, pogriješio sam prema tebi. Tvoja rekonstrukcija operacije Stivenson je neophodna, ali ne za operativu, nego za nastavu u našoj Višoj školi. Evo zašto. Ono što si ti vodio pod tim nazivom, bila je samo obična kamuflaža. Osnovna bitka protiv jedne grupe neprijateljske obavještajne službe vodila se na sasvim drugom pravcu. Sasvim drugi ljudi su je vodili. Ti o Stivensonu ne znaš ništa. Stivenson je bio ubijen četiri mjeseca prije nego što si ti i počeo da radiš na operaciji pod tim imenom. Kad smo donijeli odluku o toj akciji kojom bi ti rukovodio, saglasili smo se da ti ne govorimo šta se u stvari radi. Svi članovi stvarnog štaba operacije složili su se da ti se ne kazuje. Već si bio izgubio povjerenje drugova. Ali oni nisu htjeli da se zamjere meni jer su znali da si u neku ruku moj štićenik. Pocrvenio sam i otvoreno ih zamolio da te ostave u službi i da ti daju eto makar taj zadatak. Tvoj prilog što ga sad centrala traži bio bi u tome da objasniš kako je naša služba vješto i dosljedno sprovodila čak i tu blef-akciju.

Ništa više.

Ja čak ni to ne zahtijevam od tebe. Može o tome i drugi, sposobniji da kaže više i temeljitije. Ja sam došao samo da te upozorim da ne dramatizuješ svoj slučaj, da ne igraš velikog paćenika, da ne praviš pozorište... Od tebe niko ne traži nikakvu žrtvu. Nemoj ni ti od drugih. Dosta ih je bilo... I meni je dosta. I previše. I ja sam živ čovjek. Ne mogu više. To što sam učinio za te, možda nije dovoljno, a možda je previše. Ne znam. Činio sam to zato što si mi bio neobično drag. Da imam vremena, ispitao bih uzroke te naklonosti. Vjerovatno se radi o mojoj zavisti što nisam mogao činiti sve ono što si ti sebi dozvoljavao.

Došao sam da ti predložim da se lijepo vratiš kući, da se izmiriš sa ženom, da uzmeš neki novi posao, uz penziju ne bi ti bilo višak još makar stotinu hiljada starih dinara, da počneš realnije gledati i sebe i druge, da shvatiš — moderni rat obavještajnih službi ne podnosi kadrovske profile tvog tipa, možda ću i ja uskoro otići, možda i ja više nisam sposoban, ali... to je neminovnost. S neminovnostima čovjek ne mora da se miri, ali ih mora uzimati u obzir.

Dakle, druže Morlače, ja sam završio. Ukoliko imaš još nešto da mi kažeš, kaži. Ukoliko nemaš, ja bih otputovao. Danas popodne imam važan sastanak. Možeš me ispratiti do kola. Popušićemo u hodu po jednu. Dakle!?

Druže Turpijo,

Milić i Blaško bili su kod Morlaka. Smatramo da je čitav Morlakov slučaj trebalo drukčije rješavati. Tvoja greška je što ga nisi obavijestio šta, u stvari, radi onim rukavcem operacije Stivenson. Zatim, pogriješio si što si pročitao kratak sadržaj depeše koji ti je, u problem neupućeni radist, servirao. Zašto nisi pročitao cijelu depešu? U njoj je detaljno objašnjeno zašto sve tražimo Morlaka.

Jeste da nam je za školu potreban i taj primjer zavaravanja protivnika. Ali u Morlakovim izvještajima o tome ima jedan detalj koji sad dobija dimenzije problema na kome nam se valja hitno i temeljito angažovati. Radi se o pokušaju izvjesne vrlo moćne poslovne grupacije sa Zapada da korupcijom i drugim mahinacijama dovede jednu našu privrednu granu do sloma i rasula. Morlak je instinktivno namirisao opasnost, iako joj nije znao korijen i razmjere. Premda Morlak nije više u službi, na savjetovanju povodom tog problema koristićemo se njegovim saznanjima i iskustvima. Savjetovanje ćemo održati kod tebe najdalje do petnaestog. Bićeš na vrijeme obaviješten.

•

Mog Morlaka odavno nema, a ja jednako provodim podneva i večeri kraj odškrinutog prozora, plačem i čekam ga, a čekati je uzalud. Druže Turpijo, šta ću, kud ću sama, za ime božje?! Sjedim s mrtvim rukama u krilu, starim prebrzo, ružnjam prejako, te moje duge šutnje, moja zapomaganja ne dobacuju ni do koga zovom. Svijet vri i vrvi zanesen svojom vrtnjom, a ja kao leš, van matice, plutam bez cilja i smisla.

Ne plačem ja za Morlakom mužem. Ni za Morlakom zaštitnikom. Ni za tijelom od kog ne mogu da se odviknem. Ja cvilim za sobom — njime živim ispunjenom. On je odnio iz mene ono što me držalo na nogama, što je hranilo nadu i temeljilo razlog za postojanje.

Živi život pršio je snove, mrsio račune i razarao vjeru. Gipkiji su se prilagođavali lako, Morlak nije pripadao njima. Pametniji su se povinjavali, ni njima Morlak nije pripadao. Tebe nije bilo kraj svakog opasnijeg gaza da prevedeš Morlaka. Tebe niko ni sa kog stanovišta ne može obavezivati da činiš čudo. Ja, pogotovu, ne mogu te ni za šta kriviti, jer — vidim, oprosti za ovu neučtivost, ja osjećam da je i ta tvoja slavna čvrstina, to spokojstvo, taj blistav i uvijek budan razbor, kažem, da je to sve samo napregnuta opruga kojom jedva držiš svoje lomove i krize da ne provale, da je to samo škola vremena, a ne i pravo stanje stvari.

Nesreće i knjige kojih sam se u nesreći načitala naučile su me da zaključujem iako su mi zatrle svaku volju da poslije toga nešto preduzimam.

Tako, eto, živim ćutke tugujući.

Sama sam. Satrvena strahom i umorom sjedim u sobi s rukama u krilu i plačem. Noć je oko mene, gusta od zrelog rastinja, zagušljiva od prejakih mirisa. Htjela bih smireno da razmislim o svemu i donesem razboritu odluku, ali je moja misao samo siromaški žižak u tami. Na odškrinut prozor gledam preko krovova ne bih li vidjela bregove, ne bih li čula sjetan zvon s bronze na ovnu predvodniku. Ali, gradski krovovi su kao mrtvački sanduci, nebo opustošeno, visinski vjetrovi ne silaze ovamo da mi

zamrse uvojke. Dolje duboko gmiže tuđ svijet opsjednut samoživim nemirom, sapet tjeskobom u sebi i oko sebe.

A mog Morlaka nema.

Proklete uhode!

I od izmišljenih žanjemo jad i pustoš.

Morlaka nema. Kao da nema mene.

Lako bih ja sa samom sobom, da sam ja sama u pitanju i da sam navikla misliti o sebi bez brige o svima. Ali, žilište nesreće je daleko dublje od razloga moje lične tuge. Ja oko sebe vidim neizmjerje žrtava ovakvih kao ja, kao moj Morlak, kao i ti, druže Turpijo, kao svi mi koji pamtimo ratne strahobe, svejedno da li kožom ili samo okom. Pa pošto ne mogu da ubijem ubicu, da sažežem palikuću, da kamenujem zvijer, jer sam nemoćna,

dođe mi da raspletem kose, da nagrdim prsa i lice i da kunem —

prokleti da ste,

vi... koji u pohlepi svog računa srčete ljudsku krv i mljackate ljudsko meso,

vi koji naređujete klanja i paljevine i vi koji koljete i palite,

vi zbog kojih moramo da bdijemo da nam djecu ne ugrabite, da nas drijemne u bukagije ne okujete,

vi koji plaćate uhode i vi koji nas uhodite,

prokleti da ste!

Dabogda vam i žive i mrtve žrtve na san i na javu izlazile da vas pitaju,

one da pitaju, a vi ošinuti strahom i stidom da ne umijete odgovoriti! Dovijeka!

Derviš Sušić

UHODE

»Svjetlost«, izdavačko preduzeće, Sarajevo

Izdavač:

Za izdavača:
Vladimir Knor

Tehnički urednik:
Hilmo Hadžić

Zaštitni ovitak:
Željko Marjanović

Korektor:
Zineta Pešto

Štampa:
Novinsko preduzeće »Oslobođenje«, Sarajevo

Za štampariju:
Petar Skert

DERVIŠ SUŠIĆ

UHODE